

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

На правах рукопису

Литвиненко Ольга Олександрівна

УДК 81-112:81'34+81'366=161.2

Мовні особливості почаївського стародруку
“Книжиця для господарства” 1788 р. (Фонетика. Морфологія)

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Венєвцева Любов Василівна,
кандидат філологічних наук,
доцент

Харків – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	11
Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ГРАФІКИ “КНИЖИЦІ ДЛЯ ГОСПОДАРСТВА”.....	22
2.1. Діакритичні знаки.....	25
2.2. Велика літера.....	30
2.3. Літери на позначення голосних звуків.....	32
2.4. Літери на позначення приголосних звуків.....	42
2.5. Висновки.....	45
Розділ 3. ФОНЕТИЧНІ РИСИ ПАМ'ЯТКИ.....	47
3.1. Вокалізм.....	47
3.2. Консонантизм.....	62
3.3. Висновки.....	84
Розділ 4. МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ “КНИЖИЦІ”.....	87
4.1. Іменник.....	87
4.1.1. Чоловічий рід.....	88
4.1.2. Жіночий рід.....	97
4.1.3. Середній рід.....	105
4.1.4. Висновки.....	108
4.2. Прикметник.....	110
4.2.1. Чоловічий і середній рід.....	110
4.2.2. Жіночий рід.....	115
4.2.3. Множина.....	120
4.2.4. Ступені порівняння прикметників.....	123
4.2.5. Висновки.....	125
4.3. Числівник.....	127
4.3.1. Кількісні числівники.....	127

4.3.2. Збірні числівники.....	132
4.3.3. Дробові числівники.....	133
4.3.4. Висновки.....	134
4.4. Займенник.....	134
4.4.1. Особові та зворотний займенники.....	137
4.4.2. Неособові неродові займенники.....	142
4.4.3. Неособові родові займенники.....	146
4.4.4. Висновки.....	157
4.5. Дієслово.....	158
4.5.1. Дійсний спосіб.....	159
4.5.2. Умовний спосіб.....	165
4.5.3. Наказовий спосіб.....	166
4.5.4. Недієвідмінювані форми дієслова.....	168
4.5.5. Дієслівні форми з “ся”.....	172
4.5.6. Висновки.....	174
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
БІБЛІОГРАФІЯ.....	186

ВСТУП

Сучасні дослідження історії української мови та її діалектів здійснюються з урахуванням різнопланових системних зв'язків, що дає можливість поглибленого, об'єктивного й усебічного вивчення становлення норм сучасної української літературної мови. Період кінця XVIII ст. важливий для лінгвістичного дослідження саме тим, що в цей час відбувається процес закріплення в літературі живого народного мовлення. Поширення освіченості в Україні в XVII – XVIII ст. у свою чергу сприяє поживавленню попиту на літературу світського характеру – як художнього, так і побутового змісту (лікарські та господарські поради, травники тощо), мова яких відбиває тогочасні особливості розмовної української мови. Одним із таких порадників, що вийшов друком у 1788 р. в Почаївському монастирі, є “Книжиця для господарства”; він мав на меті, окрім основного призначення, слугувати ще й шкільною читанкою.

Дисертаційна робота присвячена аналізу графічних, фонетичних та морфологічних особливостей “Книжиці для господарства”. Висвітлення цієї **теми** передбачає врахування таких аспектів, як вивчення мовних рис обраного стародруку в контексті попередніх досліджень аналогічних пам'яток, з'ясування особливостей співвідношення мовних елементів, що в сучасній українській мові сприймаються як загальномовні та діалектні, урахування характеру інтерференції та зв'язків української й польської мов.

Актуальність теми зумовлюється необхідністю поглибленого вивчення історії української мови XVIII ст. як доби завершального періоду формування літературних норм. Дослідження сприятиме розширенню джерельної бази, яка в історії українського мовознавства не завжди задовольняє потреби вивчення живого народного і діалектного мовлення у зв'язку з літературним мовленням. Актуальність роботи вбачаємо і в тому, що подібні дослідження здебільшого базуються на текстах, писаних кирилицею, правопис яких, етимологічний за

своїм характером, часто приховував живомовні особливості. Можливість зіставлення однакових текстів, поданих у досліджуваній пам'ятці кирилицею й польською латинкою, дозволить глибше й чіткіше виявити живомовні фонетичні особливості. Останнім часом спостерігається певне послаблення уваги істориків мови до проблем історичної фонології та морфології української мови, зокрема, лише частково охоплено матеріал, записаний латинським алфавітом, відчувається певна недостатність досліджень із фонології та морфології на конкретному історичному зрізі розвитку мовної системи. Наша робота має на меті певною мірою заповнити зазначену лакуну в історії української літературної мови з урахуванням міжмовної інтерференції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: дисертація виконана в рамках державної програми “Аналіз системи рівнів української мови XVII - XXI століть”, розроблюваної кафедрою української мови Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Метою дослідження є визначення та характеристика фонетичних і морфологічних явищ, притаманних українській мові кінця XVIII ст. на території навколо Почаєва, а також з'ясування специфіки передачі її рис на письмі у “Книжиці для господарства” засобами кириличної та латинської графіки. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- 1) проаналізувати систему графіки, спираючись на зіставлення кириличного та латинського правопису і особливостей відтворення фонологічних явищ тогочасної української мови засобами різних алфавітів;
- 2) визначити основні риси вокалізму і консонантизму пам'ятки, виділити явища, що стали нормативними для сучасної української мови або функціонують у ній як діалектні;
- 3) проаналізувати морфологічну систему мови стародруку, встановити характер співвідношення нормативних і діалектних рис у ділянці морфології;

4) розглянути характер зв'язку між українською і польською мовами та особливості їх інтерференції наприкінці XVIII ст. на території, з якої походить пам'ятка.

Для реалізації поставлених завдань у роботі використано такі **методи дослідження**: **описовий** метод застосовувався в процесі аналізу фонетичних і морфологічних рис пам'ятки, що в сучасній мові функціонують як нормативні; **статистичний** метод дозволив показати кількісне співвідношення між діалектними та загальномовними явищами; **порівняльний** метод дав можливість виявити специфіку реалізації певних фонологічних рис пам'ятки засобами кириличної і латинської графіки, з'ясувати особливості інтерференції української та польської мов; з'ясування характеру функціонування діалектних елементів у системі вокалізму, консонантизму та словозміни передбачало залучення методів **лінгвістичної географії**.

Об'єктом дослідження є постання фонетичної і морфологічної систем української мови кінця XVIII ст. на біляпочаївській території в контексті дослідження пам'яток історії української мови попередніх періодів.

Предметом нашого дослідження є графічні, фонетичні та морфологічні особливості мови почаївського стародруку “Книжиця для господарства” 1788 р., опублікованого О.Горбачем у збірнику “Пам'ятки мови, ч.1” (Мюнхен, 1985) [14].

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше було здійснено лінгвістичний аналіз досліджуваного стародруку на матеріалі фотокопії оригіналу. Окремим аспектам вивчення мовних особливостей “Книжиці” вже приділялась певна увага в науковій літературі (зокрема, досліджувалася прикметникова словозміна [85-88], особливості синтаксису [298-300]). Можливість оперування саме оригіналом (у нашому випадку – фотокопією) зі збереженням усіх графічних особливостей тексту дає змогу виявити як загальномовні, так і діалектні фонетичні риси шляхом зіставлення реалізацій конкретних звукових явищ засобами двох графічних систем. Нарешті, виконана робота дозволяє схарактеризувати морфологічну систему

волинсько-подільських говорів української мови XVIII ст., виділити риси, що на сучасному етапі вважаються нормативними і діалектними, а також доповнити дослідження в напрямку діакричної фонології та морфології.

Практичне значення: результати роботи можуть застосовуватись у практиці вищих навчальних закладів для укладання відповідних спецкурсів і збірників вправ з історичної фонетики та граматики; залучатись як допоміжні матеріали для дослідження питань історичної діалектології. Опрацьовані дані дозволяють показати відтворення системи української фонетики кінця XVIII ст. засобами латинської графіки, що може використовуватись для вивчення принципів українського правопису. Робота може бути одним із варіантів методики дослідження аналогічних пам'яток з історії української мови.

У співавторстві з науковим керівником, канд. філол. наук, доцентом кафедри української мови ХНУ Л.В.Венєвцевою було опубліковано статтю “До характеристики системи голосних “Книжиці для господарства” (1788)” (“Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту”, №3, 2001). **Особистий внесок здобувача** становить статистичне опрацювання матеріалу, виявлення основних рис вокалізму пам'ятки, притаманних сучасній літературній українській мові і волинсько-подільській групі її говорів, шляхом зіставлення фіксації цих явищ засобами кириличного правопису та латинської графіки.

Цікавою є доля цього почаївського стародруку: він привернув свого часу увагу М.Возняка, який і опублікував цей poradnik у 1915 р. [70, 37 – 78], видавши його на підставі копії, списаної Є.Тимченком з оригіналу. Оскільки сам М.Возняк оригіналу не бачив, а під час російської окупації Львова 1914 р. з друкарні НТШ пропав скрипт-копія, то передрук вийшов у подробицях не завжди точним [79, 33]. З технічних причин текст пам'ятки було передано “гражданкою”, штучно подано написання прийменників окремо, а префіксів разом зі словами, діакритичні знаки відсутні, немає й останньої частини, що була в оригіналі надрукована польською латинкою. Як зауважив М.Возняк, перші згадки про цей стародрук подають А.Петрушевич у 1863 р. та Я.Головацький у 1874 р. [70, 37]. Однак, продовжує дослідник, “наскільки

можна думати на підставі уваг Петрушевича й Головацького, ні один, ні другий не мали примірника згаданої книжечки в руках. Перша докладніша вістка про сей рідкий друк – заслуга Володимира Антоновича” [70, 37]. На підставі мікрофільму загальний опис цього видання подав І.Сеньків [Сеньків І. Лікарська книжка з 1788 р. оо. Василян у Почаєві. Унікальна бібліографічна рідкість. – Америка, Philadelphia, ч. за 5 – 6. І. 1984. Див.: 79, 33], не знаючи про передрук і аналіз М.Возняка. Слід зауважити, що аналіз мови “Книжиці” М.Возняка не був докладним і глибоким, власне, науковець і не мав цього на меті, а лише намагався подати опис окремих найхарактерніших, на його думку, фонетичних і морфологічних рис пам’ятки [70, 50 – 57], основним же завданням було видати сам текст цього стародруку, що забезпечило б можливість подальших досліджень. Окремі аспекти мови стародруку вже вивчалися в наш час, зокрема, І.І.Слинько, досліджуючи особливості синтаксису української мови кінця XVIII ст., звертається до тексту “Книжиці” [298], А.П.Грищенко аналізує систему прикметників української мови зазначеного періоду, використовуючи цей стародрук як одне з основних джерел; на підставі цих досліджень і було написано розділ “Прикметник” в академічному виданні “Історія української мови. Морфологія” [145]. Обидва дослідники використовували саме передрук М.Возняка, що не могло не позначитися на точності передачі ілюстративного матеріалу, проте це не створило недоліків у дослідженні морфології чи синтаксису. Для вивчення ж фонетичних та морфонологічних рис української мови кінця XVIII ст. велике значення має оригінальність писаного тексту, точна передача його графіки. Зауважимо також, що для дослідження фонетичних рис пам’яток результативним є порівняння графічних засобів передачі одних і тих самих особливостей за допомогою різних графічних систем (у нашому випадку – кириличний півустав та польська латинка), так само, як і зіставлення цих особливостей із даними сучасної діалектології. У 1985 р. в Мюнхені в серії “Матеріали до української діалектології”, видання якої здійснюється Українським вільним університетом, у III випуску “Пам’ятки мови (ч. I)” [14]

було вміщено тексти двох почаївських стародруків (способом фотопередруку): “Книжиці для господарства” (1788) та “Політики свѣцької” (1770 – 1790) з післясловом О. Горбача.

За слухним спостереженням О. Горбача, “Книжиця” мала стати читанкою для парафіяльних шкіл Поділля, на що вказує її польська передмова [14, 5], а виданий фотопередрук ставить собі завданням удоступнити фахівцям – у першу чергу історикам мови та не в меншій мірі етнографам, історикам культури та ветеринарної й загальної медицини – названий текст [79, 33]. Унікальний, досі збережений примірник “Книжиці”, у якому відсутні кінцеві аркуші після сторінки 110, має лише бібліотека Варшавського університету [79, 33]. До фотопередруку 1985 р. додано також словопоказчик (на жаль, не завжди точний), що допомагає зорієнтуватися в тексті пам’ятки. Цікавим є той факт, що з Вознякового передруку лексику “Книжиці” широко використав Є.Тимченко в “Історичному словнику українського языка” [22], де цей стародрук є одним із головних джерел для XVIII ст. Отже, як слушно зауважив О.Горбач, уміщений у виданні 1985 р. словопоказчик допомагає відтворити втрачене зі знищенням подальших томів Тимченкового “Історичного словника” [79, 34]. У стародрукові є передмова, написана польською мовою (с. 1 – 8, тут і далі див. 14), а також кирилицею подано на с. 9 – 97 ветеринарні поради: як лікувати коней (с. 10 – 48), волів (с. 84 – 85), кіз (с. 67) та ін.; як лікувати психічні (с. 84– 85) й фізичні (с. 85 – 87, 97) хвороби людей; наведено різноманітні господарські поради (с. 87 – 97). На с. 97 – 110 передано польською латинкою деякі розділи кириличної частини й додано інші поради – як пекти хліб у голодні роки (с. 109 – 110). Народнo-діалектною базою “Книжиці для господарства” є східноподільський говір, причому за мовно-діалектною належністю кириличного тексту автор (ним, як уважав М.Возняк, міг бути староста Ленкевич), можливо, походив із Гайсина-Умані [79, 34], але діалектна основа латинської частини виразно пересунена до біляпочаївських околиць Волині – Західного Поділля, про що свідчить заміна подільського виразу *товарина* (с. 88) волинським *bydlyna* (с. 105) [79, 34]. Загальний огляд

основних фонетичних і морфологічних особливостей пам'ятки подав О.Горбач у статті німецькою мовою “Die ukrainische Sprache im Počajiver Druck “Książka lekarstw końskich” aus dem Jahre 1788” [352].

Порівняння речення в кириличній частині: *королики платилиби на торгахъ, кромъ того нѣдужѣ коштують* (с. 95) – із його відповідником, поданим латинкою: *korolyki platyly by na torhach, pokarm onych ne duze kosztuiet* (с. 100), дає нам змогу стверджувати, що латинська й кирилична частини пам'ятки були написані різними людьми. Так, укладач, очевидно, неправильно розтлумачив прийменник *кромъ* – “крім”, зрозумівши його як полонізований варіант слова “корм”, й передав правильнішим, на його думку, польським відповідником *pokarm*, що суттєво змінило зміст цього речення.

Апробація результатів дисертації: основні положення та результати дослідження обговорювалися на Міжнародній науковій конференції “Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М.Наконечного” (Харків, 2000), Міжнародній науковій конференції “Українське і слов'янське мовознавство” (Ужгород, 2001), Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми загальномовної та ареальної семантики” (Луганськ, 2001), Міжнародній науковій конференції до 70-річчя проф. С.В.Семчинського “Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія” (Київ, 2001) та Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 100-річчю А.А.Москаленка “Наукова спадщина професора А.А.Москаленка і сучасне мовознавство” (Одеса, 2001), в наукових семінарах кафедри української мови Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Публікації: основні положення дисертації викладено в 5 публікаціях, з яких 4 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи: дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків (обсяг повного тексту – 183 сторінки). Бібліографія налічує 356 позицій.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Писані пам'ятки являють собою цінне джерело для вивчення історії української мови. У пам'ятках різних періодів подано значний мовний матеріал, що є цікавим з погляду дослідження різних структурних рівнів мови. Особлива наукова зацікавленість спостерігається з середини ХІХ ст. та на початку ХХ ст., коли староукраїнські пам'ятки масово готувалися до друку й видавалися [32, 160]. На той час з'являється велика кількість розвідок про мову давніх пам'яток.

Історія лінгвістичного вивчення проблем фонетичної системи української мови за пам'ятками різних періодів започатковується працями О.О.Потебні “О звуковых особенностях русских наречий” (1865) [253], “Заметки о малорусском наречии” (1870) [248]. П.Г.Житецький у працях “Описание Пересопницкой рукописи ХVІ в.” (1876) [114], “Очерк звуковой истории малорусского наречия” (1876) [115], “Очерк литературной истории малорусского наречия” (1889) [116] докладно проаналізував фонетичні особливості багатьох староукраїнських пам'яток ХVІ – ХVІІІ ст., а також простежив нормування живої мови в процесі взаємодії живої народної та книжно-писемної мов. Розглянуті П.Г.Житецьким проблеми далі розробляв і А.Ю.Кримський – “Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася” (1924) [165] “Украинская грамматика” (1907) [166]. Слід відзначити дослідження В.А.Розова “Значение грамот ХІV и ХV веков для истории малорусского языка” (1907) [264] та ін.

С.П.Бевзенко здійснив у своїй праці “Історія українського мовознавства” (1991) усебічний огляд питань історіографії українського мовознавства, що охоплюють процес становлення і розвитку науки про українську мову від давніх часів до сучасності. Науковець зауважив, що пам'ятки історії

української мови, хоча їх інтенсивне дослідження велося вже протягом XIX і на початку XX ст., вивчені були ще досить слабо, що негативно позначалося й на загальному аналізі таких рівнів української мови, як граматики (морфологія і синтаксис), словотвір і лексика [33, 162].

У 20-30 рр. XX ст. дослідження пам'яток історії української мови переважно стосувалися питань фонетики й морфології, причому коло самих пам'яток було обмежене. Після виходу у світ у 1928 р. українських грамот XIV-XV ст. з'явилися важливі дослідження В.К.Дем'янчука “Морфологія українських грамот XIV- першої половини XV віку” (1928) [98], В.Ярошенка “Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв.”(1931) [350] та ін. [Див.: 33, 163]. І.Огієнко здійснив цінне дослідження Крехівського апостола 1560-х рр., перекладеного українською мовою, у зв'язку з оглядом історії української літературної мови XVI ст., у двотомній праці “Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол” (Варшава, 1930), яка тривалий час залишалася малодоступною для радянських істориків української мови [Див.: 33, 164].

У перші десятиліття XX ст. “створюється ряд узагальнюючих праць про історію української мови, які або повністю присвячені історичній фонетиці, або в яких є про неї спеціальні розділи” [33, 171]. Спочатку це були короткі посібники – “Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии” С.М.Кульбакіна (1919) [167], “Коротка історія української мови. Вступ і звучня” П.О.Бузука (1924) [48]; згодом з'являються докладніші праці, серед яких “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” Є.К.Тимченка (1927, 2-ге вид. – 1930) [312], колективний “Історичний курс української мови” (1929) [143] та ін. У той час з'являються й монографічні праці з історичної фонетики, у яких здійснюються спроби ввести в науковий обіг нові фактичні матеріали – “Нариси з історії української мови” І.С.Свенціцького (1920) [289], у яких подано чимало нових даних із староукраїнських пам'яток, серія статей Л.А.Булаховського “Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу” (1928) [Див.: 50], “Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах

у південній групі українських діалектів” О.Курило (1928) [168] та ін. У 50-х роках минулого століття намічається відчутне поживання у вивченні історичної фонетики української мови, коли з’являється великий розділ “Фонетика” з історичними коментарями в “Курсі сучасної української літературної мови” за ред. Л.А.Булаховського [169, 126-287], написаний М.Ф.Наконечним, колективна праця “Історична граматики української мови” (автори О.П.Безпалько, М.К.Бойчук, М.А.Жовтобрюх, С.П.Самійленко, І.Й.Тараненко; 1-ше вид. – К., 1957; 2-ге вид. – К., 1962) [142], а також пізніше виданий підручник із тією ж назвою (1980), в якому розділ “Фонетика” належить М.А.Жовтобрюхові [141]. У цих працях висвітлено особливості формування і розвитку української мови на різних історичних етапах, починаючи з явищ праслов’янського періоду, подано зіставлення функціонування живої мови з фактами її відбиття в писаних пам’ятках. Поряд із зазначеними створювалися й інші посібники з історичної граматики: “Історична граматики української мови” Ф.П.Медведева (1955) [196], його ж “Нариси з української історичної граматики” (1964) [197].

У цей же період з’являються й монографічні дослідження з історичної фонетики української мови, які переважно публікувались у вигляді окремих статей. Серед них особливо слід відзначити серію статей Л.А.Булаховського, що виходили під спільною назвою “З історичних коментаріїв до української мови” [51-55], які не втратили своєї наукової актуальності й у наш час. На окрему увагу заслуговують також статті І.І.Ковалика “Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах” [157], М.М.Пещак “Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові” [239].

Дослідженням у галузі історичної акцентології української мови присвячено праці Л.А.Булаховського [50], З.М.Веселовської, яка опублікувала низку статей під загальною назвою “З історії українського наголосу”, а також монографію “Наголос у східнослов’янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.)”

[63], В.Г.Скляренка “Нариси з історичної акцентології української мови” [296] та ін.

Тривалий час видання пам’яток історії української мови було занедбаним, що стримувало розвиток досліджень з історії української мови. Але в 60-ті роки ХХ ст., починаючи з надрукованого фотоспособом “Лексикону славенороського” П.Беринди з ґрунтовною вступною статтею В.В.Німчука (1961) [9], розгорнулося систематичне видання пам’яток історії української мови. У 1970 р. було видано “Граматикку слов’янську” І.Ужевича, підготовлену до друку І.К.Білодідом та Є.М.Кудрицьким [23]. Виданням 1965 р. “Актової книги Житомирського міського уряду кінця ХVІ ст.”, підготовленої М.К.Русанівським [1], було розпочато випуск із відповідними коментарями і вступними статтями пам’яток ділового письменства.

Певна річ, здійснення таких видань ділових пам’яток, як “Грамоти ХІV ст.”, підготовлені М.М.Пещак (1974) [5], “Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХVІІ ст.”, підготовлена В.В.Німчуком, В.М.Русанівським, К.С.Симоновою, В.Ю.Франчук, Т.К.Черторизькою (1981) [7], “Ділова і народно-розмовна мова ХVІІІ ст.”, підготовлена В.А.Передрієнком (1976) [6], та наукової літератури (“Лікарські та господарські поради ХVІІІ ст.”, підготовлені В.А.Передрієнком (1984) [10] та ін.) сприяло розширенню джерельної бази для дослідження історії української мови. Чимало наукових праць присвячено загальній характеристиці мови пам’яток, а також дослідженню їх фонетики та морфології. Вагомим щодо цього є внесок харківських мовознавців. Так, мову українських грамот ХІV-ХV ст. досліджували Ф.П.Медведев [198], Л.І.Коломієць [161], мові молдавських грамот ХІV-ХV ст. присвячено праці Л.В.Венєвцевої [57-60]. Дослідження фонетичних особливостей мови актових книг ХVІІ-ХVІІІ ст. здійснила А.О.Свашенко [284; 285], харківські лінгвісти вивчали також інші українські стародруки. Цінною є праця М.Ф.Наконечного “До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови” [209], у якій по-новому, з цілим рядом уточнень, розглянуто окремі питання історичної

фонетики української мови (зміна [e] в [o], ствердіння приголосних перед [e] та [и], функціонування африкати [дж], характер твердоприголосних і м'яких сполук з [i] ← [o] тощо).

Усебічний і повний огляд історичної фонології української мови міститься у працях Ю.Шевельова “Історична фонологія української мови” (1979) [338] та “Передісторія праслов'янської мови: Історична фонологія спільнослов'янської мови” (1964), які одержали надзвичайно високу оцінку в наукових славістичних колах. Безсумнівно, найбільшим досягненням у вивченні історичної фонетики української мови на сьогодні є академічне видання “Історія української мови. Фонетика”, у якій основний розділ написано М.А.Жовтобрюхом [124].

Сьогодні проблеми історичної фонології української мови розробляють В.В.Німчук [214], Г.П.Півторак (проблеми походження, формування та розвитку української мови) [242], В.А.Передрієнко (процеси взаємодії живої народної і книжно-писемної мов XVIII ст. та вироблення фонетичних норм) [234], І.М.Керницький [153], У.Я.Єдлінська [106]. О.В.Царук здійснив ґрунтовне монографічне дослідження “Українська мова серед інших слов'янських”, де простежуються початкові щаблі становлення української мови як самобутньої лінгвістичної системи, на основі аналізу вже відомих і нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних фактів заперечується традиційна тріадна дистрибуція слов'янських мов і пропонується дуалістичний розподіл (на антську і словенську підгрупи), а також визначаються основні етнологічні й граматичні параметри українського глотогенезу [331].

Паралельно з вивченням історії морфологічної системи інших слов'янських мов розпочалося ще в XIX ст. вивчення морфології української мови з наукового погляду. Спробу цілісного аналізу української морфології з певними історичними коментарями було зроблено в праці О.Огоновського “Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache” (Lemberg, 1880) [353], а також у його підручнику “Грамматика руского языка для школ середних” (1889) [228],

однак побудовані вони були на порівняно бідному фактичному матеріалі [Див.: 33, 176]. У перші десятиліття ХХ ст. з'являються спроби загальних оглядів історії української мови, які включають і морфологію: “Украинский язык” С.М.Кульбакина (1919) [157], а також “Нарис історії української мови” П.О.Бузука (1927) [49], що в доповненому вигляді увійшов до колективної праці “Історичний курс української мови” (1929) [143]. На початку 30-х років виходить у світ праця М.К.Грунського та П.Ковальова з історичної морфології української мови “Історія форм української мови” (1931), виконана на великому фактичному матеріалі з пам’яток і народних говорів, зібраному переважно з різних наукових досліджень [Див.: 33, 177]. Завдяки цій праці вивчення історичної морфології української мови стало на один рівень з аналогічними дослідженнями інших слов’янських мов, однак не позбавлена ця книга була й окремих недоліків, наведення прикладів було недостатнім, опрацювання різних розділів у ній виявилось нерівномірним. У 40-50-х роках виходить друком ряд вузівських посібників, у яких коротко викладалася й історична морфологія української мови: Ф.П.Медведев “Історична граматика української мови” (1955) [196], С.П.Бевзенко “Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія” (1953) [34], а також зазначена вже колективна праця “Історична граматика української мови” (1957; 2-ге вид. – 1962) [142], де розділ “Морфологія” написаний І.Й.Тараненком, С.П.Самійленком та О.П.Безпальком. Явища історичної морфології української мови висвітлив Л.А.Булаховський у згадуваному вище циклі статей “З історичних коментаріїв до української мови”. У наступні десятиліття, протягом 60-70-х років, з’являється чимало праць, присвячених опрацюванню історичної морфології української мови, зокрема: С.П.Бевзенко “Історична морфологія української мови” (1960) [32], С.П.Самійленко “Нариси з історичної морфології української мови” (1964 – 1970) [277; 278], І.М.Керницький “Система словозміни української мови на матеріалі пам’яток XVI ст.” (1967) [152], В.М.Русанівський “Структура українського дієслова” (1971) [269], І.Г.Матвіяс “Іменник в українській мові” (1974) [185], А.П.Грищенко “Прикметник в українській мові” (1978) [87] та ін.

У галузі словозміни та словотвору ґрунтовне дослідження здійснила Л.Л.Гумецька (Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст., 1958 р.) [91]. У 1978 р. у видавництві “Наукова думка” вийшла перша з серії праць кількатомного видання “Історія української мови” – частина “Морфологія” [145], у якій узагальнюються попередні опрацювання історичної морфології з залученням великого обсягу нового матеріалу з писаних пам’яток. Ця праця знайшла широке застосування в практиці викладання історичної морфології у вищих учбових закладах, оскільки в новому посібнику з історичної граматики української мови “Історична граматика української мови” (автори М.А.Жовтобрюх, О.П.Волох, С.П.Самійленко, І.І.Слинько, 1980 р.) [141] зміст цього розділу базується на результатах, здобутих авторами попередньої монографії.

Не залишалися поза увагою дослідників і окремі аспекти вивчення мови староукраїнських пам’яток. Так, мові документів канцелярії Богдана Хмельницького присвятили свої праці У.Я.Єдлінська [106], Ф.Є.Ткач [318], О.М.Геращенко [76].

Дослідників – синтаксистів також цікавили пам’ятки ділового письменства. Синтаксис українських грамот XIV-XV ст. вивчали В.І.Борковський [45], Л.Л.Гумецька [92], П.Д.Тимошенко [311] та ін., актових книг XVII-XVIII ст. – В.Ф.Сич [290; 291], І.І.Слинько [298-301] та інші.

Розглядати проблеми нормування української мови XVIII ст. не можна у відриві від аналізу особливостей її діалектної диференціації. Тут увагу мають привертати не лише явища, які стали нормативними, але й такі, що характеризували певні ареали діалектного поширення. Ґрунтовні дослідження широкого кола проблем знаходимо в загальних курсах Ф.Т.Жилка “Нариси з діалектології української мови” (1966) [111], С.П.Бевзенка “Українська діалектологія” (1980) [36], у працях О.І.Приступи [258-261] та ін. Мають велике значення з історико-діалектологічного погляду дослідження Л.Л.Гумецької (1952) [92], С.П.Бевзенка “Історична морфологія української мови” (1960) [32], І.М.Керницького (1967) [152], В.В.Німчука [215], Г.П.Півторака [242] та ін.

Водночас розгортається й дослідження української лексики за пам'ятками XIV-XVIII ст. Необхідно відзначити серію статей Ф.Є.Ткача [318; 319]; ряд статей М.Л.Худаша про лексику ділових документів Львівського Ставропігійського братства й окрему його монографію “Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (На матеріалах документів Львівського Ставропігійського братства)” (Львів, 1961) [329].

Заслуговують на увагу і праці, присвячені окремим аспектам вивчення лексичного складу української мови XIV – XVIII ст. Так, проблемі іншомовних слів, а також їх адаптації в староукраїнській мові присвятили свої дослідження Л.Л.Гумецька (“Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові” [94]), М.С.Рогаль (“Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст.” [263]), В.М.Русанівський (“Польська ділова мова XVI-XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською” [267]) та ін.

Дослідженню абстрактної лексики присвячено роботи Л.М.Полюги (“Із спостережень над абстрактною лексикою української актової мови XIV-XV ст.”; “Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.” [246; 247]). Питання формування термінологічної лексики розглядає В.Й.Горобець у статті “Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV – XVIII ст.” [82]. Вивченню живомовних елементів української мови XVII – XVIII ст. присвятили свої дослідження У.Я.Єдлінська (проблеми взаємодії книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст.) [106], В.А.Передрієнко (характер творення української літературної мови XVIII ст. на народній основі, особливості лексичного складу нової і давньої української літературної мови XVIII ст.) [234], [233]. Слід також зауважити, що вивченню стилю та форми українських грамот XIV – XV ст. приділяли увагу У.Я.Єдлінська [107], М.М.Пещак [240] та інші.

Як слушно зауважує С.П.Бевзенко, “розвиток досліджень з історичної лексикології української мови відчутно стримує слабка забезпеченість її історичними словниками” [33, 191]. Як відомо, у світ вийшло лише два випуски

першого тому “Історичного словника українського языка” за редакцією Є.К.Тимченка (Х.; К., 1930 – 1932) [22]. На сьогодні неоціненним джерелом для історико-лексикографічних досліджень, за спостереженнями С.П.Бевзенка [33], є двотомний “Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” за редакцією Л.Л.Гумецької (К., 1977 – 1978) [16], цікавий лексичний матеріал містить “Словарь древняго актовaго языка” М.І.Горбачевського, що став доступнішим українським і закордонним читачам завдяки перевиданню О.Горбача [4], велику роботу здійснив авторський колектив Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, видавши п’ять томів “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” [17-20], однак іще відчувається відсутність історичного староукраїнського словника кінця XVII – XVIII ст.

Як бачимо, у вивченні мови пам’яток історії української мови зроблено вже чимало, але не можна не погодитись із думкою С.П.Бевзенка, що ця проблема в українському мовознавстві не втратила своєї актуальності й сьогодні, оскільки “потреба в новому надійному фактичному матеріалі, необхідному для здійснення узагальнюючих теоретичних досліджень історії української мови, весь час зростає” [33, 168]. Останнім часом увагу дослідників історичної фонології української мови привертають пам’ятки, писані латинкою, у яких живомовні особливості не приховані кириличним традиційним правописом. Тут слід відзначити дисертаційну роботу Н.П.Маліневської “Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею)” (2000). Як слушно зауважує дослідниця, аналіз системи мови неможливий без широкого залучення текстів, “адже писемні тексти XVII –XVIII ст. – єдина задокументована форма староукраїнського мовлення, отже, з погляду діахронної лінгвістики, – фактично єдине джерело для висновків і про саму мовну систему” [178, 2].

За спостереженнями В.А.Передрієнка, частина пам’яток науково-практичного жанру, писаних староукраїнською літературно-писемною мовою, збереглася з XVI ст.; у XVII ст., особливо в другій половині, їх кількість зростає, а також у XVIII ст., що свідчить про їх популярність у тогочасних

читачів [10, 6]. Проте, як зазначає мовознавець, лише незначна частина пам'яток цього жанру була свого часу опублікована; до цих винятків і належить “Книжиця для господарства”, що вийшла друком у Почаївській лаврі 1788 р., - збірник різноманітних господарських порад і рецептів для лікування тварин тощо, а також збірник правил етикету “Політика свѣцкая”, надрукований там же у 1770 р. [10, 7]. Вихід друком цих пам'яток, як слушно зауважив М.Возняк, був зумовлений великим попитом на них [70, 37]. В.А.Передрієнко, дослідивши аналогічні пам'ятки, що походять із територій як південно-східних, так і південно-західних говорів і хронологічно репрезентують середину й другу половину XVIII ст., доходить висновку, що вони відбивають деякі провідні закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на народній основі, причому сказане стосується правописних, фонетичних, граматичних особливостей зазначених пам'яток, а також їх лексичного складу [10, 11].

Таким чином, із погляду вивчення історії української мови XVIII ст. дуже доцільно звернутися до тексту одного з найцікавіших світських видань почаївської василянської друкарні, яким є унікальний на сьогодні стародрук – господарсько-ветеринарно-лікарський poradnik “Книжиця для господарства” (“Książka lekarstw końskich”), видана 1788 р. в Почаєві [14].

Слід наголосити на важливості тексту обраної для дослідження пам'ятки “Книжиця для господарства” у плані вивчення особливостей української мови XVIII ст. По-перше, це пам'ятка світського характеру, у якій мінімальною є тенденція щодо вживання штампів чи певних канонів. По-друге, через безпосередню адресованість її до широких прошарків українського населення з практичною метою – дати побутові поради – у цій пам'ятці досить широко представлена побутова лексика, пам'ятка написана живою тогочасною українською мовою (подільська говірка з елементами волинської, особливо в латинській частині). По-третє, докладніше дослідити окремі фонетичні риси та особливості української вимови в цьому регіоні на той час робить можливим порівняння кириличного тексту із відповідною латинською частиною пам'ятки,

де ті ж самі фонетичні явища відбито за допомогою більш послідовної графічної системи. Отже, мовний матеріал, представлений у цьому стародрукові, являє собою цінне джерело для дослідження фонетичних і морфологічних особливостей живої української мови XVIII ст. на біляпочайській території, а також дає змогу простежити формування і становлення окремих правописних норм, які засвоїлися (або не засвоїлися) сучасною українською літературною мовою. Зважаючи на всі згадані мовні риси цієї унікальної пам'ятки, варто звернутися до більш детального аналізу особливостей мови пам'ятки.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ГРАФІКИ “КНИЖИЦІ ДЛЯ ГОСПОДАРСТВА”

Дослідження графічних особливостей стародруку служить своєрідним “ключем” для подальшого вивчення фонетичних та морфонологічних рис пам’ятки, розкриває можливості з’ясувати закономірності вживання окремих графем для відображення результатів звукових процесів української мови, які відбулися на момент написання пам’ятки.

Як відомо, в українській графіці вже в XVI ст. окремі літери, відбиваючи живу українську мовну практику, набувають нового значення (наприклад, літера *h* у XVI ст. могла позначати звук [i] будь-якого походження). У старому українському письменстві XVI – XVII ст. поряд із переважною кирилицею вживали й латинку, однак це було явищем епізодичним. Як зазначає С.П.Бевзенко, із виникненням друкарства кирилиця, зокрема в такому її варіанті, як півуставне письмо, лягла в основу друкарських шрифтів, які, у свою чергу, мали певні відмінності в різних друкарнях, і ще тривалий час церковно-релігійна і світська книжка не розрізнялися між собою шрифтом [33, 29]. Розвиток книгодрукування зумовив і встановлення стійких правописних норм, закріпленню яких особливо сприяли “Граматика словенська” М.Смотрицького (1619) [Див.: 213] та “Лексикон славенороський” П.Беринди (1627) [9]. Ці праці, в яких панівною була церковнослов’янська традиція, “міцно й надовго закріпили на Україні й узагалі у східних слов’ян правопис, заснований на історико-етимологічному принципі” [33, 29]. У 1708 р. Петром I була запропонована для друкування книжок так звана “гражданка” (спрощені літери, виглядом зближені з латинкою), яка й лягла в основу сучасної української, російської й білоруської, а також болгарської й македонської графік. Запровадження “гражданки” небезпідставно називає І.І.Огієнко із характерною для нього емоційністю “дошкульним ударом для розвитку українського правопису”, адже, механічно заступивши “притаманну вікову кирилицю,

громадянка вже не знала потрібних для української вимови букв, як *г*, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця й які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Громадянка мала на оці потреби тільки мови російської... В тім була її негативна риса для українського письменства... Стара кирилиця позосталася тільки в книгах церковних та до 1842 р. в Галичині” [223, 231]. Проте нова графічна система не стосувалася самих основ орфографії, яка ще тривалий час залишалася традиційною. С.П.Бевзенко зазначає, що церковнослов'янський кириличний шрифт довше панував у світському письменстві на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, – аж до 60-х років XIX ст. [33, 29]. Після відомих поділів Польщі в кінці XVIII ст. територію, з якої походить досліджуваний стародрук, не було включено до складу Російської імперії [220, 31]. Таким чином, стає зрозумілим, чому текст “Книжиці” надруковано кириличним шрифтом у першій частині стародруку та польською латинкою в другій.

Перш за все слід зауважити, що графіка досліджуваної пам'ятки, як і багатьох пам'яток XVII – XVIII ст., зокрема “Лохвицької ратушної книги” [11], “Александрії” [3], актових книг Житомирського гродського уряду [6], матеріалів сотенних канцелярій і ратуш [7], лікарських і господарських порадників [10], і навіть найдавнішого списку “Енеїди” І.П.Котляревського [117], що з'явився через 10 років після виходу у світ “Книжиці”, не є унормованою, а вживання окремих кириличних літер на позначення тих самих звуків не є послідовним. В орфографії відображено вплив як традиційного письма, так і мовленнєвої практики, що взагалі було характерним для українських пам'яток досліджуваного періоду [178, 2]. Правопис “Книжиці”, як і інших пам'яток цього жанру [10, 11], є традиційним і базується на етимологічних принципах, у зв'язку з чим стиралося багато живомовних особливостей. Однак він усе ж відбиває найважливіші живомовні риси.

Текст написано півуставом, причому окремі літери винесено над рядок, переважно в кінці рядків, напр.: *зʹ гнлздо^м* (с. 11), *блли^м* (с. 19), *ти^м* (с. 35),

ното^m (с. 57), *нападу^m* (с. 85), *зубити вишххлхр^x* (с. 87), *будг^m* (с. 93); прийменник *від* (*од*) і префікс *від-* (*од-*) переважно позначаються графемою *ѣ*, що приховує справжню вимову цього прийменника–префікса: *памѣтай нггдавати ѣсноду рости* (с. 91), *залузо зустѣ ѣ доли вѣтинѣй* (с. 91), *коротѣй ѣ ока* (с. 17), *здоровѣй ѣ сноду* (с. 21), *друга кѣа... ѣвертагѣся зъ тамвѣти* (с. 77), *ѣрлзѣти прѣчь* (с. 15), *ѣстагѣтъ ѣ тѣла* (с. 35) та ін. (див. також розділ 3, с. 76). Непослідовним є й написання префіксів / прийменників зі словами разом чи окремо, напр.: *пѣпадуѣмъ по нгрггѣтинѣти* (с. 14), *по томъ на три добѣ поставити* (с. 14), *по наѣ горломъ* (с. 14), *ѣбъ шѣри нѣнихъ навивѣлися* (с. 22), *наросѣ змѣсомъ... ѣкажѣтсѣ* (с. 23), *подегрхною губою наѣзубѣми* (с. 24) та ін.

Слід наголосити, що в латинковій частині для позначення м'якої вимови приголосних (крім [л'], м'якість якого передається літерою *l*) перед [a], [o], [y] вживається літера *i*: *szkodi^at* (с. 110), *kurytysⁱa* (с. 102), *litni^oho* (с. 103), *treti^u* (с. 109), *żytni^u* (с. 109) і под. Проте важко визначити характер графеми *i* після губних перед голосними у словах: *obwiazowaty* (с. 98), *miaso* (с. 105), *pamiataty* (с. 108), *na piad* (с. 98, 107), *w lit piat* (с. 98), *na łoktiw piat* (с. 101). Можна припустити, що *i* позначає тут звук [j] (про твердість губних див. розділ 3, с. 67–68). На жаль, у поданій латинкою частині “Книжиці” не вживається в цій позиції літера *j*, яку має в своїй азбуці польська мова, графіка якої практично не змінилися з часу написання досліджуваної пам’ятки. Уживання *j* допомогло б чіткіше розмежувати в “Книжиці” написання, що передають м’яку вимову приголосних, і написання на позначення твердої вимови губних перед [j], як це маємо в сучасному польському правописі. Велика літера *J* уживається в пам’ятці на початку слів лише в заголовках: *Jak Cybulu perewozyty* (с. 99), *O Pyszczepach sadowych Jabłok* (с. 106).

2.1. Діакритичні знаки

У кириличній частині досліджуваної пам'ятки досить поширеним є вживання надрядкових знаків. Як відомо, у давніх літописах використовувалися надрядкові знаки – наголосу та придиховості, однак їх уживання не завжди точно відображало звуковий бік живого мовлення й зараз, як слушно зауважив Л.В.Черепнін, не завжди чітко можна з'ясувати для себе їх значення [334, 375]. Серед надрядкових знаків, що існували в давніх рукописних пам'ятках, І.І.Огієнко виділяє як такі, що заслуговують на особливу увагу, так звані наголоси: 1) ` наголос тупий, або **варія** (accentus gravis), - його ставили на кінцевому голосному слова; 2) ' наголос гострий, або **оксія** (accentus acutus), - його ставили на всіх інших голосних; 3) ^ **камору** (accentus circumflexus) ставили на тих формах множини, що однаково звучать із формами однини [224, 197]. Однак, за спостереженнями І.І.Огієнка, “значки ` та ' не все визначали власне наголос, в той час, коли панувало ще так зване неперервне письмо (scriptura continua), ...цими значками... означували початок або кінець слова” [224, 198]. Крім того, за граматиною М.Смотрицького (1618), в залежності від вимови ставилися “довгота” ~ чи “короткість” ^ [Див.: 334, 377].

2.1.1. У досліджуваній пам'ятці знак ^ послідовно вживається над літерою *и* для передачі її короткої вимови (сучасний [i]): *ноздрѣи* (с. 11), *даваи* (с. 12), *вспровой* (с. 80), *вспликии* (с. 39), *влии* (с. 53), *тргмии* (с. 91), *латвии* (с. 92), *зидѣи* (с. 92), *хорошии* (с. 93) та ін. Слід зауважити, що в латинських написаннях цей звук передається по-різному, напр., у середині слова після голосного літерою *i*: *zyide* (с. 98, 99); у кінці слова після голосного літерою *u*: *odludey* (с. 99), *w toy* (с. 99), *śmiliy* (с. 102), *peremiszay* (с. 102) та ін.; у закінченнях займенників, прикметників та порядкових числівників чоловічого роду не позначається взагалі: *každy* (с. 100, 101), *kamenysty* (с. 99), *druhy* (с. 102, 110), *trety* (с. 102) та ін. – очевидно, під впливом польської орфографічної традиції,

однак можливо, що і з метою графічно розрізняти форми однини та множини, напр.: *Orich wołoski* (с. 98) – *Orichy wołoskyi* (с. 97), *prutyk kotory szczepyty maiesz* (с. 108) – *koreni kotoryi... wywolikaiutsia* (с. 109) і под. Така непослідовність у передачі того самого звука [i], очевидно, викликана в латинській частині пам'ятки відсутністю окремої графеми *j* для його позначення, яка вживається в сучасній польській графіці.

2.1.2. Камора $\cap$ в тексті “Книжиці” послідовно вживається над початковими буквами, що позначають голосні звуки або сполуки *j* + *голосний*, напр.: $\hat{a} nh$ (с. 19), $\hat{v} \hat{a} nтиц\hat{h}$ (с. 12 – 13), $\hat{e} d\hat{g}н\hat{ь}$ (с. 11), $\hat{e} mи$ (с. 11), $\hat{u} d\hat{g}т\hat{ь}$ (с. 2, 77), $\hat{u} нш\hat{g}$ (с. 68), $\hat{d}o \hat{h} \hat{d}л\hat{a}$ (с. 32), $\hat{h} х\hat{a}ти$ (с. 34, 37), $\hat{o} б\hat{v}али\hat{т}и$ (с. 23), $\hat{o} с\hat{h}н\hat{ь}$ (с. 95), $\hat{v} \hat{q} краин\hat{h}$ (с. 62), $\hat{q} т\hat{g}риш\hat{и}$ (с. 35), $\hat{w} д\hat{p}hзовати \hat{w} строжн\hat{g}$ (с. 92), $\hat{y} х\hat{и}$ (с. 40), $\hat{y} ш\hat{к}ою$ (с. 28), $\hat{z}б\hat{л}о\hat{к}a$ (с. 92), $\hat{z}з\hat{р}к\hat{ь}$ (с. 44) та ін. Якщо ж початковий голосний виявляється наголошеним, діакритичний знак має комбінований вигляд $\cap'$, напр.: $\acute{a}б\cap$ (с. 29, 65, 67, 71, 91, 94), $\acute{a}л\acute{ь}бо$ (с. 12, 14, 20, 23, 33, 36, 60, 85, 87, 89, 92, 94, 96), $\acute{u}д\hat{g}т\hat{ь}$ (с. 22, 77), $\acute{u}нш\hat{g}$ (с. 68), $\acute{o}вц\cap$ (с. 66), $\acute{o}вц\cap$ (с. 68) та ін. Так само над сполучниками *a*, *u* та прийменниками *o* та *y* послідовно вживається камора, напр.: $\hat{a} з\hat{ь} \square\hat{z}к\cap т\hat{\Sigma}ж\hat{ь} потр\hat{\Sigma}б\cap вири\hat{v}д\hat{т}и роб\hat{o}ки...$, $\hat{u} с\hat{h}л\hat{л}ю з\hat{o}р\hat{o}з\hat{ь} з\hat{o}сипов\hat{o}ти \hat{u} н\hat{o}тир\hat{o}ти добр\hat{\Sigma}$, $\hat{a} до того т\hat{\Sigma}ж\hat{ь} \hat{u} \hat{w} под\hat{c}тил\hat{o}ню.... потр\hat{\Sigma}б\cap б\hat{o}чност\hat{ь} м\hat{o}ти \hat{u} з\hat{o}ви\hat{\Sigma} п\hat{o}м\hat{o}тов\hat{o}ти$ (с. 51), $ч\hat{o}сом / \blacklozenge кр\hat{o}м\hat{o}ров /$ (с. 11). Уживання цього знака можна пояснити дотриманням дуже давньої орфографічної традиції. З цього приводу М.Ф.Станівський зауважив, що перші відомості про вживання діакритичних знаків подав Костянтин Граматик (кінець XIV ст.), який пише, що на письмі буква, що позначає голосний звук, біля букви, що позначає приголосний, може бути без надрядкового знака, якщо ж букви, що позначають голосні звуки, стоять на початку слів або окремо (сполучники *a*, *i*), вони завжди супроводжуються своєрідним надрядковим знаком [306, 35 – 36].

Слід зауважити, що над великими літерами, що позначають голосні звуки, окрім $\Leftrightarrow$, $\int$ та $\square$, послідовно ставиться знак $\cap'$ незалежно від їх позиції у

слові (усі заголовки розділів у кириличній частині “Книжиці” надруковано великими літерами), напр.: **ѢКЪ ПОЗНАТІ СВИНЪ** (с. 70), **ЩОБЪ ПЕЙ НѢ КАЗЛІСѦ** (с. 71), **ЛѢКАРСТВО НА ЗГЪБЪ** (с. 77) і под. Розміщення таких значків є досить зрозумілим: очевидно, в типографії існували готові гранки великих літер із цими знаками, адже логічно, що велика літера писалася саме на початку слова, а отже, мала, за традицією, супроводжуватися надрядковим знаком. Букви ж ⇔ та □ слів не починали, тому готових гранок зі знаками для них, очевидно, друкарня не мала. Щодо букви / докладніше див. далі.

Серед знаків наголосу, які розглядає у своїй “Граматиці” 1618 р. М.Смотрицький [Див.: 334, 377], у досліджуваній пам’ятці вживаються два, а саме оксія (‘) та варія (˘). Зважаючи на спостереження І.І.Огієнка, що після виходу у Львові в 1591 р. підручника “Адельфотес” – першої книжки з українськими наголосами – “вже ніколи аж до кінця XVIII в. нічого не друковано з чужим наголосом” [224, 209], маємо всі підстави говорити, що в “Книжиці” за допомогою цих надрядкових знаків передавали саме українські наголоси.

2.1.3. Оксія (‘) в тексті “Книжиці” послідовно вживається для позначення наголошених голосних усередині слів і пишеться над цими голосними, напр.: *ча́сом* / ◆ *кра́мѡров* / (с. 11), *в / нѡ́зѡри по́трѡхѡ* (с. 11), *ко́нь нѡ чѡ́тири но́ги зѡ́чавъ* *кѡлѡ́ати* (с. 17), *{мѣ́ривши нѡ до́лѡню* (с. 19), *а́жъ Ѣу́дзи зъ мѡ́гкнѡтъ* (с. 29), *пѡ́ску’ ѡ́никъ знѡ́ мѡ́чѡ́тъ* (с. 28) і под.

2.1.4. Варія (˘) так само послідовно вживається в досліджуваній пам’ятці для позначення наголошених голосних у кінці слів, напр.: *ѡ́ ти’южъ во́дѡ* *ѡ́авши за́всѡгда́ ні́ти а́ нѡ́ чо́гѡ ѡ́шого, крѡ́мѡ то́гѡ* (с. 11), *ѡ́й конѡ́ мѡ́вѡ ні́ти то́й во́дѡ чрѡ́зъ трѡ́ днѡ́* (с. 11), *щѡ́ хо́чь, вло́жѡ конѡ́ мѡ́вѡ въ го́рло* (с. 17) та ін. Очевидно, в українській мові наприкінці XVIII ст. такі наголошені голосні в кінці слів не відрізнялися за вимовою від наголошених голосних усередині слів,

і таке розрізнення позначень у тексті пам'ятки є лише даниною традиції. Той факт, що в “Книжиці” наголоси послідовно позначені і це наголоси саме українські, є дуже цінним для з'ясування особливостей системи наголошення в українській мові досліджуваного періоду й історії української акцентуації взагалі, адже, як слушно зауважив І.І.Огієнко, “стародруки українські різко відділяються своїми наголосами від стародруків московських”, причому “система наголосів – це міцний та виразний метод означення виходу стародрукованих книжок”, а також “вірний метод для означення національності рукописних акцентованих пам'яток” [224, 224].

Зауважимо, що далі при наведенні прикладів із пам'ятки діакритичні знаки (оксія, варія та камора) не вживатимуться з технічних причин та щоб уникнути перевантаження ілюстративного матеріалу.

2.1.5. Уживання ще одного діакритичного знака – **паєрика** ^ʹ в тексті досліджуваної пам'ятки є досить непослідовним. Послідовно знаходимо його лише в слові *áľʹbo* (с. 12, 14, 20, 23, 33, 36, 60, 85, 87, 89, 92, 94, 95, 96), варіант – *â ľʹbò* (с. 16, 23). Очевидно, тут паєрика вжито для позначення м'якості [л'], на підтвердження чого наведемо латинське написання *albo* (с. 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109), де літера *l* позначає саме м'який [л'], для позначення ж твердого [л] латинська графіка має літеру *l*, напр.: *wołoskyi* (с. 97), *zemleiu* (с. 98), *pokładaty* (с. 99) та ін. Подібні написання пояснив І.І.Огієнко, зазначивши, що “з глибокої давнини встановився в нас звичай не ставити ь по л, коли далі йде приголосний.... Як вимовлялися подібні форми, показує нам виразно латинська транскрипція” [225, 44]. Очевидно, автор “Книжиці” хотів якимось позначити м'якість [л'] у цьому слові, водночас намагаючись не порушити правописної традиції. Можливо, з тих самих причин уживається паєрик і в словах *толʹко* (с. 14), *лʹлʹкѣ* (с. 14) та навіть *лʹлʹокъ* (с. 14), де він, очевидно, позначає м'якість [л'] перед голосним [о]. Про непослідовність уживання цього знака свідчать паралельні написання без нього: *лʹлʹкѣ* (с. 14, 16). Виявляємо також поодинокі випадки написання паєрика на місці ь після

приголосних у кінці слів, що стоять у пам'ятці в кінці рядків, очевидно, з метою зекономити місце, напр.: *по надъ горломъ* (с. 14), *и { тогъ худнъмъ* (с. 47), *{ заморожнъ ← волю килгъмъ* (с. 57), *зъ влтки ѿни нїюмъ* (с. 69). Цікавим є вживання паєрика після прийменників *з*, *из/ис* (з колишніх *из*, *съ*), *бгз* перед словами, які починаються на приголосний: *зъ ноздрѣй* (с. 10), *исъ трудностію* (с. 10), *бгзъ нѣску* (с. 48) та ін., хоча історично *ъ* після цих прийменників не вживався. Знаходимо такі написання з паєриком: *изъ* (с. 15 – двічі, 30, 42, 46, 68, 81, 86, 90), *зъ* (с. 10 – двічі, 11, 12 – двічі, 13 – тричі та ін., усього 173 рази), *исъ* (с. 10), *съ* (с. 83); а також *надъ* (с. 14 – двічі, 33), *подъ* (с. 15, 19, 20, 23, 25, 29, 85, 93), *чргзъ* (с. 10, 11 – двічі, 12 – двічі, 13 – двічі, 14, 19, 20, 29), *пргдъ* (с. 12). Паралельно знаходимо й написання тих самих прийменників із *ъ*, але їх значно менше: *изъ* (с. 60), *зъ* (с. 21, 29, 41, 43, 46 – тричі, 47, 58 – двічі, 59, 61, 62, 69, 70, 72 – двічі, 81, 84, 85, 86, 88), *надъ* (с. 33, 75), *подъ* (с. 23, 33 – двічі, 51, 52, 55, 56, 71, 74), *чргзъ* (с. 32, 45, 47, 49 – двічі, 50, 52, 53, 57, 58, 59, 61, 62, 69, 70, 72 – двічі, 81, 84, 85, 86, 88), *чгрпгзъ* (с. 23, 35, 39), *бгзъ* (с. 26, 59, 64), *нгрпгдъ* (с. 32). Більшість написань прийменників із паєриком (76% загальної кількості вживань), очевидно, свідчить про відхід від традиційної орфографії в “Книжиці”, намагання уникати зайвих написань *ъ*, що вже давно не мали ніякого звукового значення.

2.1.6. Такий надрядковий знак, як **титло** (∞), в тексті “Книжиці” зустрічається лише в поодиноких випадках над словами, які мають досить давню традицію вживання в писаних пам'ятках: *въ мѣцѣхъ Априлѣхъ* (с. 88), *въ мѣцѣхъ Марцѣхъ* (с. 88), *въ мѣцѣхъ ѿктвріи и Ноемвріи* (с. 88), *въ Марцѣхъ мѣцѣхъ* (с. 89), *даромъ Бѣимъ сѣть* (с. 92). Титло також уживається послідовно над окремими буквами для позначення цифр при нумерації рецептів: *ѣ . Есть по Антикахъ...* (с. 11), *ѣ . Навари мрвокъ...* (с. 11), *ѣ . Звѣжи конъ...* (с. 12), *ѣ . Возми чгмггрицѣхъ...* (с. 12), *ѣ . Купачгзлѣлъ...* (с. 13), *ѣ . Возми крашанинѣхъ...* (с. 13), *ѣ . Когдасъ конъ ѿхватитъ...* (с. 15), *ѣ . Конъ ѿкъ ѿхватитсѣ...* (с. 16), *ѣ .*

Впадає в око, що в частині, писаній латинкою, велика буква всередині речень вживається значно частіше. Окрім тих слів, що й у кириличній частині пишуться з великої букви, напр.: *dla **Gospodara*** (с. 97), *darom **Bożym*** (с. 97), *Każdy **Gospodar*** (с. 100, 101), *kożdy **Gospodar*** (с. 101), *w **Marci miśi**aci* (с. 106, 107), *w **miśi**aci **Apryli*** (с. 106), *w **misi**aci **Octowryi**, i **Noiemryi*** (с. 106), з великої букви також пишуться назви інших осіб, напр.: ***Kupci** kupuiut* (с. 99), назви деяких рослин: ***Orich** wołoski* (с. 98), *Do posażenia **Orichow*** (с. 99), *derewo z **Oricha*** (с. 99), *Szyszki **Sosnowii*** (с. 102), *czy **Sływki*** (с. 106), *z **łystom Olchowym**, albo zila **Połynu*** (с. 103); тварин: *derżaw w swoiey chati **Korołykow*** (с. 100), *żywyi **Korołyki*** (с. 100), *od **Seledcow*** (с. 104); назви приміщень і просторових понять: *wykopawszy w **Lisi*** (с. 107), *i w **Lochu** ich derzaty* (с. 107); а також назви пір року: *W **Oseni**, albo na **Wesnu*** (с. 109). Зазначимо, що не беремо до уваги заголовків розділів частини, поданої латинкою, – тут велика літера пишеться практично в усіх іменниках, як і в сучасній німецькій мові.

Як зауважив І.І.Огієнко про вживання великої букви, у кінці XVII – XVIII ст. “до наших книжок переноситься з заходу звичка писати власні ймення, дні тижнів, назви місяців та назви народів з великої букви; ця звичка почасти була в нас ще в XVII в. і тяглася аж до половини віку XIX, коли розпочалася певна реакція проти цього німецького способу писання”, причому в Галичині ця традиція зберігалася аж до початку XX ст. [225, 214]. У світлі цих спостережень зрозумілим стає вживання великої літери в загальних назвах у тексті “Книжиці”, причому його ширше застосування в частині, писаній латинкою, пояснюється, очевидно, особливостями польської орфографії, які, в свою чергу, виробилися під впливом німецької правописної традиції. Цю думку підтверджує й польська передмова до “Книжиці”, у якій усі назви національностей, осіб, тварин, закладів та просторові назви послідовно пишуться з великої букви: *w kraiu naszym **Ruskim*** (с. 3), *doskonałych **Gospodarow*** (с. 5), ***Krowy**, **Owce**, i **Bydła*** (с. 4), *ażeby w **Parafialnych Szkółkach Dzieci** wzięte do ćwiczenia* (с. 6), ***Miaśt** i **Wsiow*** (с. 5) і под.

Розглянемо тепер особливості функціонування в пам'ятці окремих кириличних літер, які мають у вживанні певні відмінності від засобів сучасної української графіки, при цьому вдаватимемося до порівнянь із відповідними латинськими написаннями з метою уточнення звукового значення цих букв.

2.3. Літери на позначення голосних звуків

2.3.1. Літера *ѣ* послідовно вживається для позначення звукосполучення [ja] лише на початку слова: з *ѣцѣ* (с. 28), *ѣодоу* (с. 92), *ѣблока* (с. 92, 98), *ѣкъ* (с. 9, 16, 24, 26, 32, 61, 65, 91 – тричі, 92, 95), *ѣркъ* (с. 44 – двічі, 53, 60), *ѣрка* (с. 43), з' *ѣрка* (с. 51), на *ѣрих* (с. 42, 60), въ *ѣркахъ* (с. 51), *ѣмѣнь* (с. 44), *ѣкій* (с. 10, 68), *ѣлонѣ* (с. 89), *ѣиколѣкъ* (с. 88), *ѣми* (с. 92), *ѣовцѣовѣѣ ѣодоу* (с. 87) та ін. – усього 134 написання. Порівняймо з латинськими написаннями, де на позначення звукосполучення [ja] вживається буквосполучення *ia*: *ia blonku* (с. 107), *za iahodu* (с. 98), *iakukolwek* (с. 104), *iamu* (с. 98), *iahody iałowciowyi* (с. 105), *iausia* (с. 106), а також у заголовках – буквосполучення *Ja*: *Jak Cybulu perewozyty* (с. 99), *O Pryszczepach sadowych Jabłok* (с. 106), *Jak tyi robaki hubyty* (с. 104).

2.3.2. Літера *Ѧ* послідовно вживається на позначення звука [a] будь-якого походження після м'яких приголосних, напр., із колишнього [ę]: *покажѣтсѦ* (с. 93), *взѦти* (с. 35), *отвѣртѣтсѦ* (с. 77), *тѦжко* (с. 26) та ін.; із давнього [a] після м'яких приголосних: *на полѦ* (с. 76), *длѦ того* (с. 93), *мѣсѦѦ* (с. 48), *конѦ* (с. 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 22, 23 – двічі, 25, 31, 36, 41, 44, 45, 47) та ін. Очевидно, за традицією зберігається написання типу *обѦѦанѣй* (с. 35), *мѦсо* (с. 23), *пѦдѦ* (с. 90, 92), *пѦнѣй* (с. 10), *пѦть* (с. 43, 63, 93, 96) та ін., в яких

роздільна вимова (див. розділ 3, с. 69) графічно не позначена, хоч у Львівських виданнях XVII – XVIII ст. писали з паєриком: *п'оть, им'о, дгв'оть* [225, 54]. За спостереженнями І.І.Огієнка, “під час збільшеного російського впливу до Галичини зайшов з кінця XVIII в. і російський спосіб писання: *пять, девять, мясо*, хоч по приставках паєрика ставлять і тут” [225, 54]. Можливо, досліджувана пам'ятка також не уникла російського правописного впливу, але більш імовірно, що такі написання завдячують давній орфографічній традиції. Та сама літера *о* уживається й після букв на позначення голосних для передачі звукосполучення [ja]: *цхлао* (с. 29), *нгргвхоній* (с. 44), *схоти* (с. 78) та ін. Порівняймо з латинським написанням *siiaty* (с. 110), де звукосполучення [ja] передається літерами *ia*.

2.3.3. Літери *е* та *г*. Літера *е* вживається в “Книжиці” послідовно на початку слів і позначає звукосполучення [je], як і в сучасній українській мові, напр.: *единъ* (с. 21, 30, 39, 47, 62, 71, 72, 88, 96), *едгнъ* (с. 11), *едно* (с. 51, 84 – двічі, 95), *една* (с. 16, 19), *еднакъ* (с. 14, 88), *еднаковъ* (с. 17), *если* (с. 51, 70), *естъ* (с. 11, 17, 20, 21, 27, 28, 31, 32, 38, 60, 61, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 80), *естъ* (с. 15, 16, 19, 20), *емг* (с. 67, 83) та ін. – усього 85 уживань. Підтверджують звукове значення цієї графеми відповідні латинські написання, у яких звукосполучення [je] передається буквами *ie*: *iest* (с. 99, 105, 106, 110). Літера *г* позначає звук [e] після твердих приголосних, напр.: *бгснгчнг* (с. 77), *вгзичи* (с. 89), *з' дгргва* (с. 17, 53), *въ згмлю* (с. 21), *мгжи* (с. 64), *нгхъ* (с. 16), *вънгргдъ* (с. 71), *въ сглh* (с. 62), *на мгртцh* (с. 86), *цгглою* (с. 92), *чгргзъ* (с. 35), *шгвски* (с. 34), *при мгнh* (с. 91) та ін. Для з'ясування вимови порівняємо з відповідними латинськими написаннями, в яких цей звук передається літерою *e*: *bespeczne* (с. 109), *wezuczy* (с. 107), *z derewa* (с. 104), *w zemliu* (с. 98), *mezy* (с. 99), *nech* (с. 106), *w pered* (с. 109), *w seli* (с. 101), *na tertci* (с. 104), *cehloi* (с. 98), *czerez* (с. 103, 105), *szeroke* (с. 101), *pry szczepi* (с. 108). Цікаво, що в кириличній частині буквою *г* позначається також і звукосполучення [je] після

голосного: *ма^гишъ* (с. 34, 90), *въ сво^гй* (с. 87, 95), *по^доба^гтъ* (с. 87), *зъ^сипа^гишъ* (с. 87), *п^гр^гкида^гишъ* (с. 87), *мо^г* (с. 11, 84), *зъ^гно^гмъ* (с. 91) та ін.; пор. із латинськими написаннями: *maiesz* (с. 108), *w swoiey* (с. 100), *podobalet* (с. 104), *zsyraiesz* (с. 104), *perekidaiesz* (с. 104), *toie* (с. 105, 107), *z hnoiem* (с. 108). За спостереженнями І.І.Огієнка, в церковнослов'янських пам'ятках із XI ст. “розрізнялися букви *е* або *4* на початку слова чи складу, а *г* після приголосного; в новочаснім же церковнослов'янським правописі широке (чи кругле) *е* на початку слова або по паєрикові писали й у XX ст.” [225, 25]. Про розрізнення звукового значення цих графем залежно від позиції у слові зазначав у XVIII ст. А.Коцак у своїй “Граматиці” [Див.: 163, 262]. У правописі нової української літературної мови стару букву *е* вперше відновив для послідовного вжитку І.Вагилевич у збірнику “Русалка Дністрова” 1837 р. [225, 25].

2.3.4. Літери *w* та *o*. У середині слів досить послідовно вживається літера *o*: *обр^окомъ* (с. 43, 65), *бал^ота* (с. 77), *з^город^овъ* (с. 77) та ін. Літера *w*, що позначає звук [o], уживається переважно на початку слів, зокрема в префіксах, напр.: *w^др^лзовати* (с. 91), *w^дломовати* (с. 91), *w^бтинай* (с. 90), *w^бл^лни* (с. 90) та ін., а також *ак^товріи* (с. 98), *з^всобна* (с. 80) і под., як це загалом було характерне для світських пам'яток XVIII ст. [10,12]. Слід зауважити, що таке вживання є непослідовним, оскільки в тих самих позиціях паралельно вживається й буква *o*: *обв^лзати* (с. 58), *ос^обно* (с. 44, 70). Усього на початку слів літера *w* вживається 118 разів, а літера *o* – 105, причому 8 із них – це великі букви *Є* в заголовках. В основному літера *o* вживається на початку таких слів та їх форм: *о^цгъ* (с. 18, 21, 22 – двічі, 24, 30, 32, 33 – двічі, 34, 35, 43, 45, 46, 47, 49, 66, 73, 86 – двічі), *ов^ца* (с. 32, 63, 64 – 6 разів, 65 – 4 рази, 66 – двічі, 67 – двічі, 69, 81), *ок^о* (с. 23 – двічі, 24 – тричі, 56), *ол^лй* (с. 32, 39, 40, 41, 49, 59 – двічі, 60, 86), *об^а* (с. 17, 22, 24 – двічі, 30, 44, 55), *ог^нь* (с. 34, 35 – двічі, 39, 96 – двічі), *ор^лхъ* (с. 53, 91, 92). Крім того, в уживанні букв *o* та *w* на початку слів виявляємо певну закономірність: буква *w* уживається в наголошеній позиції 98

разів, а в ненаголошеній – лише 20; буква **о** вживається 52 рази під наголосом і приблизно стільки ж (53 рази, з них 8 у заголовках) не під наголосом. Таким чином, в уживаннях на початку слів переважають написання з літерою **w** в ненаголошеній позиції, а з літерою **о** – в наголошеній (відповідно 45,6% та 24,2% всіх уживань **о** та **w** на початку слів; заголовки не беремо до уваги). Зазначимо, що буква **w** уживається й у кінці слів, переважно в ненаголошеній позиції в прислівникових суфіксах і займенникових та прикметникових флексіях родового однини: *□kw* (с. 10), *m←жkw* (с. 10), *довгw* (с. 17, 21), *еднаковw* (с. 17), *наттw* (с. 32), *багатw* (с. 41), *смиттw* (с. 46), *млкw* (с. 65), *ранw* (с. 32, 65, 67, 72, 75), *труднw* (с. 70), *глубокw* (с. 76); *мордг←вогw* (с. 11), *егw* (с. 12, 16 – двічі, 83), *нгрвагw* (с. 13), *до тогw* (с. 21, 76, 80), *старогw* (с. 29), *присногw* (с. 30, 38), *мгртогw* (с. 46), *каждогw* (с. 65), *стгртогw* (с. 97). Один раз виявляємо написання цієї букви не в абсолютному кінці й не на початку слова – у закінченні родового множини іменників 2 відміни чоловічого роду: *q Ллкарwвъ* (с. 11). Однак і вживання в кінці слів є непослідовним, оскільки знаходимо паралельні написання з буквою **о** в цій позиції: *до тогo* (с. 22, 32, 33, 38, 42, 47, 61, 86, 93, 96, 97), *старогo* (с. 29, 37), *з' нгршогo* (с. 30), *млцногo* (с. 33), *присногo* (с. 37), *прлсногo* (с. 43), *егo* (с. 45, 48, 51, 82, 83 – тричі), *каждогo* (с. 96), *млко* (с. 97) та ін. Очевидно, таке розрізнення написань **о** та **w** на початку та в кінці слів викликане лише непослідовністю правопису пам'ятки, і за вимовою ці звуки не розрізнялися, про що свідчать латинські написання тієї ж букви **о** в усіх позиціях, напр.: *Orichy* (с. 97, 98, 99), *hluboko* (с. 98), *dla toho* (с. 99), *mnoho* (с. 100), *odnogo* (с. 101), *rano* (с. 103), *z octom* (с. 103) і под.

2.3.5. Літера **u** послідовно вживається на позначення звуку [y] будь-якого походження після приголосних: *гризутъ* (с. 46), *xуднгъ* (с. 46), *смиттw* (с. 46), *за иншю □году* (с. 92), *на вгснu* (с. 88, 92), *глубоко* (с. 12, 76, 92), *на зимu* (с. 92, 94, 95), *будгъ* (с. 47), *водu* (с. 13, 16, 20, 27, 29, 34, 39, 40, 47, 50, 55, 65, 67,

69, 75, 81, 84, 94, 96), *другий* (с. 46), *дубови* (с. 86) та ін. Для з'ясування вимови порівняймо з латинськими написаннями, де звук [y] позначається буквою *u*: *za innu iagodu* (с. 98), *na wesnu* (с. 98, 106, 109), *hluboko* (с. 98), *na zymu* (с. 98), *budet* (с. 98), *w wodu* (с. 101), *druhy* (с. 102), *dubowyi* (с. 103) та ін.

2.3.6. Диграф *υ* послідовно вживається лише на початку слів: *υбити* (с. 93), *υважати* (с. 95), *υв←зати* (с. 20), *υварити* (с. 35), *υголл←* (с. 52), *υдарити* (с. 36), *υдгргжати* (с. 62), *υказовати* (с. 80), *въ украинъ* (с. 62), *υкмианій* (с. 80), *зъ υма* (с. 84), *зъ υхъ* (с. 24) та ін., усього 126 прикладів. Слід відзначити, що в інших пам'ятках XVIII ст., зокрема в матеріалах сотенних канцелярій, цей диграф трапляється лише як виняток [6, 15]. Традиційно *υ* позначав звук [y], що в пам'ятці відбивається у відповідних латинських написаннях із літерою *u*: *υбити* (с. 93) – *ubyty* (с. 98), *υдаюмс←* (с. 88) – *udaiutsia* (с. 99), *υзкимъ* (с. 90) – *uzkim* (с. 107), *υмочивши* (с. 12) – *umoczywszy* (с. 105), *въ υринъ* (с. 87) – *w urynu* (с. 105), *υшми* (с. 46) – *uschło* (с. 109), *υгргти* (с. 19) – *uterty* (с. 104, 105) і под. Як видно з прикладів, звукове значення літер *υ* та *υ* було однаковим, розрізнення в уживанні зумовлені лише позицією в слові (на початку чи всередині). Крім того, диграф *υ*, можливо, приховував собою звук [ǔ] на початку слів, притаманний сучасній українській мові. Саме про таку вимову, очевидно, свідчать паралельні написання тих самих слів із *υ* в кириличній частині та з *w* у частині, писаній латинкою, напр.: *υдаюмс←* (с. 88) – *wdaiutsia* (с. 106), *υпостгтъ* (с. 92) – *wroste* (с. 98) і под. (див. також розділ 3, с. 84).

2.3.7. Буква *ю*, як і в сучасному українському правописі, послідовно вживається для позначення звукосполучення [ju] на початку слова та після голосних, напр.: *юхъ* (с. 40), *юшкою* (с. 28); *водю* (с. 63, 88, 89), *звичайю* (с. 77), *дикю* (с. 89), *тою* (с. 88), *смолию* (с. 86), *з' оливою* (с. 86), *зимною* (с. 94) і под. Для підтвердження цієї думки можна порівняти з відповідними латинськими написаннями, в яких це звукосполучення передано літерами *iu*,

напр.: *wodoiu* (с. 104, 106, 107), *dykuu* (с. 107), *toiu* (с. 104), *smolnuu* (с. 104), *zolywoiu* (с. 105), *zymnoiu* (с. 106) та ін.; прикладів із цим звукосполученням на початку слів, на жаль, у писаній латинкою частині “Книжиці” не знаходимо. Цією буквою позначається і звук [’у] після м’яких приголосних, напр.: *циблю* (с. 69), *всюда* (с. 77) та ін., як і в сучасному правописі.

2.3.8. Літера *h* послідовно вживається в пам’ятці на позначення звука [i] будь-якого походження:

а) [i]←*h*: *срки* (с. 87), *тгртиц* (с. 86), *лкарство* (с. 86), *запобгти* (с. 51), *лсомъ* (с. 93), *лто* (с. 91) та ін. Для підтвердження вимови пор. з аналогічними латинськими написаннями: *lisom* (с. 99), *lito* (с. 98) тощо;

б) [i]←*o* в новозакритих складах: *з’слю* (с. 32, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 68, 86, 94), *сл’лю* (с. 23, 24 – тричі), *з’чобтъ* (с. 28), *чгргнквъ* (с. 58), *раквъ* (с. 70, 77) та ін., усього 95 написань;

в) [i]←*e* в новозакритих складах: *чмнь* (с. 44), *хмль* (с. 68), *на оснь* (с. 95), *колъ* (с. 27) та ін., усього 13 написань (див. розділ 3, с. 59–60).

Буква *h* уживається також і на початку слів для позначення звукосполучення [ji], напр.: *до hдла* (с. 32, 43), *hдломъ* (с. 32, 57), *въ hдлh* (с. 71), *hсти* (с. 13, 39, 41, 44, 50 – двічі, 53, 71 – двічі), *hстъ* (с. 54, 72), *hd←тъ* (с. 68, 69, 75), *hxати* (с. 34, 37). Як бачимо, наявність звука [j] при цьому ніяк графічно не позначалася, відсутня вона й у латинських написаннях: *isti* (с. 100), *isty* (с. 110). Слід зауважити, що не фіксувалася вона ще й у наступному столітті в граматиці О.Павловського 1818 р. [222, 16].

2.3.9. Букви *и*, *ѣ*. У досліджуваній пам’ятці вживання літер *ѣ* та *и* вже зовсім не розрізняється. Обидва написання зустрічаються паралельно в тих самих словах, напр.: *т←гнѣ* (с. 18) – *т←гни* (с. 81), *по тѣли* (с. 14) – *на тиль* (с. 38), *иниѣхъ* (с. 11) – *иниихъ* (с. 93), *кири* (с. 50) – *кирѣ* (с. 94), *кити* (с. 28) – *китѣ* (с. 97), *ловити* (с. 81, 82) – *ловитѣ* (с. 9. 75) та ін.

Пам'ятка засвідчує написання літери *и* на місці етимологічного [ы] у 238 випадках, напр.: *на високихъ* (с. 75, 76), *всиуъ* (с. 30, 91), *гризуиъ* (с. 27, 46), *если би волю... килгавъ* (с. 58, 59), *аби* (с. 40, 43, 50, 52, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 65, 68, 70, 75, 76, 78, 82, 85, 90, 93), *вибивъ* (с. 21), *вибрати* (с. 36, 37), *волни* (с. 74), *води* (с. 31, 40, 54, 63), *головними* (с. 25), *добримъ* (с. 30) та ін.

Написання з буквою *ѣ* на місці *и* після літер на позначення шиплячих зустрічаються 13 разів: *гришиѣ* (с. 89), *жѣѣ* (с. 68), *жѣлами* (с. 68), *паниюлиѣхъ* (с. 78), *иниѣхъ* (с. 11); губного [б]: *зѣбѣти* (с. 9), *зробѣти* (с. 15), що, в свою чергу, є графічним показником твердості цих приголосних, а також передньоязикових [д], [т], [с], [н] та [р]: *дѣлгодѣлѣ* (с. 19, 43), *иѣрстѣни* (с. 18), *сѣнѣмъ* (с. 28), *тѣгѣнѣ* (с. 18), *ноздѣрѣ* (с. 12).

У “Книжиці” знаходимо достатню кількість (88) традиційних написань із літерою *ѣ* на місці етимологічного [ы] (в основному паралельно в тих самих словах уживається *и*), тому прикладів не наводимо. Це явище було також характерним для інших пам'яток цього жанру зазначеного періоду [10, 11]. Зауважимо лише, що послідовно пишеться *ѣ* у формах слова *ѣзѣкъ* (с. 42, 43, 44 – двічі, 51 – двічі, 53, 60 – двічі).

Очевидно, графічне розрізнення *ѣ* та *и* в досліджуваній пам'ятці вже не мало ніякого фонетичного значення, про що яскраво свідчать написання латинкою, у яких відповідні слова, що в кириличній частині пишуться паралельно через *и* та *ѣ*, уживаються послідовно із літерою *u*: пор., напр., *вишииѣ* (с. 19), *вишиѣ* (с. 17) – *wyższy* (с. 107); *моби* (с. 25), *мобѣ* (с. 31) – *szczoby* (с. 99) тощо. Знаходимо також два випадки, коли літера *и* вживається на позначення звуку [i]: { *земли* (с. 83, 90). Вимову підтверджують відповідні латинські написання: *z zemli* (с. 109), *od zemli* (с. 107).

Отже, можна сказати, що послідовність у вживанні літери *и* на позначення звуку [и] ще не усталилася, але написання букви *и* значно переважають в тексті пам'ятки (близько 70 %) над менш поширеними

написаннями букви *ѣ* для позначення того самого звуку, що свідчить про помітні відхилення від традиційного правопису.

2.3.10. Буква *ї* (під наголосом – *і*) переважно вживається для позначення рефлексів [i], [ы] на місці сильних зредукованих [i], [ы] (див. розділ 3, с. 50), напр., у формах дієслів “пити”, “лити”, “бити”, “мити” та деяких інших: *пїють* (с. 69), *пїють* (с. 69, 75), *винїѣ* (с. 80), *напїѣ*← (с. 85), *винїѣ* (с. 86), *лїѣ* (с. 13, 30), *злїѣ*← (с. 35), *залїѣ* (с. 37), *въ лїѣ* (с. 38), *влїѣ* (с. 44, 45, 46, 53, 61), *лїючи* (с. 61), *влїѣѣ* (с. 68) (останнє, очевидно, за аналогією до решти форм, паралельно виявляємо написання з *и* – *влиѣѣють* (с. 68)), *полїѣ* (с. 87), *въ бїѣ* (с. 44), *бїѣ*← (с. 46), *вимїѣ* (с. 33), *обмїѣ* (с. 64), а також *нѣрѣнїѣ* (с. 21), *привїѣ* (с. 37). Очевидно, вимова приголосних *і* тут була твердою, про що свідчать паралельні написання цих слів із літерою *ѣ*: *влѣѣ* (с. 43), *промѣѣ* (с. 37, 94), а також латинські з літерою *y*: *парысія* (с. 102), *wurpi* (с. 103), але *poliy* (с. 104) – можливо, під впливом польської орфографічної традиції. На місці зредукованих [ы], [i] вжито букву *і* й у словах з *и* *иѣ* (с. 45, 66, 69), *чїѣѣ* (с. 63), а також у закінченнях називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду повних прикметників, займенників, порядкових числівників і дієприкметників, напр.: *волоскїѣ* (с. 92), *довзїѣ* (с. 12), *которїѣ* (с. 19), *такїѣ* (с. 19), *друзїѣ* (с. 18), *трѣтїѣ* (с. 18), *сплѣчїѣѣ* (с. 19) та ін. – усього 146 прикладів написання в цій позиції. Вимова приголосних перед *ї* (*і*) залишається тут твердою, про що свідчать аналогічні написання з літерою *ѣ*, напр.: *блѣѣѣ* (с. 10), *згѣѣѣѣѣ* (с. 10) і под. Очевидно, за аналогією до форм чоловічого роду однини, графема *ї* (*і*) вживається й у формах називного-знахідного відмінків множини повних прикметників: *дубовїѣ* (с. 86), *довзїѣ* (с. 21), *здоровїѣ* (с. 72), *слабїѣ* (с. 48), *слабїѣѣ* (с. 70) та ін.. Написання цієї букви в словах *нѣспаривїѣють* (с. 64), *оздоровїѣють* (с. 71), очевидно, відбивають орфографічну традицію староукраїнської мови вживати *ї* (*і*) перед [j] [11, 9], виявляємо й паралельне написання з *и*: *вздоровѣѣѣѣѣ* (с. 47). Тією ж причиною, очевидно, зумовлені написання *ї* у флексіях родового множини іменників: *мишїѣ* (с. 26), *грошїѣ*

(с. 92), *разій* (с. 29) – паралельно також *разій* (с. 29). Цікавими з цього погляду є написання *і* (*i*) перед приголосним: *віна* (с. 45, 53), *з' кімь* (с. 18) – очевидно, через неусталеність правопису пам'ятки, адже знаходимо: *вина* (с. 61, 64, 81), *з' кимь* (с. 73) (про написання типу *заналгніг* (с. 75) див. розділ 3, с. 51).

Крім того, буква *і* вживається в пам'ятці також для позначення м'якості приголосних перед [o]: *зліо домь* (с. 27), *нгспраціюваніи* (с. 48), *нгриціовихь* (с. 52), *лїіочки* (с. 60), *дзингліювій* (с. 73), *въ лїохахь* (с. 74), *лловиціовіг* (с. 87), *з' лїоніи* (с. 94). Про м'яку вимову приголосних перед *іо* свідчать і такі латинські написання відповідних слів: *w lochu* (с. 107), *ialowciowui* (с. 105). За спостереженнями І.І.Огієнка, “в старовину звичайно не вміли точно передати на письмі зм'якшення приголосних перед *o* і робили це різними способами, а найчастіше – сполученнями *ио*, *іо*”, послідовно ж пом'якшувати приголосний перед *o* за допомогою *ь* (як і в сучасному українському правописі) вперше почали видавці “Русалки Дністрової” 1837 р. [225, 41 – 42].

Буквосполучення *іо* (*i_w*) вживається також і для передачі звукосполучення [jo] після голосних: *клгїwmь* (с. 21), *маїовимь* (с. 42), *гноїовой* (с. 68). На жаль, відповідних латинських написань не знаходимо.

Зауважимо, що написання *і*, *i* перед *o* часто позначало пом'якшення попередніх приголосних або йотованість наступного голосного в українських пам'ятках XVIII ст., зокрема широко засвідчені такі написання в матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України [6, 14], у лікарських та господарських порадниках [10, 12], у списку “Енеїди” 1798 р. [див.: 117] та ін.

Отже, як бачимо, буква *і* є багатофункціональною в “Книжиці”, як і в багатьох тогочасних пам'ятках, що також свідчить про недосконалість староукраїнського правопису. Саму ж цю букву було взято до українського письменства з церковнослов'янської азбуки, в пам'ятках зустрічається вона ще з XI ст., але, як зауважує І.І.Огієнко, без якогось особливого значення, бо “вживали її без відрізнення від *і*; до української ж азбуки букву *і* запровадили

для послідовного вжитку співробітники журналу “Записки юго-западного отдела Русскаго Географическаго Общества” вже з 1873 р.” [225, 24].

2.3.11. Буква **ъ** практично послідовно вживається в кінці слів після всіх твердих приголосних, як того вимагала правописна традиція, у т.ч. й після стверділих шиплячих, напр.: *разъ* (с. 84), *точа^тъ* (с. 87), *пунна^дломъ* (с. 14, 24, 29), *п^гр^гки^да^ги^лъ* (с. 87), *ажъ* (с. 12, 17, 18, 21, 22, 26, 29, 34, 38, 44, 45, 47, 50, 81, 92), *ночъ* (с. 12, 85), *ѣсма^жъ* (с. 29, 43) і под. Такі написання були характерними для багатьох староукраїнських пам’яток незалежно від території їх походження [див.: 3; 6; 7; 10; 11]. Слід зауважити, що іноді в кінці рядка у словах замість **ъ** у “Книжиці” вживався паєрик, так само й після деяких прийменників / префіксів (див. вище). Більш того, зустрічаємо написання прийменників без **ъ** і навіть без паєрика: *по^д* (с. 24, 25, 46), *на^д* (с. 25), *з* (с. 22, 26, 27, 28, 32, 39, 42, 58, 59, 68, 74, 80 – двічі, 82, 87, 90), *из* (с. 47, 58, 61), *с* (с. 68, 86). Досить послідовно пишеться **ъ** лише після прийменника / префікса *въ*, очевидно, таким чином графічно намагалися передати його вимову як [ǔ], водночас не порушуючи традиції. Лише один раз ужито цей прийменник із паєриком - *в’* (с. 84) – і один раз його вжито без **ъ** та навіть без паєрика - *в* (с. 27). Отже, хоча традиційне вживання **ъ** ще зберігається, проте в “Книжиці” досить помітна тенденція уникати зайвих написань цієї графеми, яка звукового значення давно вже не мала.

2.3.12. Буква **ь**. Як і в сучасному українському правописі, буква **ь** у “Книжиці” вживається переважно для передачі м’якості попереднього приголосного, зокрема в кінці слова, напр.: *бу^дь* (с. 24, 42, 74, 95), *хм^ль* (с. 68), *каш^гь* (с. 38, 56, 85), *ко^нь* (с. 10, 15, 16, 21, 25 – 5 разів, 26 – двічі, 33, 44, 45, 46 – двічі, 47), *д^гь* (с. 29, 30, 31, 34, 39, 41, 43, 48, 49, 52, 54, 56 – двічі, 57, 69, 70, 71 – тричі, 72, 73, 84, 85, 88, 91), *ос^нь* (с. 95), *то^сь* (с. 90), *аб^ись* (с. 90), *ш^гсть* (с. 18, 49), *ча^сть* (с. 22, 46 – двічі, 69), *ло^коть* (с. 92) та ін., усього 123 позиції. Для підтвердження цієї думки наведемо відповідні латинські написання, у яких м’які приголосні передано окремими графемами (як і в

сучасному польському правописі), напр.: *Na Kaszel* (с. 102), *deń* (с. 102, 104), *na oseń* (с. 100), *abyś* (с. 108), *szyśt* (с. 98), *czaśt* (с. 109) і под.; слід зауважити, що два останні приклади відбивають регресивну асиміляцію за м'якістю [ст']→[с'т'], отже, кінцевий приголосний є м'яким (безпосередньо цього не видно, оскільки латинська графіка не мала окремого символу для позначення м'якості [т']).

Усередині слів м'якість приголосних за допомогою *ь* не позначалася, ця традиція є дуже давньою [224, 44]: *болишь* (с. 33, 92), *ѣлики* (с. 14, 16), *кѣлика* (с. 44, 58), *возми* (с. 12, 13 22, 28, 29, 32 – 35, 37 – 39, 41 – 47, 53, 54, 57, 80 – 82) та ін. Зрідка м'якість [л'] позначалася в “Книжиці” за допомогою паєрика: *ѣлики* (с. 14), *килки* (с. 17), про що вже йшлося вище. Про м'яку вимову свідчать латинські написання тих самих слів: *bolisz* (с. 98, 106, 110), *kilka* (с. 99, 100, 106), *woz' tu* (с. 102, 103, 107).

Написання з *ь* після букв, що позначають губні та шиплячі, як *кровь* (с. 18, 20, 25, 26 – двічі, 31, 32, 37, 44, 45, 54 – двічі, 56, 65, 68 – двічі, 70 – тричі, 71), *ночь* (с. 84 – двічі), *номь* (с. 71), *опрочь* (с. 76) і под., очевидно, зберігаються за традицією, адже приголосні ці давно вже стверділи (див. розділ 3, с. 68, 71), паралельно знаходимо й написання з *ѣ*: *ночь* (с. 85), *кровь* (с. 84). Так само й написання *вѣмгрь* (с. 83) не відповідає живій вимові, адже [р] у пам'ятці діалектно твердий (див. розділ 3, с. 54 – 55).

Узагалі ж в літературно-писемній мові XVII – XVIII ст. літери *ѣ* та *ь* майже не диференціювалися й уживалися безсистемно, як своєрідне явище краснопису, що засвідчують, зокрема, записи “Лохвицької ратушної книги” [11, 10], а отже, подібні приклади в “Книжиці” не становили винятку.

2.4. Літери на позначення приголосних звуків

використовував і О.Павловський у своїй граматиці 1818 р. З XIV ст. в українському письменстві для передачі цього звука вживається буквосполучення *кз*, яке існувало до другої половини XIX ст. [226, 67]. Аналогічні написання з диграфом *кз* зустрічаємо в українських грамотах XIV – XV ст. [161, 151], у війтівських книгах XVI – XVII ст. села Одрехови [153, 103], у пам’ятках XVIII ст. сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України [6], в “Александрії” [3] та ін. Польський задньоязиковий проривний приголосний [g] в період XIV – XV в. не мав адекватного відповідника у фонетичній системі української мови; в українських запозиченнях того часу, як правило, [g] оригіналу замінюється українським *з*. Тільки в нечисленних випадках спостерігається намагання передати задньоязиковий проривний оригіналу тим же звуком, позначуванням на письмі буквами *кз*, рідше *к* [95, 56]. Уперше ж літеру *г* вжито було в “Адельфотесі” (Львів, 1591) [див.: 225, 4]; після запровадження “гражданки” ця графема зникає з українських текстів. Мелетій Смотрицький у своїй граматиці 1619 р. пропонує вживати графему *г*; форму якої він узяв із грецької азбуки, але тільки з 30-х рр. XIX ст. почали писати *г* більш послідовно [Див.: 226, 67].

2.4.4. Буква ***м*** вживається для позначення властивого українській мові звукосполучення [шч]: *мо* (с. 18, 35, 38, 46, 65, 87, 90, 93), *мгма* (с. 91 – 4 рази), *примгми* (с. 88), *мгмити* (с. 88), *мгмтини* (с. 70), *мобъ* (с. 13, 16 – двічі, 20, 22, 23, 24, 34, 48, 75, 76, 83, 90, 91 – двічі, 95 – двічі, 96), *мобг* (с. 33), *моби* (с. 53, 60, 71, 94, 96 – двічі), *моки* (с. 25), *мупл* (с. 9), *виполоми* (с. 83), *з’ домми* (с. 10, *на домм* (с. 83), *домгмъ* (с. 91), *въ гормукъ* (с. 91) та ін. Порівняймо з відповідними латинськими написаннями, щоб з’ясувати звукове значення графеми *м*: *szczob* (с. 98, 100 – тричі, 101, 105, 107 – тричі), *szczo* (с. 99, 100, 104 – двічі, 105, 107, 110), *szczoby* (с. 101, 107), *szczepy* (с. 106), *szczepyty* (с. 107, 108), *pryszczepi* (с. 108), *szczepa* (с. 108, 109), *doszczem* (с. 108), *w horszczyk* (с. 102) і под.

Про те, що буквосполучення *sz* позначає саме звук [ш], а *cz* – звук [ч], свідчать такі латинські написання: *chorosze* (с. 98), *kosztuiet* (с. 100), *szeroke* (с. 101), *maiesz* (с. 108); *czotyry* (с. 99, 106), *umaczawszy* (с. 99), *obruczamy* (с. 101), *potocz* (с. 109). Тут спостерігаємо певну недосконалість латинської графіки, у якій використовуються по дві графеми для позначення звуків [ш] та [ч], що зумовлене відсутністю відповідних літер у латинській азбуці, а отже, передача звукосполучення [шч] супроводжується нагромадженням одразу чотирьох літер, що позначають приголосні звуки.

Знаходимо також і написання букви *m* під впливом традиційної орфографії на місці [ч] у таких словах: *номъ* (с. 71), *номъ* (с. 34), *хонгмиъ* (с. 51), *хонгтмъ* (с. 94), *хонмъ* (с. 25, 75), що, очевидно, не відповідають живому мовленню, бо більшість цих слів пишеться з літерою *ч*: *ночь* (с. 84), *ночь* (с. 12, 85), *на нлчъ* (с. 31), *хочгтмъ* (с. 53, 55), *хочг* (с. 63, 89), *хоч би* (с. 63), *хочъ* (с. 82), а також латинське написання із буквосполученням *cz*: *Kto chce szczepyty* (с. 107).

Решта кириличних літер, що позначають у “Книжиці” приголосні звуки, не виявляють особливих відмінностей від сучасних відповідних графем ні в зображенні, ні у функціонуванні.

2.5. Висновки

Дослідивши особливості графіки почаївського стародруку “Книжиця для господарства” (1788), можемо зробити такі висновки:

- 1) Графіка досліджуваної пам’ятки ще не усталена, орфографія непослідовна, кириличний правопис більш традиційний, латинський більш наближений до тогочасної живомовної практики.
- 2) Часто той самий звук у кириличній частині позначається кількома літерами, так, літери *и* та *ѣ* позначають звук [и]: *на високихъ*, *жѣлѣ*; літери *о* та *ѡ* – звук [о]: *ѡдломовати*, *обѣзати*; для позначення того самого звукосполучення

РОЗДІЛ 3

ФОНЕТИЧНІ РИСИ ПАМ'ЯТКИ

Давні писані пам'ятки дають важливий матеріал для дослідження фонетичних явищ української мови на різних етапах її розвитку. Як відомо, звукова система мови характеризується великою стійкістю, причому ця стійкість виразніше виявляється в складі консонантизму, ніж у складі вокалізму [124, 323]. Однак, зважаючи на те, що орфографія пам'яток не завжди точно відбиває реальну вимову, їх свідчення набувають переконливості здебільшого в зіставленні зі свідченнями інших джерел, для пояснення тих чи інших фонетичних явищ також слід звертатися до даних сучасних говірок [285, 103]. У цьому розділі розглянемо фонетичні особливості мови “Книжиці для господарства”. Досліджуючи їх, для більшої доказовості вдаємося до порівняння написань окремих слів у кириличній частині з їх відповідниками в частині, поданій латинкою, де графіка меншою мірою приховує живомовні риси.

3.1. Вокалізм

3.1.1. Перехід [je] в [o] в абсолютному початку слова.

Зміна початкового [je] в [o] становить одну з визначальних фонетичних рис української мови [124, 55]. У “Книжиці” знаходимо досить велику кількість прикладів із початковим $o \leftarrow [je]$: *wch_a* (с. 21), *ол_hй* (с. 40), *ос_hнь* (с. 95), *олховог_r* (с. 63), *въ оз_{gph}* (с. 80, 81), *wлив_r* (с. 15), *з' оливою* (с. 41, 86), *на oseń* (с. 100), *z olchowym* (с. 103), *z oływoiu* (с. 105), *odno* (с. 99, 101), *odnoho* (с. 100, 101), *odnak* (с. 106) та ін. – усього 31 приклад у різних коренях. У пам'ятці зустрічається майже така ж кількість написань (32 приклади) з початковим *e*, однак у тому

самому корені: *єдинъ* (с. 21, 30, 39, 47, 62, 71, 72, 88, 96), *єдгнъ* (с. 11), *єдно* (с. 51, 84 – двічі, 95), *єдна* (с. 16, 19), *єднакъ* (с. 14, 88), *єднаковъ* (с. 17) та ін. Цікаво, що у відповідних розділах, писаних латинкою, знаходимо написання тільки з початковим *o* у словах *odnak* (с. 106), *odnoho* (с. 100, 101), *odno* (с. 99, 101). Очевидно, ці приклади підтверджують спостереження О.Горбача, який зауважив, що діалектна база латинкової частини пам'ятки виразно пересунена до біляпочаївських околиць Волині – Західного Поділля [79, 34]. Приклади з початковим [je] в пам'ятках української мови, на думку Л.В.Венєвцевої, можливо, відбивають вимову, поширену й тепер у говорах південно-західного наріччя української мови [59, 184]. М.А.Жовтобрюх, дослідивши мову літопису Самійла Величка, помітив, що у творі переважає початкове є, причому частина таких слів має старослов'янське забарвлення, інші мають вимову, поширену в південно-західному наріччі української мови, окремі ж слова мають польську будову [121, 31]. Очевидно, приклади *єднакъ* (с. 14, 88), *єднаковъ* (с. 17) у “Книжиці” є саме польськими за походженням. Як відомо, у сучасній українській літературній мові теж маємо варіанти кореня *один-* і *єдин-*. У “Книжиці” знаходимо й такі написання: *Ѡвѣцїовїѣ* (с. 87), *iałowciowui* (с. 105), які засвідчують зміну початкового [je] в [ja]. Перехід [je] в [ja] властивий усім говорам української мови. Є.К.Тимченко вважав такий перехід наслідком гармонійного уподібнення голосних [314, 24]. І в сучасній українській літературній мові закріпилося початкове *я* замість *є* в цілому ряді слів: *ялина*, *Ярина*, *Ярема* та ін. [59, 185].

3.1.2. Звук [’а] з [є]. В українській мові колишній [є] перейшов у звук [’а] з попереднім м’яким приголосним. Це ж явище спостерігаємо і в досліджуваній пам’ятці, але за традицією на письмі ще вживається літера ← (юс малий): *вз←ти* (с. 11, 14, 15, 29, 33, 34, 36 – двічі, 40, 58, 74, 92, 97), *вит←гнѣти* (с. 22, 60), *обт←ти* (с. 89), *дгс←тъ* (с. 45 – двічі, 81) та ін. – усього 205 прикладів, із яких 127 написань складає вживання ← у постфіксі *с←*, напр.: *абис← збожѣ нгзан←ло* (с. 76), *жгбис← кѣривъ* (с. 76), *Ѡкс←*

з_ап_ал_ит_ь конь (с. 30), м_ос_← зов_{gr} (с. 72), к_ип_ай_с_← (с. 85), н_ап_ий_с_← (с. 85),
w_тv_gp_тa_gm_с_← (с. 77) та ін.

3.1.3. Повноголосні сполуки -оро-, -оло-, -ере-. Однією з найдавніших і найхарактерніших особливостей українського вокалізму традиційно вважається наявність повноголосних сполук -оро-, -оло-, -ере-, що розвинулися з колишніх звукосполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*. Ця фонетична риса широко засвідчена в нашій пам'ятці. Напр., -ере-: б_gp_gз_оv_и (с. 36), д_gp_gв_←н_и (с. 27), н_gp_gв_h←н_ий (с. 44), в_нp_gg_дь (с. 10, 48, 89), д_gp_gг_о (с. 26, 79), н_а н_gp_gг_дh (с. 21), н_gp_gг_мh_иа_й (с. 91), н_gp_gг_нос_ити (с. 96), н_gp_gг_нр_ис_ки_г (с. 31), с_← п_ост_gp_gж_гт_ь (с. 62), ч_gp_gг_зь (с. 23, 32, 35), ч_gp_gг_о (с. 68), ч_gp_gг_ди (с. 69), ч_gp_gг_нк_ль (с. 58), czerez (с. 103), czerepiem (с. 98), sterehtysia (с. 107), peresuszyty (с. 102), derewo (с. 97, 98, 99) та ін. – усього 132 приклади.

Сполука -оло-: н_а б_ол_от_h (с. 42, 74), в_ол_ось (с. 41, 42), г_ол_ов_а (с. 53), г_ол_од_ного (с. 39), н_а д_ол_он_ю (с. 12, 19), к_ол_од_и (с. 61), м_ол_од_ого (с. 67), м_ол_ок_о (с. 83), м_ол_от_а (с. 46), ох_ол_од_ив_иш_и (с. 47), п_ол_от_но (с. 9, 83), с_ол_ом_а (с. 97), s_ol_oma (с. 102), p_ol_oszczy (с. 104), m_ol_odyi (с. 100), z_mo_loty (с. 109), w h_ol_odnych (с. 109), n_a h_ol_owi (с. 103), та ін. – усього 86 прикладів.

Сполука -оро-: б_ор_он_ити (с. 9), з^ь г_ор_од_а (с. 95), { д_ор_ог_и (с. 62, 87, 88), з_до_ров_ь (с. 24, 47), к_ор_ол_ики (с. 95, 96), к_ор_ост_ь (с. 13, 14), н_а м_ор_оз_h (с. 94), п_оп_ост_ор_он_ки (с. 22), из^ь с_то_ро_н (с. 15), z p_{ro}tywnoi s_{to}r_ony (с. 105), o_bo_rona (с. 101), n_a m_orozi (с. 99), k_oro_lyki (с. 100), o_d d_orohy (с. 105), z h_oroda (с. 100), b_oronamy (с. 109), z_do_rowa (с. 109) та ін. – усього 104 приклади.

Загалом у “Книжиці” виявлено 322 написання з повноголосними сполуками. Поряд із тим знаходимо й слова з неповноголоссям, напр.: в_ь н_рг_дь (с. 89), д_рг_ва (с. 53, 88 - двічі, 99), остр_ож_нgr (с. 89 - тричі), з_лотоголов_ь (с. 69), остр_ож_ност_ь (с. 76), н_а остр_ож_ности (с. 67), н_рг_дь (с. 12, 50, 57), ч_рг_зь (с. 12 - двічі, 13, 19, 29, 45, 50, 70, 72, 91 - двічі), o_{stro}zne (с. 98 – тричі), cz_{re}z (с. 105, 108) – усього 47 випадків написань, викликаних, очевидно,

польськими впливами [153, 92]. Вживання форми *чрґзъ* у пам'ятці зумовлене, ймовірно, впливом старослов'янської орфографічної традиції. Щодо форми *прґдѣ*, то вона є традиційною старослов'янською, але могла підтримуватись у “Книжиці” і впливом польської мови, як це спостеріг Ф.П.Медведев ще в українських грамотах XIV – XV ст. [195, 130].

3.1.4. Рефлекси зредукованих голосних [і], [ы].

Староукраїнські пам'ятки послідовно відбивають рефлекси [і], [ы] на місці сильних зредукованих [і], [ы] [141, 72]. Наша пам'ятка також досить послідовно засвідчує це явище, причому ці звуки позначаються в основному літерою *ї* (або, під наголосом, *і*) (див. розділ 2, с. 39), напр., у флексіях: *блґвїй* (с. 31), *досвґдчанїй* (с. 62), *лн←нїй* (с. 28), *каждїй* (с. 93, 94, 95, 96), *конскїй* (с. 31, 36), *ққиланїй* (с. 61), *цґлїй* (с. 62), *хорошїй* (с. 93), *□кїй* (с. 10, 68) та ін.; в основі слів: *бїґтс←* (с. 46), *лїй* (с. 13), *лїючи* (с. 61), *злїґтс←* (с. 35), *залїй* (с. 37), *нїґтѣ* (с. 31), *нїють* (с. 67, 75), *нанїйс←* (с. 85), *въ чїґй* (с. 63), *шїи* (с. 45, 66) та ін. Про тверду вимову приголосних перед *ї* свідчать написання аналогічних слів із буквою *ѣ*, напр.: *житнїѣ* (с. 15, 82), *зґлґннїѣ* (с. 10), *каждѣѣ* (с. 96), *шѣи* (с. 18), *на шѣю* (с. 18), *по шѣи* (с. 14), а також латинські – з літерою *y*: *choroszy* (с. 99), *kamenysty* (с. 99), *každy* (с. 100), *kotoryi* (с. 101, 108), *druhy* (с. 102), *dobryi* (с. 102), *zelenyi* (с. 102), *wуруi* (с. 103), *обтуi* (с. 106) та ін. Виняток становлять лише написання *і* після *k* у флексіях називного відмінка однини прикметників і займенників чоловічого роду в латинковій частині, напр.: *woloski* (с. 98), *wszelakii* (с. 106), *susidzkii* (с. 101), які, очевидно, свідчать про пом'якшену діалектну вимову [к']. Так, дослідники сучасних південно-західних українських говорів відзначають пом'якшення приголосних [к], [х] перед наголошеним і ненаголошеним [и] [259, 125; 36, 207; 254, 41]. За спостереженнями А.О.Свашенко, подібні помилки в уживанні *і* замість *и* після *г*, *к*, *х* зустрічаються в письмовому мовленні українців – носіїв південноволинського та наддністрянського говорів південно-західного наріччя сучасної української мови [73, 90-91], а також північного наріччя [72, 67]. На підтвердження саме

пом'якшеної вимови [к'] в пам'ятці наведемо й інші приклади: *takim* (с. 98), *Korołyki* (с. 100), *szerokimy* (с. 101), *szyszyki* (с. 102), *poki* (с. 103) та ін.

Написання типу *ліючи* (с. 61), *бігтс←* (с. 46), *пійотъ* (с. 69, 75), *пійгтъ* (с. 31), а також *запалгнігъ* (с. 30), *затратованігъ* (с. 32) і под., очевидно, виникли за традицією, через недосконалість графіки, (про відображення на письмі явища асиміляції [j] з попереднім м'яким приголосним див. розділ 3, с. 72). З другого боку, у світлі спостережень А.М.Залеського [135, 59] та О.Б.Ткаченка [320, 18], які на великому фактичному матеріалі доводять факт існування коротких зредукованих у південно-західних говорах української мови навіть у ХІХ ст., можемо припустити, що написання *пійотъ*, *ліючи* в “Книжиці” відбивали саме живу тогочасну вимову цих слів.

3.1.5. Рефлексія [һ]. Послідовний перехід звука [һ] в [і] є однією з найбільш характерних рис української мови. Зміну [һ] на [і] письмові пам'ятки відбивають зазвичай уживанням букви *и* замість *һ* [142, 151]. Однак, як слушно зауважив М.Ф.Наконечний, буква *и* в цих пам'ятках на місці *һ* могла (неточно) передавати й дифтонгічну вимову [209, 144]. В українській мові поступово узвичаїлося вживання букви *һ* із вимовою [і], бо іншого значення вона вже не мала, тому писалася й на позначення звука [і] іншого походження (з [о], [е]). Дуже поширеним є таке вживання протягом ХVІІ і ХVІІІ ст. [142, 151]. У досліджуваній пам'ятці відображено послідовний перехід [һ] в [і] незалежно від наголосу, як і в сучасній українській літературній мові [124, 238]. Так, *һ* зберігається в усіх словах з етимологічним [һ], усього засвідчено 634 позиції:

У корені слів: *бһти* (с. 96), *вһдомого* (с. 77), *горһлки* (с. 22, 30, 36, 51, 52, 97), *дһлати* (с. 26, 88), *жгпһзкомъ* (с. 60), *от звһра* (с. 24), *зһлл←* (с. 13, 27, 31, 32, 40 – двічі, 41, 45, 47, 48 – двічі, 52, 56, 57, 59 – двічі, 67 – тричі, 69 – тричі, 70, 72, 81 – двічі, 83, 87), *до һдла* (с. 32, 43), *клһтиками* (с. 51), *лһнигъ* (с. 74, 83, 88), *въ лһсһ* (с. 62, 89), *мһстигъ* (с. 57, 61, 64, 65, 68, 76, 77, 80), *нарһзангъ* (с. 23), *олһй* (с. 40), *орһхъ* (с. 39, 53, 92), *пһни* (с. 51), *пһски* (с. 48), *рһчъ* (с. 56, 77, 82),

сно (с. 61), *с←ти* (с. 78), *смллий* (с. 97), *смшавши* (с. 97), *снхъ* (с. 82, 92), *сисхдній* (с. 97), *тло* (с. 54), *тхкагть* (с. 69), *хлбъ* (с. 32, 82), *цлий* (с. 85), *чоловхъ* (с. 49) та ін. – усього 495 прикладів;

У суфіксі (най)вищого ступеня порівняння прикметників: *бгснчлий* (с. 72), *найзимнлийшою* (с. 55), *най мллклийшой* (с. 56), *наймоцнлий* (с. 21), *найсвхжлийшою* (с. 51), *найтгнлийшою* (с. 29), *тгнлийшою* (с. 50);

У флексіях:

а) давального відмінка однини іменників жіночого роду колишньої *-а-основи: *ловитвх* (с. 80), *штцх* (с. 67), *хоробх* (с. 51), *коров* (с. 62), *товрн* (с. 63);

б) місцевого відмінка однини іменників жіночого роду колишньої *-а-основи: *вкитх* (с. 89), *въ антицх* (с. 12, 13), *въ қкраинх* (с. 62), *въ водх* (с. 10, 16, 27, 28, 39, 47, 61, 67, 69, 78, 80, 84, 85, 87), *въ горлцх* (с. 11, 12), *въ дорозх* (с. 30, 33, 48), *въ зимх* (с. 94), *въ макхтрх* (с. 19), *въ нозх* (с. 19), *въ плицх* (с. 73), *въ ранх* (с. 28, 38), *въ роботх* (с. 48), *въ хоробх* (с. 26, 27, 30, 75), *на головх* (с. 86), *н долиних* (с. 91), *на лхтинх* (с. 79), *на нозх* (с. 20), *на вборх* (с. 62, 63), *на половх* (с. 79), *на пригнх* (с. 91), *на рох* (с. 83), *на тгртцх* (с. 86), *на хатх* (с. 93, 96), *в годинх* (с. 50), *о ловитвх* (с. 80), *по ложцх* (с. 67), *по половинх* (с. 40), *при гнх* (с. 91) та ін. – усього 66 прикладів;

в) місцевого відмінка однини іменників чоловічого й середнього родів колишньої *-о-основи: *въ винх* (с. 11, 56), *въ горлх* (с. 44), *въ хдлх* (с. 71), *въ копитх* (с. 19), *въ лхсх* (с. 62 – двічі, 89), *въ мхстх* (с. 84), *въ вброцх* (с. 40, 47), *въ озгрх* (с. 80, 81), *въ пивх* (с. 56), *въ сглх* (с. 62, 96), *въ тгнлх* (с. 11), *въ хвостх* (с. 36), *въ часх* (с. 88), *на вцх* (с. 42, 60) та ін. – усього 48 прикладів;

г) у формі називного відмінка двоїни іменників колишньої *-а-основи: *чргз' двх годинх* (с. 19), *три добх* (с. 14);

г) у відмінкових закінченнях означального займенника: *вс^h* (знахідний відмінок) (с. 10, 21, 48, 64, 89, 95), *со вс^hмь* (с. 11), *с^ʔ вс^hмь* (с. 83), *по вс^hхъ* (с. 73, 76, 89).

Про те, що *h* передає саме звук [i], свідчать такі незаперечні факти:

а) уживання [h] на місці секундарного [i] з [o], [e] в нових закритих складах: *к^hсточною* (с. 23), *с^hллю* (с. 15, 23, 24 – тричі, 51, 53, 57, 58, 59, 60, 68, 86, 94), *г^hркихъ* (с. 68), *насп^hдъ* (с. 33, 95), *р^hгъ* (с. 36, 37, 38); *в←т^hръ* (с. 82), *хм^hль* (с. 68), *от^hкъ* (с. 26, 28), *кол^hсъ* (с. 27), *поп^hль* (с. 13, 42) і под.;

б) уживання *h* на місці [i] в словах іншомовного походження: *дг^hл^hкатни* (с. 64), *м^hг^hрал^hг* (с. 72), *ф^hол^hгова* (с. 66), *пол^hоним* (с. 59), *г^hма Араб^hка* (с. 66), *п^hил^hки* (с. 66, 67), *сал^hтри* (с. 31 – двічі, 32, 40, 62, 65), *ф^hи* (с. 73);

в) у частині, написаній латинкою, на місці [h] послідовно пишеться буква *i* у відповідних словах. Порівняй: *въ л^hс^h* (с. 62, 89) – *w lisi* (с. 107), *хр^hни* (с. 47) – *chrinu* (с. 104), *р^hчъ* (с. 56, 77, 82) – *ricz* (с. 110), *обл^hни* (с. 90) – *oblipy* (с. 108), *ор^hхи* (с. 91, 92) – *orichy* (с. 99) та ін. Лише два рази на місці *h* у латинковій частині вжито літеру *y*: *wdnp^hг* (с. 93) – *odopryie* (с. 99), *по^h ст^hр^hхою* (с. 93) – *pod strychom* (с. 98) – очевидно, для позначення твердої діалектної вимови [p] (про відбиття цієї риси див. розділ 3, с. 81). Знаходимо два випадки написання літери *u* на місці *h*, очевидно, через неусталеність правопису “Книжиці”: *н^h синож^hт←хъ* (с. 13), *присног^h* (с. 38).

3.1.6. Перехід [e] в [o]. У пам’ятках української мови XIV – XVII ст. відображене явище лабіалізації [e], хоча в більшості випадків зберігається голосний [e] [58, 78; 153, 94]. У всіх записах Лохвицької ратушної книги XVII ст., а також у козацьких літописах XVIII ст. частіше фіксується перехід [e] в [o]; чіткої системи, проте, автори не дотримувалися й у цьому явищі [11, 10; 121, 32].

Ця фонетична риса засвідчена достатньою кількістю прикладів у “Книжиці” в коренях слів: *жовтой* (с. 18), *жонки* (с. 74), *czotyry* (с. 99 – тричі),

чоловѣкъ (с. 49), *чорной* (с. 12, 40, 71, 72), *чорни* (с. 34); у суфіксах: *гноїовой* (с. 68), *грилиокъ* (с. 88), *hruszoк* (с. 88), *ложокъ* (с. 45), *галочокъ* (с. 72), *дричокъ* (с. 21), *знайшовиши* (с. 54), *килѣиокъ* (с. 40, 86, 97), *kiliszok* (с. 103),), *порошокъ* (с. 35), *рожокъ* (с. 23); у флексіях: *зъ чого* (с. 32), *дл← чого* (с. 71), *зъ гис←чого* (с. 12), *зъ грибшого* (с. 90), *z hrubszoho* (с. 108), *иншого* (с. 11 – 4 рази), *лгжачого* (с. 22), *пгришого* (с. 30, 49).

Однак цей процес відбито в досліджуваній пам'ятці непослідовно. Так, іноді у флексіях прикметників середнього роду за відсутності фонетичних умов знаходимо написання з *o* після шиплячих: *волчоg* (с. 88), *свин←чоg* (с. 61), *свѣжоg* (с. 43), *найсвѣжѣйшоg* (с. 51), що є, очевидно, діалектною рисою подільських говорів, де вживаються ще й тепер подібні форми прикметників [111, 90], підтримувані впливом аналогічних форм, у яких голосний [o] йшов не після шиплячих [142, 143]; пор., напр., *свѣжоg* (с. 43) – *дубовог*, *олховог* (с. 63) і под. І навпаки, за наявності відповідних фонетичних умов перехід [e] в [o] не відбувається: *чgтири* (с. 17, 21, 26, 31, 32, 38, 94 – двічі, 96, 97), *чgтpи* (с. 14, 15, 18, 26), *пргдѣ вгчgромъ* (с. 50), *чgловѣкъ* (с. 72), *чgловѣка* (с. 9), *чgловѣкови* (с. 84), *чgловѣчгскоg* (с. 42, 43), *чgловѣчимъ* (с. 18), *чgловѣчгской* (с. 68), *чgловѣчи* (с. 56), *чгpишлики* (с. 60). Очевидно, такі написання зберігаються за традицією, однак вони могли пояснюватись і діалектними причинами, адже в частині південно-західних говорів звук [e] взагалі не лабіалізується [62, 32; 61, 11]. Не виключено також, що процес зміни [e] на [o] гальмувався живими контактами з західнослов'янськими мовами; власне, в говорах, які після шиплячих та [j] в одних словах зберігають [e], а в інших на його місці розвинули [o], мав місце не фонетичний процес закономірної зміни одного звука в інший, а процес витіснення, заміни етимологічного [e] чи [e] з [ь] голосним [o] внаслідок упливів суміжних говорів [124, 270]. Привертає до себе увагу те, що в писаній латинкою частині пам'ятки послідовно пишеться *o* в числівнику “чотири”: *czotyry* (с. 99, 101, 106) відповідно до написань з *g* в

кириличній частині, очевидно, тому, що діалектні основи цих двох частин є різними. Щодо збереження [e] в іменниках *mn̄gna* (с. 91), *mn̄gni* (с. 88), *приmn̄gni* (с. 88), *szczepa* (с. 108, 109), *szczepu* (с. 106), *pryszepu* (с. 106) в обох частинах “Книжиці”, то на нього могли впливати форми непрямих відмінків на *-h* (*-i*), напр.: *при mn̄gnh* (с. 91), *пры szczepi* (с. 108), а також і дієслівна форма *mn̄gniti* (с. 88, 89 – тричі), як і в сучасній українській літературній мові. Не лабіалізується [e] також у суфіксах дієприкметників: *нам̄ann̄gn̄r* (с. 21), *омоч̄gной* (с. 33), *п̄gч̄gной* (с. 80), *посаж̄gn̄й* (с. 93), *росп̄gч̄gно̄g* (с. 58), *росп̄mn̄gn̄хъ* (с. 80), *отовч̄gn̄и* (с. 55). І ці написання можна пояснити впливом аналогії [141, 85]. Річ у тім, що швидкість переходу [e] в [o] після шиплячих та [j] залежала від морфологічних чинників [310, 189]. Наприклад, відсутність переходу [e] в [o] у прикметниках і дієприкметниках, очевидно, викликана тим, що [e] входить до складу суфіксів, які широко вживаються й після інших приголосних, тобто не тільки шиплячих, пор.: *п̄gч̄gной* (с. 80) – *зробл̄gn̄и* (с. 94) тощо. Написання *чоб̄л̄ть* (с. 28), імовірно, можна пояснити аналогією до інших відмінкових форм цього іменника (як і в сучасній українській мові); інших прикладів, на жаль, у пам’ятці не знаходимо.

3.1.7. Об’єднання голосних [ы] та [і]. Злиття давніх [і] та [ы] в одному голосному переднього ряду високого підняття [и] властиве лише українській мові й становить одну із специфічних рис її фонетичної системи. Причини й хронологія цього процесу визначаються по-різному. О.О.Шахматов, а за ним і П.О.Бузук зміну давнього голосного високого підняття [і] в звук, близький до середнього, яким тепер є український [и], пояснювали депалаталізацією попереднього приголосного [337, 61; 49, 46]. Цієї ж позиції дотримується й А.М.Залеський [134, 34]. На думку Ф.П.Філіна, навпаки, злиття давніх [і] та [ы] відбулося раніше за депалаталізацію приголосного перед [і] [327, 309]. За свідченнями П.Житецького, історично-фонетична зміна [ы], [і] → [и] починається не раніше від XIV ст., а з XVI ст. це явище стає постійним

[115, 123 – 124]. А.О.Свашенко зауважує, що процес об'єднання [i] та [ы] фіксується в діалектах – предках української мови вже пам'ятками XI ст. [285, 113 – 114]. Ю.В.Шевельов для масиву українських говірок називає як орієнтовну добу злиття [i] - [ы] 60-і рр. XIII ст. [339, 8]. Як слушно зазначає Л.В.Венєвцева, “питання про те, коли відбулося злиття голосних [и/i/] й [ы] в одному звукові, тісно пов'язане з питанням, як саме відбувався процес зливання цих звуків” [58, 87]. М.Ф.Наконечний доходить висновку, що злиття звуків [и] та [ы] відбувалось “не на шляху взаємного зустрічного руху, не через вироблення “компромісної”, “середньої”, проміжної артикуляції, а шляхом одностороннього наближення й прилучення одного з цих голосних, а саме - [ы], до готового вже, сформованого в своїй якості передньо-середнього обниженого [и], перед яким приголосний був уже цілком твердим” [209, 143].

У “Книжиці для господарства” вживання літер *ѣ* та *и* вже зовсім не розрізняється (див. розділ 2, с. 37). Пам'яткою засвідчені написання літери *и* на місці етимологічного [ы] в різних позиціях, напр., у корені слів: *бути* (с. 63) (у значенні “бути”), *сѣ ← висиплѣ* (с. 65), *на високихъ* (с. 75, 76), *мило* (с. 22), *риби* (с. 81, 88), *зъ сирого* (с. 17), *ситиѣи* (с. 95), *чѣтири* (с. 31, 96), *на тиль* (с. 38) та ін., у префіксі ви-: *вибивъ* (с. 21), *виwозивъ* (с. 76), *виwлѣ ← dhtu* (с. 76), *виwдѣри* (с. 46), *виwжми* (с. 83), *виwкопати* (с. 92), *виwмити* (с. 58, 59), *виwпити* (с. 19, 51, 65, 68), *виwстѣдѣвши* (с. 13), *виwтѣчѣ* (с. 26), *виwходѣтъ* (с. 31, 65), *виwчистѣвши* (с. 37) та ін.; паралельно зустрічаються поодинокі випадки написань з *ѣ*: *вѣwдѣ* (с. 20, 24), *вѣwдѣтъ* (с. 26, 72), *вѣwшли* (с. 54), *вѣwми* (с. 90) – можливо, під впливом наступного [j] за аналогією до слів типу *зѣwдѣтъ* (с. 9, 92), *зѣwдѣ* (с. 17, 84, 93), де *ѣ* походить [ь] перед [и] [232, 48], – а також *вѣwмѣвши* (с. 28, 59) – усього 8 прикладів, що становить лише близько 10 відсотків уживань цього префікса; у флексіях родового відмінка однини іменників *-а-основи: *вѣwснѣи* (с. 63), *воwдѣи* (с. 31, 40, 54, 63), { *дѣwсѣи* (с. 72), *жѣи* (с. 20, 25, 70), *козѣи* (с. 81), *кѣи* (с. 28, 76), *плѣи* (с. 51), *рѣи* (с. 33), *зѣwрѣи* (с. 70), *изѣw сторони* (с. 86),

хати (с. 97), *игрстини* (с. 18), *годи* (с. 87) та ін.; у флексіях повних прикметників і дієприкметників: *володимъ* (с. 58), *добримъ* (с. 30); *згмл←нихъ* (с. 35, 42), *кшгавихъ* (с. 57), *нгзмлшанихъ* (с. 41); *нгсолонимъ* (с. 42), *пал←нимъ* (с. 29), *простимъ* (с. 54); *по рлзнихъ* (с. 73, 76) та ін., – усього засвідчено 238 написань з *и* на місці *у*.

У достатній кількості написань зберігається літера *ѣ* на місці етимологічного [ы], але паралельно в тих самих словах уживається *и*, тому прикладів не наводимо. Очевидно, що такі написання є лише даниною традиції, оскільки в пам'ятці звуки [и] та [ы] вже зовсім не розрізнялися, про що яскраво свідчать написання латинкою, у яких відповідні слова, що в кириличній частині пишуться паралельно через *и* та *ѣ*, уживаються послідовно із літерою *у*: пор., напр., *виѣшиа* (с. 19), *врѣшиѣ* (с. 17) – *wyżsyey* (с. 107); *инѣихъ* (с. 93), *инѣихъ* (с. 11) – *inszych* (с. 99); *моѣи* (с. 25), *моѣѣ* (с. 31) – *szczoby* (с. 99); *дѣхъ го дѣиѣ* (с. 19), *го дѣиѣѣ* (с. 26) – *hodyny* (с. 106); *винѣти* (с. 71), *врѣми* (с. 90) – *wyimy* (с. 108) і под.

На фонеми /и/, /і/ та їх самостійність є два погляди [157, 12]. Одні вчені вважають, що це дві різні фонери, інші – що це два варіанти однієї фонери [355, 83]. У наш час Ю.В.Карпенко пропонує обґрунтування того, що українські звуки [і] та [и], всупереч твердженням усіх, мабуть, підручників та спеціальних студій із цього питання, становлять одну фонему [147, 78]. Таке припущення, проте, здається нам непереконливим у світлі досліджень К.Дейни та М.Ф.Наконечного про твердоприголосні сполуки з [і] [209, 150 -159]. Це явище, звісно, нерозривно пов'язане з переходом [о] в [і] у закритих складах. Отже, за К.Дейною та М.Наконечним, заміна [і] на [и] чи навпаки може викликати зміну значення, а з другого боку, [і] не пов'язаний уже з м'якістю попереднього приголосного через усталення значення різних пар слів. Таким чином, можна сказати, що як [и], так і [і] є тут окремими фонемами, незалежними від позиції, де вони виступають [351, 34; 209, 164]. Як підсумовує О.Б.Ткаченко, появу [и],

за своїм походженням специфічно українського звука, слід розглядати як наслідок своєрідної, суто української перебудови вокалізму, де так багато первісно неікових голосних перейшло в [і] [320, 20]. Цю ж думку підтверджують і дані досліджуваної пам'ятки, у якій звуки [і] та [и] виступають як вияви двох різних фонем.

3.1.8. Перехід [о], [е] в [і]. Еволюція етимологічних [о] та [е] в [і] становить одну з найважливіших специфічних рис українського вокалізму. На противагу довго відстоюваній загалом мовознавців концепції замінного подовження як причини переходу [о], [е] в [і], поширюваної на всі українські говірки, О.Курило [168, 80] та Ю.Шевельов [338, 331 – 332] висунули для південноукраїнських говірок значно переконливіше пояснення цього переходу як спричиненого асиміляційним уливом на попередні голосні повного утворення [о], [е] з боку наступних слабких редукованих [ъ], [ь] при їхньому занепаді. О.Б.Ткаченко наголошує, що своєрідністю української мови було те, що в ній, принаймні в південних говірках, перехід сильних зредукованих [ъ] і [ь] у голосні повного утворення [о] і [е], а слабких у редуковані [ы/и] й [і] не спричинився до негайного зникнення слабких редукованих у їх останній стадії [320, 17]. На цю ж особливість українського вокалізму звернув увагу й А.М.Залеський [135, 55]. Чи не вперше згадку про збереження в окремих говірках південно-західного наріччя української мови редукованих у слабкій позиції знаходимо в О.Огоновського [353, 29], першу спробу наукової характеристики аналізованого явища із залученням широкого фактичного матеріалу зробив І.Свенціцький [286, 121]; прослідки єрів у слабкій позиції фіксував Г.Шило в сучасних бойківських говірках [344, 7–8]. О.Б.Ткаченко доходить висновку, що саме завдяки такій довгій збереженості слабких редукованих звуків, а також існуванню дії регресивної асиміляції голосних і стало можливим перетворення [о] й [е] на [у], а далі через стадію [ү] на [і], оскільки ці давні [о], [е] виступали перед слабкими редукованими [ъ] і [ь] [320, 18]. З погляду А.Залеського, за ознакою замінного подовження голосних

[o], [e] всі слов'янські мови поділяються на дві великі підгрупи (східну й західну) [132, 58]. А отже, як зазначає О.Горбач, рефлекси давніх [o] та [e] споріднюють українську мову із західнослов'янськими, подібних маркуючих процесів зазнали ще лиш польська, словацька, чеська й верхньолужицька мови, дещо меншою мірою – білоруська [78, 11]. Маємо змогу простежити, як відбивалися результати цих процесів в українській мові XVIII ст. на матеріалі досліджуваного стародруку.

Притаманний сучасній українській літературній мові перехід [o], [e] в [i] у “Книжиці” засвідчений у 103 написаннях з *h* та *и* в нових закритих складах. Перехід [o]→[i] фіксуємо в таких позиціях:

а) у корені слова: *сhлю* (с. 15), *з' сhлю* (с. 32, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 68, 86, 94), *сhл'лю* (с. 23, 24 – тричі), *з' чобhтъ* (с. 28), *дhгmгmъ* (с. 30), *на нhчъ* (с. 31), *дpъhбно* (с. 47, 70, 81), *вhсhмъ* (с. 13, 43, 45, 80, 86), *на сnъdъ* (с. 33, 95), *обpъhкъ* (с. 35), *вbъpъhкъ* (с. 39), *pъhъ* (с. 36, 37, 38), *pъhжнимъ* (с. 38), *на pъhкъ* (с. 41), *вhспa* (с. 65 – двічі, 66 – двічі), *на вhспu* (с. 64), *по pъhной чaсти* (с. 66), *мhцнгъ* (с. 82), *мhцного* (с. 66), *гhркихъ* (с. 68), *по pъhнихъ* (с. 73, 76 – двічі), *пhзно* (с. 75), *дъhдъ* (с. 67), *на spid* (с. 100);

б) у флексіях родового відмінка множини іменників чоловічого роду й іменника “пора”: *з' xpъhвъ* (с. 14), *бокъhвъ* (с. 24), *бhлкъhвъ* (с. 38), *поръhвъ* (с. 52), *пhчкъhвъ* (с. 52 – двічі), *qълъhвъ* (с. 52), *з' бодъ←къhвъ* (с. 53), *чъpъгънкъhвъ* (с. 58), *pакъhвъ* (с. 70, 77), *вpъhхъhвъ* (с. 71), *листкъhвъ* (с. 73);

в) у прикметникових та займенникових закінченнях: *на самъhмъ* (с. 30), *въ тъгмнимъ* (с. 55), *по тимъ* (с. 57, 58, 83, 89) – два останні приклади могли бути й результатом змішування місцевого відмінка з орудним (див. підрозділ 4.2, с. 115).

Окремо, гадаємо, слід звернути увагу на написання *syllu* (с. 106) і *глистивъ* (с. 35, 42). Цілком можливо, що літера *и* (лат. *y*) вживається в них лише через неусталеність графіки “Книжиці”. З другого боку, маємо підстави говорити про відбиття твердоприголосної вимови [т], [с] перед [i]←[o], яка, за

спостереженнями М.Ф.Наконечного, “зародившись і розвинувшись на основі фонетичних даних живої народної мови Середньої Наддніпрянщини,... знаходить підтримку й опору собі також у аналогічних фактах наддністрянських земель і закріплюється в літературно-мовній практиці Галичини як міцна вимовна норма” [209, 152]. До того ж ці написання могли відбивати й діалектну вимову рефлексів етимологічного [o], адже, як зазначає П.І.Приступа, й у сучасних волинських говірках зафіксовано рефлекс [i] та [и] на місці давнього [o], причому рефлекс [i] вживається там лише молодшим поколінням, а рефлекс [и] – старшим і середнім [261, 141]. Важко стверджувати, наскільки це явище було закономірним для української мови на біляпочаївській території XVIII ст., адже в досліджуваній пам’ятці більше подібних прикладів не знаходимо.

Перехід [e]→[i] засвідчено в таких словах: *wt^hкъ* (с. 26, 28), *жсм^hнк^и* (с. 31), *□чм^hнь* (с. 44), *□чм^hнній* (с. 39), *□чм^hнной* (с. 45, 48), *□чм^hнною* (с. 27, 30), *хм^hль* (с. 68), *на ос^hнь* (с. 95), *кол^hсь* (с. 27), *въ в←т^hр^ь* (с. 82).

Поряд із тим, у 131 написанні в пам’ятці зустрічаються етимологічні *o*, *g*, напр.: *бокъ* (с. 46, 96), *конъ* (с. 10, 15, 16, 21, 25 – 5 разів, 26 – двічі, 33, 44, 45, 46 – двічі, 47), *носъ* (с. 68), *хвостъ* (с. 41, 55); *въ вgч^gр^ь* (с. 41, 57, 67, 74, 75, 78), *шgсть* (с. 14), *па oseñ* (с. 95) та ін. На нашу думку, такі написання зберігалися за традицією, бо традиційна граматики вимагала від писарів уживання етимологічних *g*, *o* і там, де в живій мові вимовлялись дифтонги чи монофтонги [y], [и], [і] [285, 110]. В інших українських пам’ятках цього ж періоду здебільшого на письмі зберігаються етимологічні *o* та *g* за традицією [121, 34; 178, 10]. Традиційність таких уживань у “Книжиці” підтверджується тим, що в стародрукові зустрічається 52 написання (близько 22% від загальної кількості), у яких паралельно вживаються *o*, *g* та *h* [i] в тих самих позиціях, напр., *боковъ* (с. 90) – *бок^hвъ* (с. 24), *wośim* (с. 103) – *в^hс^hмъ* (с. 13, 43, 45, 80, 86), *ночь* (с. 84) – *на н^hчь* (с. 31); *па oseñ* (с. 100) – *ос^hнь* (с. 95) та ін. З другого

боку, сусідство польської мови, на думку І.М.Керницького, сприяло збереженню етимологічного [e] в окремих словах, де в польській мові в такій позиції вживається [e] (*jesień, sześć*) [153, 89]. Щодо слів *но^ть* (с. 34, 71) і *моцний* (с. 11, 12, 13, 22, 97), то перше є запозиченням зі старослов'янської, а друге – з польської мови.

У “Книжиці” знаходимо й такі написання: *кил'ка* (с. 17), *к^лка* (с. 28), *к^лко* (с. 48), *kilka* (с. 99, 100, 106); *потимъ* (с. 39, 83), *potym* (с. 98, 107), *тилко* (с. 50, 74, 79). Варто зауважити, що зміна [o]→[i] в цих словах відбулася, вірогідно, за інших умов. Як застерігає А.О.Свашенко, “окремо слід розглянути форми *тилко*, *килка*, *потимъ*, які фіксуються... всіма пам'ятками XVII ст. Форми *тилко* і *килко* маємо й у таких пам'ятках, де зовсім не фіксується перехід [o], [e] в [i]. Можливо, [i] в цих словах підтримується польськими формами *tylko, kilko, potem, potym*” [285, 109]. Очевидно, в “Книжиці” маємо справу саме з польськими впливами, оскільки не знаходимо жодного написання *h* у словах *тилко*, *потимъ*.

3.1.9. Ненаголошені [e] та [и]. У ненаголошеній позиції фонема /и/ в південно-східних і південно-західних діалектах, а також у волинсько-поліських говорах поліських діалектів реалізується звичайно в звуках [и^e], [e^и], [e] і навпаки [35, 49]. У досліджуваній пам'ятці також засвідчено кілька слів із поплутанням ненаголошених [e] з [и], причому ці слова вживаються в “Книжиці” паралельно як із літерою *g*, так і *и*, напр: *си^инового* (с. 79, 80) – *си^гнов^г* (с. 79), *си^гнов^и* (с. 26); *на високихъ* (с. 75, 76) – *на в^гсокихъ* (с. 83); *въ циклин^и* (с. 87) – *w seklyny* (с. 105); *широк^г* (с. 96), *широкими* (с. 96), *широкій* (с. 40, 45) – *szeroke* (с. 101), *szerokimy* (с. 101). Останній приклад, можливо, засвідчує вплив польської орфографії, решта ж слів цілком переконливо свідчать про близьку вимову ненаголошених [e] та [и] на території, з якої походить пам'ятка. Як зазначає Л.В.Венєвцева, у південно-західних говорах XIV – XV ст. ненаголошений [e] наближався до [и], тобто був середнім між ними [58, 107]. І.М.Керницький відзначає спорадичні випадки змішування [e] з

[и] в записах війтівських книг с. Одрехови XVI – XVII ст. [153, 98]. За спостереженнями Н.П.Маліневської, послідовне відбиття вимови ненаголошених [е] та [и] в українських піснях XVII – XVIII ст., писаних латиницею, свідчить про високий ступінь унормованості українського вокалізму [178, 10].

3.2. Консонантизм

Українському консонантизму притаманні специфічні властивості поєднання приголосних. Розвиток консонантизму української мови, особливо зміни категорій твердості-м'якості, глухості-дзвінкості, поява подовження приголосних і спрощення їх сполук, тісно пов'язаний із процесом формування її вокалізму [58, 151]. На думку Г.П.Півторака, уже кінець XI – початок XII ст. (добу занепаду редукованих) можна умовно визначити часом завершення процесу формування фонетичної системи української мови і початком нового етапу її історії, коли вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних особливостей [242, 13].

3.2.1. Приголосні [ж], [дж], [ч] із колишніх сполук *dj, *tj, *kt, *gt. За спостереженнями М.Ф.Наконечного, африката [дж] в українській мові на місці найдавнішого *dj – за походженням спільносхіднослов'янське явище, а не специфічно український новотвір на ґрунті аналогії [209, 145].

Зміна колишніх сполук *dj, *tj, *kt, *gt у досліджуваній пам'ятці відбита неоднорідно. Переважають приклади, властиві сучасній українській мові: а) *tj, *kt, *gt → [ч]: *мо хочь* (с. 17), *хочгть* (с. 53, 55), *хочг* (с. 63, 89), *chocze* (с. 107), *rotocz* (с. 109, 110), *на нлчь* (с. 31), *ночь* (с. 84), *ночь* (с. 12, 85); б) *dj → [ж], [дж]: *доносажгн* ← (с. 93), *моложавіи* (с. 89), *do posażenia* (с. 99), *посажгний* (с. 94), *posażeny* (с. 99), *саджг* (с. 79). На думку М.Ф.Наконечного, спосіб

позначення африкати [дж] комбінацією двох букв *ѡ* і *ж* був, можливо, запозичений зі слов'янського Заходу (пор. пол. *dżuma*, *widzę* тощо)" [209, 146]. У "Книжиці" так само знаходимо: { *ѡжсѡмѡ* (с. 9), { *ѡжсѡми* (с. 72).

Тричі в стародрукові зустрічаються написання, що відбивають уплив старокнижної писемної традиції: **kt*, **tj* → *т*: *на нотѡ* (с. 33), *ѡсли хотѡгѡиѡ* (с. 51); **dj* → *жѡ*: *стѡѡжѡдѡгѡномѡ* (с. 43). На окремих написаннях, очевидно, позначився вплив польської мови. Це слова з *ѡ* замість очікуваного *ч*: *хоѡѡ бѡ* (с. 29), *хоѡѡ бѡ* (с. 94), *моѡно* (с. 22), *моѡной* (с. 97), *моѡнѡй* (с. 11), *вѡ моѡной* (с. 12), *зѡ моѡною* (с. 13). Подібні полонізми зустрічаються й у пам'ятках XIV – XV ст. [59, 192], XVII – XVIII ст. [Див.: 3; 7; 6; 10].

3.2.2. Епентетичний [л']. Звук [j], асимілюючи попередній губний, викликав його палаталізацію, а далі й сам асимілювався ним. Але оскільки губні піддавалися палаталізації менше, ніж інші приголосні, то разом з утратою [j] після них виникав вторинний палатальний елемент, подібний до [л'] [124, 92]. У досліджуваній пам'ятці знаходимо 41 приклад уживання епентетичного [л'] після губних приголосних (як і в сучасній українській літературній мові): *виѡправлѡгѡтѡ* (с. 78), *зѡгѡмлѡ* (с. 58, 80), *зостѡвлѡючи* (с. 83), *зроблѡгѡнѡй* (с. 42), *з коноплѡгѡй* (с. 12), *с кровлю* (с. 31, 45), *потѡрѡплѡти* (с. 31), *роблѡтсѡ* (с. 13), *скроплюѡвати* (с. 60, 61, 77), *od zemli* (с. 98), *zemlu* (с. 104), *w zemlu* (с. 98, 107), *pry zemli* (с. 98), *zemleiu dobroiu* (с. 98), *z zemli* (с. 109), *wykormlatsia* (с. 100), *zostawlawszy* (с. 100) та ін. Поряд із цим п'ять разів зустрічаються написання без *л* у дієслівних формах 3 особи множини теперішнього і простого майбутнього часу: *викормѡтсѡ* (с. 95), *сѡ робѡтѡ* (с. 35), *любѡтѡ* (с. 53, 60), *робѡтѡ* (с. 27). Цілком імовірно, що це діалектні форми, підтримувані польською мовою (пор. з пол. *lubić*, *robić*). Як зазначає С.П.Бевзенко, у багатьох наддністрянських говірках, а також у східнокарпатських, покутсько-буковинських, у частині північнокарпатських і в

західній частині західнокарпатських у цих випадках виступають звичайно двофонемні сполуки [бj], [пj], [вj], [мj] [35, 66].

3.2.3. Приголосні [з'], [ц'], [с'] на місці колишніх [г], [к], [х]. М'які свистячі, які виникли у праслов'янській мові в результаті другої палаталізації задньоязикових і є характерною рисою фонетичної системи української літературної мови, зустрічаються в “Книжиці” 32 рази: *въ антицѣх* (с. 12, 13), *въ бразѣх* (с. 64, 94), *въ бргѣцѣх* (с. 41), *въ горѣцѣх* (с. 11, 12), *въ дорозѣх* (с. 30, 33, 48), *въ нозѣх* (с. 19), *въ пѣцѣх* (с. 73), *на нозѣх* (с. 20), *на тгрѣцѣх* (с. 86), *по ложѣх* (с. 67), *по вѣробинѣх* (с. 73), *при лопатѣх* (с. 20), *въ лѣзѣх* (с. 83), *въ вѣроцѣх* (с. 40, 47), *на вѣрѣх* (с. 42, 60), *на тимѣ боцѣх* (с. 78), *по вѣрѣх* (с. 33, 34, 37, 91), *по вѣроцѣх* (с. 43), *w brazi* (с. 106), *po wersi* (с. 108), *na tertci* (с. 104, 110). Слід зауважити, що ця риса відбита в досліджуваній пам'ятці послідовно й жодних відхилень від норм сучасної української літературної мови не виявлено.

3.2.4. Приголосні [г] та [ґ]. Як зазначає І.Огієнко, разом із запозиченням багатьох слів із польської мови в українську проникає вимова [г]=[g] [226, 67]. Досліджуваний стародрук, природно, засвідчує величезну кількість прикладів із літерою *g* у тих словах, у яких і в сучасній мові чуємо [г] фрикативний: *багна* (с. 79), *з' бѣгѣх* (с. 30), *брагѣх* (с. 94), *варгѣх* (с. 49, 50), *виганѣти* (с. 63), *виглѣдѣти* (с. 76), *виголодѣти* (с. 41), *вѣдомого* (с. 77), *галки* (с. 32, 82), *галѣзки* (с. 90), *гарачка* (с. 38, 75, 80) та ін. – усього 534 написання. Для з'ясування вживання приголосних [г] і [ґ] у “Книжиці” доцільно звернутися до латинських написань, де фрикативний [г] у відповідних словах позначається літерою *h*, напр.: *bahacko* (с. 110), *w stoach* (с. 103), *ohoń* (с. 102), *w haluziach* (с. 102), *hde* (с. 98, 99, 101, 104, 109, 110), *w hlynu* (с. 106, 107), *hodyny* (с. 106), *na hołowi* (с. 103), *w hołodnych* (с. 109), *hustyi* (с. 109), *druhe* (с. 98, 99), *za iahodu* (с. 98), *koždoho* (с. 101), *z neho* (с. 105), *na torh* (с. 99), *cehłoiu* (с. 98) та ін. – усього 51 приклад, а проривний [г] – літерою *g*: *grunt* (с. 99), *garnes* (с. 110). Лише один раз звук [г] в латинковій частині передано диграфом *ch*: *snich* (с. 98), цілком імовірно, що таким чином автор міг передати

й позиційне оглушення [г]→[х]; у будь-якому разі таке написання свідчить про фрикативну вимову цього звуку. Такими самими графемами позначаються ці два звуки й у текстах українських пісень XVII – першої половини XVIII ст., писаних латинкою [178, 10 – 11]. Написання *gospodar* (с. 100, 101) та *dla gospodara* (с. 97) відповідно до кириличних *gospodapъ* (с. 61, 76, 95, 96) та *dl←gospodapa* (с. 92), очевидно, виникли в “Книжиці” під впливом польської орфографії.

Уживання цих двох звуків розрізняється графічно й у кириличній частині “Книжиці” (див. розділ 2, с. 43). Послідовно проривний [г] виступає в пам’ятці в таких словах: з’ *г* *валтомъ* (с. 21, 55), *г* *ринтъ* (с. 93), въ *г* *илъ* (с. 57), *флг* *и* (с. 73), *фл←г* *мистой* (с. 51) та ін. В окремих словах спостерігається плутання літер *г* і *з*, напр.: *г* *ришпану* (с. 97), *г* *ришпаномъ* (с. 28, 34) – *з* *ришпану* (с. 43); *л←г* *ру* (с. 97), *л←г* *ромъ* (с. 80) – *л←з* *гръ з’ вина* (с. 64), *бгзъ л←з* *ру* (с. 64, 81) – очевидно, через неунормованість правопису “Книжиці”. З другого боку, можливо, ці написання відбивають тенденцію до заступлення фонемою [г] фонемою [х], більш характерну для південно-східних і частини північних говорів української мови [35, 81]. Так, у деяких говорах, за спостереженнями Ю.Шевельова, виникла варіація [g] – [h], яка почала загрожувати самому існуванню [g] [340, 13]. Що ж до вживання звуку [г] в українській мові, не можна не погодитись із думкою Ю.Шевельова, що широкі контакти середньоукраїнської мови з західними мовами привели, серед іншого, до того, що в неї прийшла велика кількість слів із [g] (а також із [f]), для передачі яких у неї не було точного фонетичного еквівалента. У той же час підсистема велярних приголосних мала лакуну для [g], оскільки приголосний [к] не мав дзвінкого відповідника [340, 11]. Але кількість таких слів була обмеженою, а з XVIII ст. надходження їх до більшості українських діалектів (усі, які перебували на території Російської імперії) припинилося, оскільки всі відповідні запозичення йшли вже через російську мову й адаптувалися за допомогою [h] – почасти тому, що у випадку, коли джерелом безпосереднього

запозичення була літературна російська мова, яка мала тільки [g], постійним українським відповідником останнього було [h]. Наслідком такої системи, підсумовує Ю.Шевельов, було те, що в більшості діалектів, а також і в літературній мові [g] зберігається лише в нечисленній групі слів, запозичених у XVII і XVIII ст., і не має шансів на якесь поширення [340, 13].

Уживання в досліджуваній пам'ятці окремої графеми для позначення проривного [ɣ], очевидно, свідчить про намагання укладачів якнайточніше передати вимову цього звука засобами тогочасної орфографії. У сучасній українській мові найбільша частота вживання фонemi /ɣ/ властива саме південно-західним діалектам. Значна кількість запозичених слів з інших мов, зокрема польської, німецької, румунської, угорської тощо, у яких існує ця фонема і які сферу свого вживання обмежили цими діалектами, порівняно часте функціонування запозичених слів у повсякденному вжитку – усе це сприяло зміцненню позицій фонemi /ɣ/ у живому мовленні й міцному засвоєнню її фонологічною системою південно-західних діалектів [35, 82]. Це твердження слушне й для української мови XVIII ст. на території сучасних південно-західних говорів, як дозволяє судити матеріал, поданий у “Книжиці для господарства”.

3.2.5. Лабіовеляризований [л]. Староукраїнські пам'ятки засвідчують зміну [л] на [ľ] з XV ст. [141, 82 - 83]. Проте, як зауважує П.Д.Тимошенко, тенденція до переходу [л] в [ľ] нескладовий в українській мові (чи в діалектах – предках її) виявилася не досить сильною, лише в коренях слів перед наступним приголосним ця зміна в українській мові відбулася послідовно, адже в такій позиції їй не перешкождали різні аналогії; як правило, це спостерігається в колишніх групах **ťlt* та **ťlt* [310, 191].

У досліджуваній пам'ятці явище переходу [л]→[ľ] (граф. *в*, *въ*; лат. *w*) представлене досить широко в коренях слів: *вовни* (с. 77), *вовни* (с. 63, 64), *довзїй* (с. 12), *довзгъ* (с. 96), *довзїи* (с. 21), *довзихъ* (с. 42), *довго* (с. 17, 21, 55), *dowhe* (с. 101), *жовтой* (с. 18), *жовчгю* (с. 44), *зътовчи* (с. 29), *потовчи* (с. 45 –

тричі), *потовкии* (с. 11), *potowczy* (с. 102, 103), *стовчи* (с. 28), *товчаной* (с. 40, 47, 65), *ѣтовкти* (с. 58), *ѣтовчи* (с. 46, 81), *ѣтовкии* (с. 59), *ѣтовчанѣ* (с. 53), *ѣтовчанихъ* (с. 71), *ѣтовчѣни* (с. 55), *ѣтовчѣнѣ* (с. 48). Зміну [л] на [љ] спостерігаємо в “Книжиці” й у дієслівних формах минулого часу чоловічого роду: *бѣвъ* (с. 61, 93), *бѣу* (с. 99), *вибѣвъ* (с. 21), *вывозѣвъ* (с. 76), *виприхѣвъ* (с. 13), *жсѣвъ* (с. 42), *загрѣвѣ* (с. 44), *занѣвѣ* (с. 96), *занириѣвѣ* (с. 16), *замочѣвъ* (с. 33), *запотѣвъ* (с. 16), *зѣвъ* (с. 41), *ззѣвъ* (с. 51, 53), *мѣвъ* би (с. 95), *тау* *бу* (с. 100), *мочѣвъ* (с. 25), *напѣвѣ* (с. 27), *нарѣзѣвъ* (с. 89), *парызѣвъ* (с. 107), *понакладѣвъ* (с. 76), *прихѣвъ* (с. 19), *проходѣвъ* (с. 83), *нѣ рѣшиѣвъ* (с. 23), *нѣ рѣшиѣвъ* (с. 90), *не рѣзуѣ* (с. 108), *сказѣвъ* (с. 72), *-ѣ* *сплѣчѣвъ* (с. 20), *спотѣвъ* (с. 16, 20), *стоѣвъ* (с. 20, 40), *ѣкѣсѣвъ* (с. 60, 80). Лабіовеляризація [л] у цій позиції, очевидно, відбулася за аналогією до колишніх дієприкметників на *-въ*, *-въи*. Як зазначає П.Д.Тимошенко, у флексіях та суфіксах зміна [л] на [љ] сталася лише там, де їй інтенсивно сприяла граматична аналогія, й ця зміна не змогла перебороти уповільнюючих аналогій у випадках типу *стіл* – *стола*, *сиділа*, *ходила* тощо [310, 191].

Поряд із тим у пам’ятці зустрічаємо 21 написання за традицією: *бѣвѣли* (с. 97), *волкъ* (с. 69), *з волка* (с. 88), *волки* (с. 69), *z wolka* (с. 105), *волчоѣ* (с. 88), *wolczki* (с. 103), *волни* (с. 74), *волни* (с. 63, 64), *долгѣ* (с. 12), *с полквѣрти* (с. 30, 68), *до полъ квѣрти* (с. 86), *зъ полквѣртою* (с. 53), *do polkwarty* (с. 103), *полъ лѣта* (с. 47), *pol kwarty* (с. 103), *polnym* (с. 110), *полчѣвѣртѣ* (с. 11), *-ѣ* *росходѣлъ* (с. 78). Однак той факт, що в більшості випадків (близько 70%) на письмі відображено зміну [л] на [љ], дозволяє стверджувати, що у XVIII ст. цей звук вимовлявся так само, як і в сучасній українській літературній мові. Як відомо, в староукраїнських пам’ятках зрідка траплялася й заміна на письмі етимологічного [в] на л, отже, в такій позиції, очевидно, однаково читали [љ] як тоді, коли писали *в* (*довго*), так і тоді, коли відповідно писали традиційну літеру *л* (*долго*) [124, 223].

3.2.6. Депалаталізовані губні приголосні. Наслідки депалаталізації губних, після яких занепав [ь] у слабкій позиції, широко засвідчують староукраїнські пам'ятки [141, 80 - 81]. Українські пам'ятки XIV ст. твердість губних перед колишнім [ь] фіксують уже значно ширше, а для староукраїнської літературної мови пізніших часів позначення твердості губних перед колишнім [ь] стає звичайним явищем, зокрема: а) у формі називного відмінка однини іменників типу *кровъ, червъ*; б) у формі орудного відмінка однини іменників і прикметників та займенників чоловічого роду, напр.: *смуткомъ, хлопцемъ*; в) у закінченні числівників *сім, вісім*; г) у закінченні дієслів наказового способу, напр.: *поздоров, оставъ* тощо [124, 219].

У “Книжиці” цей процес відбито досить послідовно у 212 написаннях ь після б, в, м, н у таких самих позиціях:

а) *кровъ* (с. 24, 84);

б) *батовомъ* (с. 20), *со всѣмъ* (с. 11, 83), *волосѣмъ* (с. 28), *залуѣмъ* (с. 91), з ъ *валтомъ* (с. 21, 55), *даромъ* (с. 92), *гднимъ* (с. 22), *жгѣлзомъ* (с. 14, 55, 58), *мгжи збожжѣмъ* (с. 15, 76), *иниѣмъ* (с. 19), *пргѣдѣлломъ* (с. 32, 57), з ъ *конѣмъ* (с. 19), з ъ *листомъ* (с. 85, 87), з *маіовимъ* (с. 42), *изъ макихомъ* (с. 94), *остримъ ножѣмъ* (с. 23, 33, 60, 90), *носѣмъ* (с. 10), *ѡброкомъ* (с. 43, 65), з ъ *оцтомъ* (с. 12, 21, 24, 30, 33, 34, 43, 46, 49, 73, 86), *палуѣмъ* (с. 15, 23), *палѣнимъ* (с. 29), з ъ *пѣскомъ* (с. 91), *мгжи ровомъ* (с. 37), *рѣжнимъ способомъ* (с. 38), *старимъ саломъ* (с. 25), *тонкимъ* (с. 58, 90), *узкимъ* (с. 90), з *флнтномъ* (с. 51), *за хргѣнтомъ* (с. 22), *цвѣкомъ* (с. 36), з ъ *часникомъ* (с. 40, 53), *часомъ* (с. 11, 14 – двічі, 25, 27, 36, 62), *шиломъ* (с. 20) та ін;

в) *чргзѣ днѣй вѣсѣмъ* (с. 13, 45), *чргзѣ дни вѣсѣмъ* (с. 86), *горчицѣ вѣсѣмъ литовъ* (с. 43), *драхмѣ вѣсѣмъ* (с. 80), *на годинѣ сѣмъ* (с. 33), *чргзѣ сѣмъ дгнѣ* (с. 57, 72);

г) *вситѣ* (с. 30, 91), *заситѣ* (с. 23, 30), *зоставѣ* (с. 90), *подрѣпѣ* (с. 24), *поситѣ* (с. 94).

Написання *ь* після губних у словах *кровь* (с. 16 – двічі, 17 – двічі, 18 – двічі, 19, 20 – двічі, 21, 25, 26 – двічі, 31, 37, 43, 44, 45, 54, 56, 65, 66, 68, 70 – тричі, 71) та *любь* (с. 16), очевидно, не відповідають живій вимові, а зберігаються за традицією. Щодо традиційних написань *п←ть* (с. 96), *м←со* (с. 23), *чгргп←мь* (с. 92), *подь дгргг←мь* (с. 79), то вони, очевидно, виникли через недосконалість графіки – відсутність позначення на письмі [j]. Таким чином написання *пїгть* (с. 31), *пїють* (с. 69), вірогідно, відбивають саме тверду вимову губних приголосних. Окремо слід звернути увагу на написання букви ← після губних у пам'ятці, напр.: *дгг←ть* (с. 11, 43, 70, 83 – двічі), *жаб←чг* (с. 74), *м←гк* (с. 59), *м←гкю* (с. 63), *м←гкїг* (с. 28, 29), *м←гко* (с. 52), *м←со* (с. 23, 28 – тричі, 69, 81, 88, 95), *м←с* (с. 31, 36, 81), *м←сомь* (с. 23, 37), *п←ть* (с. 49, 93), *пам←тати* (с. 89), *сгм←* (с. 28) тощо. У частині пам'ятки, поданій латинкою, знаходимо такі написання: *derewianoy* (с. 101), *miaso* (с. 100, 105), *piat* (с. 98, 101), *piad* (с. 98), *dwi piady* (с. 107) та ін., у яких буквосполучення *ia* після приголосних на позначення губних могло або ж передавати звуки [ja], або ж уживатися на позначення пом'якшення губних перед [a]←[e]. Так, в окремих сучасних північних говірках, як зазначає І.І.Приймак, зафіксована м'якість губних перед [a]←[e] у деяких словах, напр., *голуб'ата, жаб'ачих, пам'ат', м'асо* [254, 34]. У поліських говірках подекуди вимовляють *п'атно* [211, 20]. Отже, маємо підстави здогадуватися, що написання типу *м←с* (с. 31, 36, 81), *miaso* (с. 100, 105) у “Книжиці” могли відбивати пом'якшену діалектну вимову губних у позиції перед [a] ←[e], яку знають окремі північні сучасні говірки і яка, очевидно, у XVIII ст. могла бути поширеною далі на південь, на біляпочаївській території. Проте, імовірніше, що такі написання в “Книжиці” є лише результатом недосконалості орфографії, адже в галицькім письменстві вже у XX ст. писали звичайно *пять, імя, девять* [225, 53], проте вимова губних була твердою.

Результатом цього фонетичного процесу, тобто ствердіння губних у різних позиціях, було, за спостереженнями М.Ф.Наконечного, те, що в

українській мові вдвічі зменшилося число губних приголосних фонем, бо /б'/, /п'/, /в'/, /м'/ перестали існувати як окремі одиниці в системі, а зійшли вже на роль тільки позиційних варіантів фонем /б/, /п/, /в/, /м/. Цей процес, як наголосив учений, крім того, що спричинився до значних фонологічних зрушень, позначився також і на морфологічній системі української мови, а саме на перегрупованні іменників типу *голуб*, *нашип* та ін. [209, 128 – 129].

3.2.7. Депалаталізовані приголосні перед [е]. Орфографія, уживана в писаних пам'ятках, як зазначає Л.В.Венєвцева, не передавала м'якості – твердості приголосних перед *е*, і вчені встановлювали хронологію цього явища в мові по-різному, відносили його на різні часи [58, 167]. На думку авторів колективного видання “Історія української мови: Фонетика”, період депалаталізації приголосних перед [е] з найбільшою достовірністю можна обмежити кінцем XII – першою половиною XIII ст. [124, 261]. Проте О.Царук висловив сумніви щодо правильності такого датування, наголосивши, що це явище потрібно аналізувати в загальнослов'янському контексті, й пов'язавши початок процесу ствердіння приголосних перед [е] з асиміляцією неслов'янського населення [331, 147]. М.Ф.Наконечний зазначає, що ствердіння приголосних перед [е] і перед [и] були “тісно зв'язаними процесами, хоча, мабуть, депалаталізація приголосних перед [и] почалася раніше від першого, принаймні у частині говорів” [209, 141]. Отже, мовознавець вважає це явище важливим звуковим процесом доби складання мови української народності, а не часів розвитку сформованої вже мови [209, 135].

У досліджуваній пам'ятці депалаталізовані приголосні перед [е] засвідчені послідовно, що яскраво підтверджують написання, подані латинкою: *derewo* (с. 97, 98), *chorosze* (с. 98), *nezaymetśia* (с. 101), *werstwoiu perekladay zboże* (с. 103), *w seredynu* (с. 108), *czerez* (с. 103), *rowneseńko* (с. 107), *wyležatsia* (с. 99) та ін. За спостереженнями авторів видання “Історична граматики української мови” (1962), написання латинськими буквами сполучень типу *ne*, *te*, *de*, *re* і под. свідчать саме про твердість вимови приголосних перед [е] в

XVI ст. [142, 170]. Річ у тім, що на позначення м'якої вимови приголосних перед голосними [a], [o], [y] в латинській частині “Книжиці” послідовно вживається літера *i*: *pniak* (с. 108), *obtiaty* (с. 107), *dnia* (с. 107), *tretiu* (с. 109), *prymetsia* (с. 108) та ін. Для позначення ж м'якого [л'] писарі вживають літеру *l*: *dla* (с. 99), *litom* (с. 98), *z sollu* (с. 105). Оскільки в латинських написаннях перед *e* вживається лише літера *l* (а не *l*), напр.: *wyležatsia* (с. 99), *zelena* (с. 99), *lehka* (с. 101), *zlehka* (с. 103), можна стверджувати, що “Книжиця” послідовно засвідчує явище депалаталізації приголосних перед [e], властиве сучасній українській літературній мові. Отже, аналогічні кириличні написання, очевидно, також передавали тверду вимову приголосних перед [e], напр.: *бгргзови* (с. 36), *въ вгчгръ* (с. 89), *двинггліовій* (с. 73), *дгнь* (с. 30, 32, 34, 39, 41, 48, 54, 56, 69, 71, 72, 73, 88, 91), *жггльзо* (с. 18, 57), *згмлн* (с. 58, 80), *мгжи овцями* (с. 64), *нгсли* (с. 94), *въ нгрггдъ* (с. 89), *въ сгрггдини* (с. 91), *мгг←чого* (с. 81), *фгбру* (с. 85), *чгрггво* (с. 68), *шггвски* (с. 34), *мггна* (с. 91) та багато інших.

3.2.8. Депалаталізовані шиплячі. Першу спробу з'ясувати хронологію й особливості процесу ствердіння шиплячих зробив О.Соболевський, вивчаючи мову галицько-волинських пам'яток [303, 110]. Уже в українських грамотах XIV – XV ст., зазначає Л.І.Коломієць, поряд із традиційними написаннями *ш←*, *ж←*, *ч←*, *шю* і под. зустрічаються після шиплячих *а*, *о*, *и*, *ѣ*, *ъ* [161, 147]. Однак літери *а*, *о*, *и* не обов'язково могли позначати твердість попередніх шиплячих [124, 131], оскільки цілком можливо, що писарі пам'яток XI ст. у зв'язку з сильною м'якістю шиплячих приголосних у всіх позиціях не надавали особливого значення написанню тієї чи іншої літери, що, по суті, означала той самий голосний [239, 14]. Отже, написання з *ѣ*, *ъ* видаються більш переконливими, як зауважує М.М.Пещак, і свідчать уже про твердий характер шиплячих [239, 15]. Так, у староукраїнських пам'ятках ствердіння шиплячих підтверджується написанням після букв, що їх позначають, *ъ*, *ѣ* ще з XIV ст. [141, 101]. Природно, що в досліджуваній

пам'ятці знаходимо аналогічні написання: *жхлх* (с. 68), *жхлами* (с. 68), *грххх* (с. 89), *хх* (с. 18), *на ххю* (с. 18), *по хх* (с. 14), *пахххххх* (с. 78). Частіше зустрічаються написання з *ь*: *ажь* (с. 12, 17, 18, 21, 22, 26, 29, 34, 38, 44, 45, 47, 50, 81, 92), *ночь* (с. 12, 85), *прихь* (с. 57, 68), *рхь* (с. 56, 77, 82), у тому числі у дієслівних формах: *бхдххх* (с. 41), *маххх* (с. 34, 90), *ххбмахх* (с. 91), *ххсмажь* (с. 29, 43) та ін. – усього 81 приклад. Лише шість разів зустрічаються традиційні написання з *ь* після *ч*: *ночь* (с. 84), *рхь* (с. 77), *опрочь* (с. 76, 77), *прочь* (с. 96), *хочь* (с. 17). Значна перевага написань з *ь* (93 %) після шиплячих переконливо відображає намагання передати їх тверду вимову на письмі. Сучасні ж діалекти, за спостереженнями М.М.Пещак, свідчать про те, що процес ствердіння шиплячих ще триває, оскільки в багатьох говірках української мови відомі ще м'які [ж'], [ч'], [ш'] [239, 15].

3.2.9. Приголосні, що виникли в результаті асиміляції.

У досліджуваній пам'ятці засвідчено асиміляцію щодо місця і способу артикуляції приголосних та щодо голосу.

3.2.9.1. Асиміляція [j] із попереднім м'яким приголосним у писаних пам'ятках української мови засвідчується досить широко лише з XVI ст. [142, 167]. Ця риса відбита в “Книжиці” у 50 прикладах подовження лише звука [л'] із подвоєнням на письмі, напр.: *зхлх*← (с. 13, 27, 29, 31, 40 – двічі, 41, 45, 47, 48 – двічі, 50, 56, 57, 59, 67 – тричі, 69 – двічі, 70, 72, 81 – двічі, 82, 83, 87), *схлх*← (с. 13, 68, 71), *схл'лю* (с. 23), *схллю* (с. 23, 24 – тричі, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 60 – двічі, 68, 82), *syllu* (с. 106), *z sollu* (с. 105), *тхрхххххххххх*← (с. 13), *ххголл*← (с. 52). Слід зауважити, що таке подвоєння внаслідок подовження [л'] є досить послідовним, оскільки знаходимо лише 3 написання, в яких подвоєння *л* відсутнє: *схлю* (с. 15), *зо всххх гол*←кь (с. 89), *zila* (с. 103). Цікаво, що інші приголосні подовження не зазнали, що є характерною рисою подільських говорів [111, 125]. Таких написань у “Книжиці” знаходимо 39: *з бхгах*← (с. 43), *волос*← (с. 41, 42), *волос*←мь (с. 28), *з' волосхх*← (с. 21), *галух*← (с. 91), *hahuzia*

(с. 109), *до посаджѣн*← (с. 93), *do posażenia* (с. 99 – двічі), *до ратован*← (с. 96), *do ratowania* (с. 101), *заколом*← (с. 37), { *заморожѣн*← (с. 57), *збожѣ* (с. 76, 87), *збожѣа* (с. 87), *мѣжи збожѣмъ* (с. 15, 75), *zboże* (с. 103, 104), *zboża* (с. 103, 105), *камѣн*←мъ (с. 92), *katiniem* (с. 98), *клочѣ* (с. 38), *з колос*←мъ (с. 10), *корѣн*← (с. 41, 42), *съ корѣн*←мъ (с. 13), *до лѣжѣн*← (с. 52), *насѣн*← (с. 56), *начин*← (с. 75), *зъ начин*← (с. 52), *въ начиню* (с. 56), { *побит*← (с. 48), *коло свѣтан*← (с. 50), *на свѣтанѣ* (с. 50), *ѣтовчѣн*← (с. 48). У “Книжиці” лише 9 разів зустрічаються традиційні написання, у яких процесу асиміляції [j] з попереднім м’яким приголосним не відбито: *варѣнїѣ* (с. 87), *дл*← *згублѣнїѣ*← (с. 51), *затратованїѣ* (с. 32), *запалѣнїѣ* (с. 30), *запалѣнїѣ* (с. 75), *въ начинїѣ* (с. 84). Щодо написань *зъ кровїю* (с. 40), *жовчю* (с. 44), *тлїстостїю* (с. 21), *исъ трудностїю* (с. 10), *зъ трудностїю* (с. 65) докладіше див. підрозділ 4.1, с. 101. Характерна для сучасної української літературної мови асиміляція [j] з приголосним, що стоїть після іншого приголосного, відбита в таких написаннях: *лист*← (с. 52, 53, 55, 63 85), *лїстїа* (с. 102), *лист*←мъ (с. 80), *на лист*←хъ (с. 86), *на лїстїах* (с. 103), *повѣмѣ* (с. 69), { *повѣмѣа* (с. 61, 72). У досліджуваній пам’ятці знаходимо й такі приклади, що відбивають асимілятивну зміну в групі приголосний + [j] на межі префікса і кореня: *злїсти* (с. 54, 70, 73, 85), *злївъ* (с. 51, 53), – а також на межі кореня і суфікса: *лїл*←*ти* (с. 44), *лл*←*ти* (с. 57). Така вимова є поширеною в українських діалектах, і хоча в південно-західних говорах української мови досить рано відбулося стягнення приголосних, що постали внаслідок асиміляції [j], на початку слова вони зберігаються, очевидно, через енергійнішу вимову звуків на початку слова, ніж у кінці [124, 213 – 214]. Таким чином, не можна не погодитись із думкою О.Т.Волоха, що наявність у пам’ятці значної кількості слів, у яких відбито процес асиміляції [j] з попереднім м’яким приголосним, “свідчить про помітний відхід від традиційної орфографії і тенденцію до широкого використання народно-розмовних елементів” [71, 175].

3.2.9.2. Уподібнення свистячих до наступних шиплячих. Така пов'язана з занепадом зредукованих регресивна асиміляція була широко засвідчена вже пам'ятками XIII – XIV ст. Зубний приголосний, що стояв перед [ь], [ъ], після занепаду останніх зазнав повної асиміляції наступним шиплячим, якщо шиплячий був простим, не афrikатою [124, 207]. У “Книжиці” це явище зафіксоване в таких групах приголосних:

а) [с]+[ш]→[шш], [жш]: *вишш_a* (с. 19), *в_гшш_г* (с. 17), *в_гжш_г* (с. 90), *wyższej* (с. 107);

б) [з]+[ш]→[жш]: *нижш_г* (с. 38), *ближш_h* (с. 97), *błyższy* (с. 101).

Поряд із тим один раз виявлено написання слова за етимологією: *нишш_a* (с. 19), що свідчить про неунормованість правопису пам'ятки. Цікавим є також випадок міжслівної асиміляції: *з' того був_агть* (с. 25). Очевидно, спочатку прийменник з асимілювався до наступного глухого [ч] ([з]+[ч]→[сч]), а потім відбулося уподібнення свистячого наступному шиплячому: [с]+[ч]→[шч] (графічно *шч*) (докладніше див. підрозділ 4.4, с. 143).

Окремо слід зауважити, що лексему “залізний”, у якій у сучасній літературній мові початковий [з] виник унаслідок регресивної дистантної асиміляції, у “Книжиці” зустрічаємо лише один раз із початковим [з] у латинковій частині – *zeliznytu* (с. 101) (перехід *ze-* → *za-* за аналогією до слів із префіксом *za-* тут відсутній). Значно ж переважають написання з етимологічним [ж]: *ж_гл_hзкомъ* (с. 60), *ж_гл_hзними* (с. 96), *ж_гл_hзо* (с. 18, 58), *ж_гл_hзомъ* (с. 14, 55, 58), *до ж_гл_hза* (с. 43), *на ж_гл_hз_h* (с. 29). Можливо, ці написання зберігалися за орфографічною традицією, однак імовірніше, що тогочасна вимова з початковим [ж] підтримувалась і впливом польської мови (пор. пол. *żelazo*) та говірками південно-західної діалектної групи.

3.2.9.3. Глухі приголосні, що з'явилися внаслідок регресивної асиміляції. Староукраїнські писані пам'ятки наслідки регресивної асиміляції в групах дзвінкий + глухий приголосний відбивають, починаючи з XIV ст. [124, 206]. У нашій пам'ятці префікс *з-*, що утворився на українському ґрунті з

є зміна глухого приголосного у дзвінкий у позиції перед дзвінким приголосним, наслідки цієї асиміляції в староукраїнських пам'ятках найповніше відбивають прийменники і префікси [124, 205]. У досліджуваній пам'ятці приголосний [з], що з'явився на місці [с], зафіксований у 16 написаннях, напр.: *здѣ* (с. 11), *длѣ* ← *здоровѣ* (с. 73), *здоровѣ* (с. 24, 47), *здорового* (с. 72), *здорови* (с. 20), *здоровіи* (с. 72), *здорови* (с. 72), *здоровой* (с. 67), *здоровимъ* (с. 51), *въ здоровѣхъ* (с. 74), *здорово* (с. 59), *оздоровѣ* (с. 47), *оздоровѣють* (с. 71), *zdorowa* (с. 109), *zdorowiysza* (с. 110). Щодо асиміляції [т] наступним дзвінким приголосним у прийменнику – префіксі *от* ← *отъ* (*от* → *од*), то вона підтримувалася також аналогією до тих прийменників і префіксів, що закінчувалися на [д] [124, 205]. У “Книжиці” знаходимо такі приклади відображення цього явища, причому написання *од* поширене не тільки перед літерами на позначення дзвінких шумних, а й перед літерами на позначення сонорних приголосних і навіть голосних, напр., у прийменнику *wd* (*od*): *wdѣ искри* (с. 97), *дѣмички* (с. 22), *od dołu* (с. 109), *od dorohy* (с. 105), *od zemli* (с. 107), *od iskry* (с. 102), *od ludey* (с. 99), *od ohnia* (с. 101); у префіксі *od-* (*od-*): *odymaiut* (с. 110), *одломовати* (с. 91), *odlamowaty* (с. 108), *одмѣнѣ* (с. 28), *одпѣзовати* (с. 91, 93), *odrizaty* (с. 108), *odrizowaty* (с. 98), *одробини* (с. 22), *но одробини* (с. 73), *одростати* (с. 93), *нѣ одростали* (с. 91), *odrostaty* (с. 98), *ne odrastaty* (с. 108). Це явище також відбите в пам'ятці непослідовно, оскільки знаходимо написання з *од/од/* і перед глухими приголосними, напр.: *od seledcow* (с. 104), *od spodu* (с. 109), *одпѣ* (с. 93), *odpryie* (с. 99); а перед дзвінкими й сонорними вживається паралельно й префікс–прийменник *от* (*от*, *отъ*), напр.: *от долу* (с. 91), *от дороги* (с. 87), *от звѣра* (с. 24), *от зѣмли* (с. 90); *отъгратъ* (с. 77), *отдыхають* (с. 68), *отмѣнѣючи* (с. 74), *отрасти* (с. 93), *отриби* (с. 43) та ін. Очевидно, подібні написання виникли через неунормованість правопису пам'ятки й здебільшого зберігаються за традицією, оскільки на позначення цього префікса–

прийменника переважно вживається графема *ѣ*, про звукове значення якої не можемо говорити однозначно (див. розділ 2, с. 24).

3.2.9.5. Прикладів прогресивної асиміляції за дзвінкістю знаходимо в “Книжиці” лише три: *люѣзкого* (с. 82), *французкого* (с. 68), з’ *франциѣкимъ* (с. 19) (в останніх двох прогресивна асиміляція щодо голосу супроводжувалася стягненням: *зск*→*ззк*→*зк*). У сучасній українській літературній мові прикладів прогресивного уподібнення щодо голосу теж небагато [169, 208].

3.2.10. Приголосні, що виникли в результаті дисиміляції. Дисиміляція приголосних належить до поширених в українській мові фонетичних явищ [169, 203]. У пам’ятках української мови явище дисиміляції найчастіше відображене в групі приголосних [чт] у займеннику *ч(ѣ)то* [153, 105; 71, 176]. У досліджуваній пам’ятці явище дисиміляції також засвідчене в цій групі приголосних: досить послідовно вживається займенник *ѣто* (с. 17, 18, 23, 26, 27 – двічі, 31, 32, 35, 38, 46, 48, 59, 61, 61 – двічі, 63, 65, 68, 72, 73, 74 – двічі, 75, 83, 86, 87 – тричі, 88, 90, 91, 93, 95) та сполучники *ѣто* (с. 20, 25, 33, 35, 37, 38, 69, 93), *ѣобъ* (с. 12, 13, 20, 22, 23, 24, 34, 37, 43 – двічі, 44, 48, 75, 76, 82, 89, 90, 91 – двічі, 95 – тричі, 96), *ѣоби* (с. 31, 33 – двічі, 53, 60, 71, 83, 87, 90, 92, 96 – двічі). Літера *ѣ* позначає сполучення [шч], пор. написання латинкою *szczo* (с. 99, 103, 104, 107, 110). Очевидно, це звукосполучення виникло таким шляхом: [чт] → дисиміляція [шт] → часткова асиміляція [шч] (див. підрозділ 4.4, с. 143). У традиційній формі цей займенник ужито лише 1 раз: *что можна пробовати* (с. 19).

Окрім цієї групи приголосних, регресивна дисиміляція спостерігається в “Книжиці” в таких випадках:

[кр]→[хр]: *навхрѣстъ* (с. 36), *навъхрѣстъ* (с. 24);

[зн]→[жн]: *рѣжнимъ* (с. 38), *рожного* (с. 89), *рожниѣ* (с. 59, 67).

Щодо займенника *къто*, у якому в літературній мові відбулася дисиміляція [кт]→[хт], то у “Книжиці” він засвідчений лише в давній формі: *кто* (с. 10, 24, 74, 89, 94), *kto* (с. 107, 110 – двічі). Можливо, це написання

зберігається за традицією, проте така форма, як релікт давньої *къто*, спорадично й паралельно з іншими формами фіксується й у сучасних середньополіських говорах [230, 37], до того ж її вживання могло підтримуватись і впливом польської мови.

3.2.11. Спрощення в групах приголосних тісно пов'язані з асимілятивно-дисимілятивними процесами, що виникли внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] [169, 213]. У багатьох випадках у пам'ятках історії української мови спрощення відбувалося після уподібнення в новоутворених після занепаду зредукованих групах приголосних [71, 177].

У досліджуваній пам'ятці спрощення відбите на письмі в 23 випадках у таких самих сполуках, як і в сучасній українській літературній мові:

[стн]→[сн]: *власною* (с. 49), *въ власной* (с. 87), *w własny* (с. 105);

[стл]→[сл]: *масла* (с. 44), *зъ масломъ* (с. 42 – двічі, 44, 60, 72);

[стц']→[сц']: *зъ мѣсцѣ*← (с. 90, 96), *на мѣсцѣх* (с. 76), *на мѣсцѣхъ* (с. 76);

[скн]→[сн]: *затисни* (с. 19), *притисни* (с. 93);

[слн]→[сн]: *рѣмѣсники* (с. 93), *remesnyki* (с. 99);

[дл]→[л]: *мило* (с. 22), *мила* (с. 22), *мѣла* (с. 17), *пишало* (с. 66, 68) *ишло* (с. 20).

Проте майже в такій же кількості прикладів (21) зберігаються традиційні написання: *мѣсцѣхъ* (с. 37, 57, 61, 64, 65, 68, 77, 80), *на мѣсцѣх* (с. 54, 55, 67, 92), *мѣсцѣ*← (с. 56), *на мѣсцѣхъ* (с. 73, 76), *змѣгнѣтъ* (с. 30, 47), *змѣгнѣтъ* (с. 26, 29), *на солнцѣх* (с. 91), *чѣрѣзъ три тиждѣх* (с. 32), що свідчить, очевидно, про неусталеність тогочасного правопису. Написання *до* *хдѣла* (с. 32, 43), *хдѣломъ* (с. 32, 57), *въ хдѣх* (с. 71), *пишадѣломъ* (с. 14, 29, 54) являють собою полонізми, які часто вживаються в пам'ятці. Як бачимо, спрощення приголосних фіксується в тексті ще непослідовно, однак досить помітна вже тенденція до відбиття на письмі живої української вимови.

3.2.12. Протетичні приголосні [в], [г]. Наявність білабіальної фонемі /w/ та фрикативної /h/, як зазначив О.Царук, стала причиною оформлення такого маркуючого явища, як розвиток в антському пізньопраслов'янському діалекті протетичних приголосних [331, 143]. В українській мові явище протези спостерігається вже у писаних пам'ятках XIII – XIV ст. [128, 66]. Протетичні [в] і [г] належать до найхарактерніших рис української фонологічної системи, протетичний [г], зокрема, фіксується в писаних пам'ятках української мови з XV ст. [214, 212], а протетичний [в] ще в давньоруських [50, 57]. У “Книжиці” засвідчено 16 написань слів із протетичним [в], що співвідносяться із сучасною українською літературною нормою: *на вѣсиски* (с. 63), *въ вѣс←нимъ* (с. 47), *вѣцѣ* (с. 9), *вѣсѣмъ* (с. 13, 43, 45, 80, 86), *вѣсна* (с. 65, 66), *вѣсни* (с. 64), *виюжъ* (с. 79, 80), { *виюжа* (с. 61), *виюжамъ* (с. 79), *висачъ* (с. 36). Л.А.Булаховський назвав такі випадки протетичного [в] перед наголошеним [у] та перед [і] (←[о]) в новозакритих складах спеціально українським явищем [54, 61]. Зауважимо, що в сучасних північних говірках приставний [в] поширений лише перед [і]←[о], перед початковими ж [о] та [у] протеза відсутня [254, 35].

У досліджуваній пам'ятці в переважній більшості випадків протетичні [в], [г] відсутні: *вса* (с. 19), з' *овсомъ* (с. 41), *овца* (с. 66), *вц←* (с. 68), *въ овчарняхъ* (с. 69), *огнь* (с. 34, 35), *гнь* (с. 96, 97), *ohon* (с. 101), *вни* (с. 60, 69), *орѣхъ* (с. 39, 53, 65, 66, 92), *орич* (с. 92), *остримъ* (с. 23, 60, 90), *ostrym* (с. 108), *ѣлѣвъ три* (с. 52), *ѣолл←* (с. 52), *на ѣлахъ* (с. 14), *ѣдкѣ* (с. 81), *ѣдѣчки* (с. 18, 43), *ѣкимъ* (с. 90), *uzkim* (с. 107), *въ ѣли* (с. 42), *ѣжъ* (с. 60), *ѣа* (с. 24), з' *ѣхъ* (с. 24), *поѣ ѣами* (с. 25), *въ ѣахъ* (с. 29), *коло оухнал←* (с. 36) – усього 81 приклад.

За спостереженнями Я.В.Закревської, явище втрати протетичних і навіть етимологічних [в], [г] є досить поширеним на території сучасних західнополіських говорів [128, 69]. Як зазначає дослідниця, “неопротезований

початковий голосний виступає на території карпатських говорів, часто на Волині” [128, 70]. Отже, цілком можливо, що написання типу *овца*, *ѡжъ* у “Книжиці” відбивають живу вимову цих слів у XVIII ст. на території, з якої походить пам’ятка та її автор. А.О.Свашенко, досліджуючи мову “Кролевецької ратушної книги” XVII ст., називає відсутність приставних приголосних однією з діалектних рис досліджуваної нею пам’ятки й доходить висновку, що в XVII ст. говори Кролевеччини майже не знали приставних приголосних [284, 99]. Дані “Книжиці” дозволяють припустити, що ця діалектна риса в говорах XVIII ст. була поширена південніше, ніж у сучасній українській мові.

3.2.13. Приголосні [ц] та [р]. Українська мова зберегла, хоч і непослідовно, палатальну вимову приголосного [ц’]; тільки перед [е] афrikата [ц’], як і всі інші приголосні в аналогічній позиції, депалаталізувалась і вимовляється твердо [124, 315]. У досліджуваній пам’ятці в переважній більшості випадків (48 разів, що становить близько 58 % усіх написань із *ц*) зустрічаються написання букв *ь*, *←*, *ю* після *ц*, що свідчать про м’яку вимову [ц’], напр.: *билиц←* (с. 79), *билицю* (с. 57), *блошицю* (с. 25), *зъ боц←на* (с. 67), *гисгльниц←* (с. 78), *гисгльницю* (с. 9, 77), *двадц←ть* (с. 73), *на дихавицю* (с. 38), *ѡц←* (с. 94), *квадрангцъ* (с. 83), *книжиц←* (с. 9), *зъ конц←* (с. 90), *конц←ми* (с. 89), *копицю* (с. 61), *зъ мѣстц←* (с. 56, 90, 96), *на мѣстц←хъ* (с. 73 – тричі), *на мѣсц←хъ* (с. 73, 76, 78), *мѣс←ц←* (с. 48), *нориц←* (с. 27), *на норицю* (с. 27), *овц←* (с. 68), *палц←ми* (с. 39), *пгрю* (с. 46), *п←тнатц←^m* (с. 72), *рѣницю* (с. 36, 41), *самицъ* (с. 95), *самц←* (с. 95), *трасц←* (с. 31), *трасцю* (с. 85), *ѡц←* – родовий однини (с. 28, 33, 34, 38), *ѡц←* –називний–знахідний відмінки множини (с. 93, 94 – 4 рази). Однак знаходимо 27 прикладів із твердим [ц], в тому числі й у тих самих словах, напр.: *горнгцъ* (с. 81), *конгцъ* (с. 12, 17), *до концa* (с. 14, 36), *ложницъ* (с. 18), *на мѣстцu* (с. 67), *овца* (с. 66), *овцr* (с. 64, 68), *овгцъ* (с. 67, 69), *овцaмъ* (с. 64), *мгжи овцами* (с. 64), *о овцахъ* (с. 63), *на палгцъ* (с. 17), *пгргцъ* (с. 72, 73), *пгрю* (с. 97), *порцрю* (с. 11), *ратицъ* (с. 48, 54),

mgdpringцъ (с. 56, 67), *□гцъ* (с. 44). За спостереженнями С.П.Бевзенка, у західній частині сучасних подільських і південноволинських говірок наявне ствердіння [ц'] у суфіксах *-ець*, *-ицьа* [35, 76], М.А.Жовтобрюх теж зауважує, що тверда вимова [ц] на кінці слів відома на Поділлі [119, 8]. Отже, ствердіння [ц'] в таких словах у пам'ятці, як *конгцъ* (с. 12, 17), *на палгцъ* (с. 17) і под., вважаємо діалектною рисою. Як відомо, у поліських говорах приголосний [ц] депалаталізувався ще до XVI ст., а окремим південно-західним говорам, у тому числі (за незначними винятками) й подільським, властивий саме твердий [ц] [124, 315]. Таким чином, можемо вважати, що написання *а, у, ы* та *ъ* після *ц* у пам'ятці відбивали тверду діалектну вимову цього приголосного, яка, очевидно, у XVIII ст. поширювалася південніше, ніж у сучасній мові. З другого боку, цілком можливо, що такі написання з'явилися під впливом польської мови, у якій [ц] твердий, як це можна бачити в досліджуваній пам'ятці в полонізмі *слонца* (с. 35, 50). Так, саме польським або ж білоруським впливом пояснює написання *а, у, ы* та *ъ* після *ц* у "Кролевецькій ратушній книзі" А.О.Свашенко, вважаючи форми з твердим [ц] не живомовними, а книжними; такими, що відповідали графіці Литовського статуту, яка стала своєрідною нормою тогочасного письма [284, 95]. Про м'якість [ц'] у живій тогочасній вимові на біляпочаївській території досить виразно свідчать і такі написання латинкою в "Книжиці": *Jaycia* (с. 105), *z miścia* (с. 101), *samcia* (с. 100), *samyć* (с. 100), *traściu* (с. 102), а також *pereiū* (с. 110), де помилково замість літери *с* вжито *е*, значення ж цього слова – "перець" – легко відтворюється з контексту: *Kartofli dobra rycz... dobre iest do nych pereiu zażywaty i soli...* (с. 110). Щодо написань *garneć* (с. 110), *z konca* (с. 108), *koncamy* (с. 107), *na mistcu* (с. 98), *z miśca* (с. 108), то на них, очевидно, позначився вплив польської орфографії. Іще одним свідченням м'якості [ц'] у "Книжиці" є написання *пгпрціовихъ* (с. 52) та *□ловціовігъ* (с. 87), де літера *ї* позначає м'якість приголосного перед [о] (див. розділ 2, с. 40).

Ще однією характерною рисою подільських говорів є те, що звук [p] вимовляється, як правило, твердо відповідно до м'якого [p'] у літературній мові [111, 125]. Як зазначає А.О.Свашенко, звук [p] у XVII ст. на Кролевеччині був переважно твердим; численні ж фіксації диспалаталізованого [p] у полтавських і лубенських пам'ятках XVII ст. дали змогу дослідниці підсумувати, що твердий [p] у XVII ст. вживався значно південніше, ніж тепер [284, 93 – 94]. У “Книжиці” тверда вимова [p] передається послідовним написанням літер *а, о, и, ѣ, ъ*, а не *←, ю, ь* після букви *р*: *дѣлѣ въгрѣвки* (с. 18), *загрѣчій* (с. 38), *дрѣлкомъ* (с. 22), *господрѣ* (с. 61, 76, 95, 96), *дл← госнодрѣ* (с. 92), *загрѣти* (с. 15), *с← закурѣтъ* (с. 76), *курѣчѣ* (с. 13, 51), *въ ноздрѣ* (с. 13), *ноздрѣ* (с. 12 – двічі, 14 – двічі, 17, 19), *нѣздрѣ* (с. 55, 61), *понадрѣувати* (с. 68), *рѣдно* (с. 95, 96), *рѣтовати* (с. 9, 84), *ѣтокарѣ* (с. 27), *сѣрѣчаного* (с. 34), *трѣцю* (с. 31, 85), *чирѣки* (с. 42, 68, 85) та ін. – усього виявлено 79 прикладів, причому не знайдено жодного написання букв *←, ю, ь* після *р*. Це дає підставу стверджувати, що в досліджуваній пам'ятці зафіксоване на письмі послідовне ствердіння [p], характерне для південно-західної та північної діалектних груп, зокрема західноволинського, східно- й південноподільського, а також поліських говорів [35, 77]. І в сучасних говорах цих груп непалатальна фонема /p/ не має протиставлення за твердістю – м'якістю [100, 62]. Більш того, як зазначає А.О.Свашенко, у письмовому мовленні українців – носіїв сучасного північного наріччя, зустрічаються подібні помилки, зумовлені твердістю [ц] (*місяц, вулицу*) та [p] (*змірайте, вару*) [72, 67].

3.2.14. Приголосний [ф]. За спостереженнями О.Царука, на долю сучасної слов'янської фонетики /f(ф)/ певним чином вплинула губо-губна фонема /w/, зробивши характер вимови першої маркуючим у питанні підгрупового розподілу слов'янських мов [331, 145]. Свого часу П.Житецький відзначив, що в українській, як і в білоруській, мові звука [ф] просто немає [118, 87]. Це твердження, застерігає О.Царук, необхідно розуміти так, що ні українська, ні білоруська мови, виходячи з особливостей своєї артикуляційної бази, взагалі

адекватно не могли передати його звучання і, як правило, заміщували [ф] іншими звуками або їх сполученнями [331, 145]. Так, А.О.Свашенко зауважує, що звук [ф] не властивий українській мові, тому в запозичених словах у “Кролевецькій ратушній книзі” XVII ст. він замінювався звуками [п], [хв], [х], [в] [284, 83]. І.М.Керницький звертає увагу на чергування звуків [ф] і [п] у текстах вйтівських книг XVI – XVII ст. с. Одрехови [153, 194].

У “Книжиці для господарства” звук [ф] послідовно передається літерою *ф* і виступає в таких словах іншомовного походження: *зһлл← асафgтиду* (с. 65), *зһлл← асфодgлюсь* (с. 69), *до фaбрики* (с. 93), *фgбру* (с. 85), *фприбра* (с. 31), *фhJи* (с. 73), *зʼ фhJами* (с. 58), *фһолgтова* (с. 66), *фл←Jмистой* (с. 51), *фрaнцuзского* (с. 61), *фрaнцuзкого* (с. 68), *зʼ фрaнцuзкимь* (с. 19), *вʼ винһ фрaнцuзскомь* (с. 11), *фuнтъ* (с. 70, 84), *з фuнтomь* (с. 51), *фuнти* (с. 49), *фuнтовъ* (с. 80) – усього 18 прикладів. У частині пам’ятки, поданій латинкою, засвідчені такі написання: *fabryki* (с. 99), *na frybru* (с. 102), *Kartofli* (с. 110 – двічі) – у яких звук [ф] передається літерою *f*. На підставі цих прикладів можемо судити, що фонема /ф/ була досить поширеною у XVIII ст. на території південно-західних говорів української мови. Л.В.Венєвцева, дослідивши мову молдавських грамот, зробила висновок, що в системі приголосних південно-західних говорів української мови фонема /ф/ була вже у XIV – XV ст. [58, 178]. У сучасній мові ця фонема в більшості південно-західних діалектів представлена досить широко, вона виступає не лише в словах іншомовного походження, а й нерідко заступає собою питому звукосполуку [хв] або іноді фонему /х/ [35, 64 – 65]. Подібні помилки в письмовому мовленні (*на футорі*, *фіст*) спостерігає А.О.Свашенко у носіїв південно-західного наріччя сучасної української мови [73, 89].

3.2.15. Чергування [у] з [ў]. Перехід за певних фонетичних умов приголосного [w] в нескладовий [ў] та голосний [у] давні пам’ятки відбивають дуже рано, ще з другої половини XI ст., багато аналогічних написань у староукраїнських пам’ятках південно-західного походження XIII ст. [124, 226].

На основі цього явища в українській мові поступово складається закономірне чергування [y] з [ǔ], що реалізується в певних фонетичних умовах. Орфографія староукраїнських писаних пам'яток досить часто передає його за допомогою літер у – в. Мовознавці відзначають це явище в пам'ятках XIV – XV ст. [58, 134 – 142; 161, 152], XVI – XVII ст. [142, 177], XVII – XVIII ст. [284, 100; 178, 11].

У досліджуваній нами пам'ятці явище чергування [y] з [ǔ] представлене такими прикладами: *qprostgъ* (с. 92) – *wroste* (с. 98), *qdaюмс←* (с. 88), *qdagъмс←* (с. 96) – *wdaiutsia* (с. 106), *qmъшавиши* (с. 69, 80) – *вмъшай* (с. 47), *qбѣти* (с. 93), *qбѣвиши* (с. 44), *ubyty* (с. 98) – *въ бити* (с. 21), *въбѣй* (с. 44), *въбѣвгсь* (с. 90), *wbyweś* (с. 108). Проте не можна сказати, що це чергування залежить від попереднього звука, напр.: *zъidgъ* **и** *qprostgъ* (с. 92), *на вгъснѣ* *qdaюмс←* (с. 88), *особно qбѣвиши* (с. 44) і под. – як і в пам'ятках попереднього періоду [284, 100]. Однак у “Книжиці” вже помітна деяка тенденція до уникнення “зяння”, напр.: *zyide i wroste* (с. 98), *na wesnu wdaiutsia* (с. 106), *kotoryi wbyweś* (с. 108). Упадає в око, що в частині пам'ятки, писаній латинкою, ця тенденція виявляється послідовніше, ніж у кириличній частині, що, очевидно, могло бути викликане більшою на той час послідовністю польської орфографії, ніж кириличного правопису, традиційний принцип якого ще часто приховував справжню вимову окремих звуків.

3.3. Висновки

Почаївський стародрук 1788 р. “Книжиця для господарства” засвідчує такі властиві сучасній українській літературній мові риси в системі **вокалізму**:

- 1) Наявність початкового [o] замість [je]: *осгъни*, *въ озгъпъ*, *w oseni*, *z olchowym*.
- 2) Наявність [’a] на місці колишнього [e]: *обт←ми*, *дгъс←тъ*, *кунъйс←*.

- 3) Наявність повноголосних сполук -оро-, -оло-, -ере- на місці колишніх *tort, *tolt, *tert, *telt: *вн^гр^гдѣ*, *д^гр^гво*, *волосъ*, *виголо^дити*, *боронити*, *въ доро^ги*.
- 4) Наявність звука [o] на місці [e] після шиплячих: *жовтой*, *жонки*, *чорни*, *czotyry*, *др^ичокъ*, *гр^ишокъ*, *hruszok*, *z hrubszoho*, *иниого*.
- 5) Перехід звука [h] в [i], пор. із написаннями латинкою: *р^нчъ* – *ricz*, *обл^ни* – *oblipy*, *в^нд^рп^нзов^ати* – *odrizowaty*.
- 6) Злиття етимологічних [ы], [і] у звукові переднього ряду високого підняття [и]: *го^дина*, *м^ило*, *пос^ипъ*, *р^иб^и*.
- 7) Перехід [o], [e] в [і] у нових закритих складах (графічно - *h*): *на сн^ндѣ*, *л^ндѣ*, *поп^нлѣ*, *л^нч^ннѣ*, *на ос^ннѣ*.
- 8) Ненаголошені [e] та [и], очевидно, мали близьку вимову, про що свідчать такі написання у “Книжиці”, в яких спостерігається поплутання вживання літер *и* та *г*, пор., напр.: *л^нсинового* – *л^нс^гнов^г*, *л^нс^гнов^и*, *на високихъ* – *на в^гсокихъ*.

У системі **консонантизму** досліджувана пам’ятка відбиває такі властиві сучасній українській літературній мові риси:

- 1) Наявність звуків [ж], [дж], [ч] на місці колишніх *dj, *tj, *kt, *gt: *пос^аж^гн^и*, *са^дж^ан^г*, *хоч^г*, *ротос^ч*, *на н^нчъ*.
- 2) Наявність епентетичного [л’] після губних приголосних: *зробл^гни*, *виправл^лг^тъ*, *з^гмл^л*, *скроплювати*.
- 3) Наявність звуків [з’], [с’], [ц’], що виникли з [г], [к], [х] внаслідок другої палаталізації задньоязикових: *въ доро^зh*, *въ ноз^л*, *по в^гр^сh*, *по в^бро^цh*.
- 4) Наявність фрикативного [г]: *ба^гацко*, *въ бра^ги*, *въ гали^зл^лхъ*, та проривного [г]: з’ *л^лвалтомъ*, *л^лринтъ*, *л^лилк^л*; у латинських написаннях фрикативний [г] у відповідних словах позначається літерою *h*: *ba^hacko*, *w bra^hu*, *w ha^huziach*, а проривний [г] - літерою *g*: *grunt*, *garnes*.
- 5) Лабіовеляризація [л]: *вовни*, *дов^гз^г*, *жовтой*, *п^лвкв^арти*, *потовчи*, *б^лвѣ*.
- 6) Депалаталізація губних приголосних, про що свідчать написання ъ після букв, що їх позначають: *кровъ*, *г^ис^лл^лчимъ* *п^иромъ*.

- 7) Депалаталізація приголосних перед [e]: *wy~~l~~ezatsia, zelena*.
- 8) Депалаталізація шиплячих приголосних: *ж~~л~~к, на ш~~л~~ю, взд~~л~~овж~~ь~~, н~~л~~ч~~ь~~, ма~~г~~ш~~ь~~, *q*сма~~ж~~ь*.
- 9) Асиміляція приголосних, напр., за способом творення: *виш~~ш~~а, ни~~ж~~ш^g* – та за голосом: *ска~~ж~~г^hній, с~~х~~о~~д~~ила, зв~~л~~т~~к~~и, на хр^gп~~т~~h, з~~д~~г^h, з~~д~~оровим~~ь~~, дисиміляції: *п~~л~~о, szczo, на~~в~~хр^gст^h* – та спрощення в групах приголосних: *влас~~н~~ою, ма~~с~~ла, з~~а~~тис~~н~~и, на м~~л~~с~~ц~~h, мила*.*
- 10) Наявність протетичних приголосних перед [i]←[o] та [y]: *в~~л~~ец~~ь~~h, в~~л~~с~~л~~м~~ь~~, в~~л~~сп~~а~~, в~~л~~ж~~ь~~, в~~л~~с~~а~~ч~~ь~~*
- 11) Уживання звука [ф] у словах іншомовного походження: *до ф~~а~~брики, ф^gбру, ф~~р~~ибра, ф~~л~~и, ф~~л~~ол^gтова, ф~~л~~←~~л~~ мистой, fabryki, na frybru, Kartoffli*.
- 12) Чергування [y] з [ÿ]: *q~~р~~ост^gт~~ь~~ – wroste, q~~д~~а~~л~~омс←, q~~д~~а~~г~~мс← – wdaiutsia, q~~м~~ишавши - в~~м~~ишай*.

У “Книжиці для господарства” відображені й такі фонетичні риси, які притаманні подільським і волинським говорам південно-західної діалектної групи української мови, а також окремим її північним говіркам:

- 1) Переважна відсутність подовження приголосних унаслідок асиміляції з [j]: *волос←м~~ь~~, збо~~ж~~г^h, кор~~л~~н←, клоч^g*.
- 2) Твердість приголосного [p] у всіх позиціях: *за~~р~~ачка, дв~~л~~ в~~г~~ровки, д~~р~~ичок~~ь~~, ноз~~д~~р~~ь~~*.
- 3) Твердість приголосного [ц] у суфіксі -ець: *горн^gц~~ь~~, кон^gц~~ь~~, на пал^gц~~ь~~, п^gр^gц~~ь~~, п^gр^gин^gц~~ь~~*.

У пам’ятці спостерігаємо фонетичні явища, властиві польській мові:

- 1) Приголосний [ц] на місці колишніх *tj, *gti: *хо~~ц~~ь б~~л~~, хо~~ц~~ь б~~л~~, мо~~ц~~но, мо~~ц~~н~~й~~, в~~ь~~ мо~~ц~~ной, з~~ь~~ мо~~ц~~ною*.
- 2) Неповноголосні сполуки *po, lo, pe* на місці колишніх *tort, *tolt, *tert, *telt: *в~~ь~~ п^gр^gц~~ь~~, ост^gро^gж^hн^g, з~~л~~ото~~г~~олов~~ь~~, ч^gр^gз^h, ostrożne, czrez*.

Хоча в тексті “Книжиці для господарства” зберігається достатня кількість традиційних написань, проте наявні риси живої мови відбивають загальну тенденцію розвитку використання народно-розмовних елементів в українській літературній мові кінця XVIII ст. і принаймні часткової передачі їх на письмі.

РОЗДІЛ 4

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ “КНИЖИЦІ”

Виявленню та встановленню причин і закономірностей збереження і змін морфологічної будови української мови мають сприяти розширення проблематики досліджень, уточнення хронології окремих морфологічних змін та їх територіального поширення, посилена увага до проблем взаємозв'язку і взаємозалежності структурних елементів мови, розширення джерельної бази й удосконалення та урізноманітнення методів наукового дослідження історичної морфології [145, 15]. Мовний матеріал, представлений у досліджуваній пам'ятці, є цінним з погляду вивчення морфологічної будови української мови XVIII ст., адже побутовий характер стародруку зумовив широке використання живомовних словоформ і фіксацію їх на письмі, що дає змогу з'ясувати основні особливості систем відмінювання та дієвідмінювання в розмовній українській мові того часу на біляпочаївській території.

4.1. Іменник

У цьому підрозділі розглянемо особливості флексій іменникової системи “Книжиці”. У пам'ятках XVI – XVII ст. найбільш характерним явищем у відміні іменників є занепад давньої відміни й оформлення її за категорією родів [151, 90]. Тут варто зупинитися на особливостях граматичного роду деяких іменників у досліджуваному стародрукові. Привертають увагу слова, які в літературній мові мають жіночий рід, а в пам'ятці вжиті в чоловічому: *олһй* (с. 40), *олһю лн←ного* (с. 33), *залій влһгмъ* (с. 37), *въ олһю қсмаживши* (с. 49), *вари изъ макихомъ* (с. 94). Поплутання родів є характерним для південно-західного діалекту [111, 75], де воно до того ж могло підтримуватися впливом

польської мови (пор. польські *olej koporny, takuch*). Іменник “жужіль”, що в сучасній українській літературній мові вживається в чоловічому й у жіночому родах, у пам’ятці засвідчено лише в чоловічому: *жиждль той* (с. 61), *жижлю давати* (с. 62), У решті випадків категорія роду іменників нічим не відрізняється від неї в сучасній українській мові. Далі розглянемо особливості відмінювання іменників у “Книжиці”, об’єднавши досліджуваний матеріал за родами, оскільки й сучасні типи відмінювання в українській мові групуються в основному за родами і загалом є наслідком історичного процесу перерозподілу основ, уніфікації закінчень та об’єднання різних типів відмінювання шляхом аналогії форм іменників одного й того ж роду [185, 26].

4.1.1. Чоловічий рід

4.1.1.1. Однина. Називний відмінок. Іменники чоловічого роду, які в давній системі відмінювання змінювались за типами основ на *-o, *-jo, *-й (ъ), а також деякі іменники колишніх основ на *-i та *-n у “Книжиці” виступають із нульовою флексією (як і в сучасній українській мові): *бобъ* (с. 92), *воль* (с. 51, 53, 55, 57, 59), *горнѣць* (с. 81), *господаръ* (с. 61, 76, 95, 96), *корѣнь* (с. 25, 35), *дѣнь* (с. 30, 32, 34, 41, 48, 54, 56, 69, 71, 72, 73, 88, 91), *деи* (с. 102, 104) та ін. – усього 268 прикладів.

Родовий відмінок у пам’ятці характеризується, як і в сучасній українській мові, закінченнями -a, -← та -и, -ю. Як відомо, наявність у родовому відмінку однини паралельних флексій -a (-я) та -у (-ю) є результатом взаємодіяння двох типів відмінювання іменників давніх основ *-o, *-jo та *-й (-ъ), а закріпленню закінчень -у (-ю) в іменниках чоловічого роду колишніх *-o, *-jo основ сприяв перш за все семантичний момент. У досліджуваній пам’ятці, як і в пам’ятках попередніх періодів [57, 102; 151, 91; 283, 283], закінчення -a, -← мають усі назви істот, а з назв предметів лише ті, що означають конкретні поняття; назви ж абстрактних, просторових, матеріальних та збірних понять мають флексії -и, -ю [151, 91]. У “Книжиці” закінчення -a, -← мають:

1) іменники - назви істот: зʹ *барана* (с. 26), зʹ *волка* (с. 88), { *виюжа* (с. 61), { *звѣра* (с. 24), *пса* (с. 72), *робачка* (с. 66), *самцѣ* (с. 95), зʹ *слимака* (с. 58), *токара* (с. 27), *чоловѣка* (с. 9, 84, 85), у т.ч. й колишніх *-й (-ь) основ: *вола* (с. 53, 55, 57 – двічі);

2) іменники – назви конкретних предметів, мір часу, напр.: *дрѣчка* (с. 22, 94), зʹ *жупѣ* (с. 94), *камѣ* (с. 93), *капелюша* (с. 32), *до конца* (с. 14, 36), зʹ *концѣ* (с. 90), *до локтѣ* (с. 86), *мѣсцѣ* (с. 48), зʹ *под молота* (с. 46), зʹ *носа* (с. 26), *пнѣ* (с. 90, 91), *рога* (с. 34, 37), *хвоста* (с. 12, 19 – двічі, 54), *до хлѣва* (с. 64), *ѣзика* (с. 43). Послідовно виступає форма *року* (с. 64, 75, 91), *року* (с. 108) із цілком сучасним закінченням -у.

Флексії -и, -ю в “Книжиці” мають:

1) іменники – назви речовини, матеріалу, маси: *жюжю* (с. 62), *кали* (с. 33), *изъ клѣ* (с. 53, 66), зʹ *крани* (с. 48), *крохмалю* (с. 81), *ладани* (с. 30, 37, 52), зʹ *ліони* (с. 94), *лою* (с. 33, 80, 81), *бѣзъ лѣ* (с. 64, 81, 97), *майрани* (с. 80, 81), *мѣ* (с. 28, 30, 37, 38, 43, 58, 66), *оброку* (с. 43, 47, 67), *олѣ* (с. 33), *оцти* (с. 18, 22, 33, 35, 45, 66), зʹ *очерету* (с. 67), *пѣ* (с. 97), *пѣ* (с. 46), *пѣ* (с. 48), *полин* (с. 87), *роупи* (с. 87), *попѣ* (с. 79, 80), *из попѣ* (с. 42), *порохи* (с. 28, 79), *порошки* (с. 72), *соку* (с. 45). Іменники *овес* та *хліб* мають закінчення -а, як і в сучасній українській мові: *овса* (с. 19), *хлѣба* (с. 85);

2) іменники – назви точно не окреслених просторових понять, напр.: *лѣ* (с. 17), зʹ *краю* (с. 89), { *долѣ* (с. 91);

3) збірна назва: *товари* (с. 48);

4) іменники – назви процесів, станів, ознак, явищ природи: *жари* (с. 52), зʹ *бѣ* (с. 30), зʹ *болѣ* (с. 44), зʹ *домѣ* (с. 10), *до потѣ* (с. 20, 23), зʹ *снѣ* (с. 10).

Зв’язок флексій родового відмінка з семантикою іменників, очевидно, ще не усталився, про що може свідчити наявність у того самого іменника паралельних флексій, напр.: { *огнѣ* (с. 96) і { *огню* (с. 96). Подібне “хитання” у

вживанні цих двох флексій спостерігається й у багатьох сучасних говірках української мови [172, 36; 229, 138].

Давальний відмінок. У давальному відмінку іменники чоловічого роду (сучасної 2 відміни) мають паралельні закінчення *-ови*, *-gви* та *-овh*, *-gвh*, що розвинулися в результаті впливу давніх іменників **-й* основи на іменники **-о*, **-jo* основ. У досліджуваній пам'ятці значно переважають закінчення *-ови*, *-gви*: *конgви* (с. 27, 28, 30, 31, 36, 39, 40, 43 – двічі, 44, 45, 46, 47), *псови* (с. 72), *товарови* (с. 61), *волови* (с. 56, 62), *чgловhкови* (с. 84) – усього 23 приклади, менш поширені флексії *-овh*, *-gвh*: *конgвh* (с. 11 – двічі, 13, 17, 18 – тричі, 25, 26 – двічі, 27, 35, 43 – двічі), *волловh* (с. 53, 55, 57, 61), – усього 18 прикладів. П.Г.Житецький зауважив, що закінчення *-ови* для пам'яток XVII ст. є звичайним явищем [116, 63]. На думку Г.І.Філіппової, флексії *-ови* (*-ові*) в пам'ятках Прилуччини XVII – XVIII ст. пояснювалися традицією писемної мови, оскільки траплялися подібні приклади в пам'ятках, писаних польськими магнатами або вихідцями з правобережної України [328, 148]. За спостереженнями А.О.Свашенко, у “Кролевецькій ратушній книзі” значно переважають форми з флексією *-у*, що зумовлене діалектним впливом [283, 285]. В інших пам'ятках досліджуваного періоду більш поширеними є форми на *-ові*, *-еві* (*-ови*, *-еви*) [6, 16; 7, 18; 10, 13]. Щодо вимови цього закінчення, можна припустити, що в мові “Книжиці” вона відповідала сучасній, про що свідчать написання з *h*. Однак через неусталеність правопису пам'ятки не можемо стверджувати цього напевне. Цілком імовірно, що написання *-ови*, *-gви* засвідчують фонетично відмінну від сучасної літературної норми флексію, яка є органічним продовженням давнього закінчення *-ови* і яка переважає сьогодні в південно-західних діалектах [35, 96], адже в частині, писаній латинкою, знаходимо саме це закінчення в іменнику – назві неістоти всупереч польській орфографічній традиції: *kartofli dobra rycz siiaty I tyi chlibowy w rotocz budut* (с. 110). Можливо, отже, що вживання флексій *-ови*, *-gви* є однією з діалектних морфологічних рис пам'ятки. А.О.Свашенко відзначає вживання

флексій *-ови*, *-еви* замість нормативних серед помилок, зумовлених особливостями парадигматики південно-західного наріччя сучасної української мови [73, 89].

Щодо походження флексії *-ові*, погоджуємось із твердженням І.Г.Матвіяса [185, 104] та Л.І.Коломієць [160, 216], що час появи й територія говіркового поширення форм на *-ові*, *-еві* заперечують думку про те, що постали вони під впливом західнослов'янських мов, і переконують у витворенні їх на ґрунті української мови [37, 49 – 51], про що свідчить і написання *-оу* в “Книжиці” всупереч польській орфографії.

Знахідний відмінок не виявляє якихось відхилень від норм сучасної української літературної мови й засвідчує оформлення категорії істот і неістот. У “Книжиці” від назв живих істот він завжди дорівнює родовому: *кон←* (с. 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 22, 23 – двічі, 25, 31, 36, 41, 44, 45, 47), *ратовати чгловѣка* (с. 9), *покисѣгѣть пса* (с. 72) – а від назв предметів – називному, напр.: *на зашморгѣ* (с. 22), *за бокѣ* (с. 96), *въ діоготѣ* (с. 63), *въ в←тѣрѣ вложи* (с. 82), *на палгѣцѣ* (с. 17). Щодо словосполучень типу *возми мгѣду прѣсногѣ* (с. 28), *возми оцѣтѣ* (с. 22) і под., то таке вживання родового частковості у значенні знахідного є притаманним південноволинським говорам, у яких знахідний відмінок однини іменників чоловічого роду має форму родового, незалежно від того, яке поняття означає іменник [235, 78], і сучасній українській літературній мові.

Орудний відмінок. В орудному відмінку іменники колишньої **-о-*основи мають у “Книжиці” закінчення *-омѣ*, як і в сучасній українській мові: *батогомѣ* (с. 20), *зѣ воскомѣ* (с. 37, 90), *зѣ галиномѣ* (с. 38), *дѣрѣкомѣ* (с. 22), *знакомѣ* (с. 31, 38), *кричкомѣ* (с. 23), *листомѣ* (с. 85, 87), *мгѣдомѣ* (с. 24, 30, 32, 39 – двічі, 66), *ножикомѣ* (с. 90), *оброкомѣ* (с. 65), *зѣ овсомѣ* (с. 41), *зѣ пѣскомѣ* (с. 91), *зѣ росоломѣ* (с. 87), *сокомѣ* (с. 82), *трѣнкомѣ* (с. 73), *хлѣбомѣ* (с. 72, 81) і под. Іменники ж, які в сучасній українській мові належать до м'якої та мішаної груп 2 відміни, мають у цьому відмінку закінчення *-гѣмѣ*: *домгѣмѣ* (с. 91), *камгѣмѣ*

(с. 14), *кльгмь* (с. 53), *з' конгмь* (с. 19), *логмь* (с. 12, 34, 58), *ножгмь* (с. 23, 33, 90), *на дь огнгмь* (с. 33), *олгмь* (с. 37), *палцгмь* (с. 15, 23). Іменник колишньої *-jo-основи вжито в пам'ятці із закінченням -омь, очевидно, під впливом *-о-основ: *пусти еми кровь з' той жили, которая ← есть... мгжсду клеіомь* (с. 21). Як зазначає С.П.Самійленко, тенденція до поширення флексій іменників твердої групи в іменниках м'якої та мішаної груп є характерною майже для всіх говорів української мови [277, 123]. Особливо ж типова така заміна для південно-західних говорів, зокрема подільських [201, 64], волинських [44, 108; 235, 78], закарпатських [232, 201], лемківських [62, 117]; відома вона й середньонаддніпрянським говіркам, де флексія -ом частіше буває після [j] [46, 64]. Уже в українських пам'ятках XVI ст. поширені були випадки переймання іменниками з основами на м'які та стверділі приголосні флексії -ом від іменників із твердими кінцевими приголосними основи; найчастіше це стосувалося іменників з основою на шиплячі приголосні та [ц] [152, 47 – 48]. Наявність лише одного прикладу в “Книжиці”, очевидно, свідчить про спорадичність таких явищ в українській мові кінця XVIII ст. на території сучасних подільських говорів.

Місцевий відмінок характеризується флексією -h, причому закінчення відповідають писемним традиціям XVII – XVIII ст., як і в попередніх пам'ятках [283, 287]. Традиційно -h зберігається в іменниках колишніх *-о-основ: *въ лхсh* (с. 62 – двічі, 89), *въ ливh* (с. 83), *въ мхстh* (с. 84), *въ вброцh* (с. 40, 47), *въ оцтh* (с. 47, 86), *въ хвостh* (с. 36), *въ часh* (с. 88), *на городh* (с. 78, 79), *на дргвh* (с. 88), *на дубh* (с. 75), *на Влцh* (с. 42, 60), *на морозh* (с. 94), *на носh* (с. 15), *на сподh* (с. 92), *на тимъ боцh* (с. 78), *на хргнтh* (с. 27), *по вгрсh* (с. 33, 34, 37, 91), *по захоdх* (с. 32, 50), *по вброцh* (с. 43) – як бачимо, в “Книжиці” відбито чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'], як і в українській літературній мові; стара флексія -и колишніх *-jo- та *-i-основ витісняється вже флексією -h: *въ м'цх* (с. 88 – тричі, 89), *въ огнh* (с. 35), *на домh* (с. 83), *на концh* (с. 23, 70), *на локтh* (с. 96), зберігається флексія -и лише в одному випадку: *въ олхи* (с. 49); в

іменниках колишньої консонантної основи пишеться – *h*: *о полуднh* (с. 50), *при корґнh* (с. 92). У стародрукові засвідчені також флексії –*u*, –*ю* у структурах із прийменниками *в*, *по*, рідше *на*, напр.: *въ горлѣки* (с. 35, 42), *въ крами* (с. 26, 53), *въ л'охѣ* (с. 89), *въ мѣшѣчкѣ* (с. 29); *по грошѣ* (с. 61), *покараскѣ* (с. 63), *по коню* (с. 14); *на каркѣ* (с. 14), *на ставѣ* (с. 45). Саме такі форми є характерними для багатьох південно-західних говорів [277, 127], а також сучасної літературної мови.

Кличний відмінок пам'яткою не засвідчено.

4.1.1.2. Множина. У множині, як відомо, процес уніфікації стародавніх типів відмінювання здійснювався, порівняно з однинною, де в чому своєрідно [145, 59]. У **називному відмінку** множини іменники чоловічого роду з основою на твердий приголосний мають закінчення –*и*, –*ѣ*: *боки* (с. 30, 46), *бокѣ* (с. 17), *воли* (с. 9, 48 – тричі, 49, 52), *волки* (с. 69), *волчки* (с. 87), *зубѣ* (с. 86, 97), *зуби* (с. 86), *кавалки* (с. 78, 87), *колки* (с. 54, 75), *листки* (с. 52, 91), *лѣси* (с. 77), *лѣсѣ* (с. 79), *лѣскѣ* (с. 17), *орѣхи* (с. 92), *писки* (с. 49), *пѣски* (с. 50), *попѣли* (с. 77), *прутки* (с. 89), *пси* (с. 71, 72), *пѣчки* (с. 73), *рѣмѣсники* (с. 93), *робаки* (с. 46, 60), *робачки* (с. 77), *ровѣ* (с. 77), *роги* (с. 49, 78). Через неусталеність кириличної графіки й неоднозначність графеми *и* з певним застереженням слід поставитися до іменників із кінцевим приголосним [к] основи, оскільки в частині пам'ятки, писаній латинкою, знаходимо шість прикладів, що свідчать про пом'якшену його вимову: *wolczki* (с. 103), *kawaliki* (с. 110), *lystki* (с. 108), *prutyki* (с. 106), *remesnyki* (с. 99), *robaki* (с. 104) (див. також розділ 3, с. 50). У сучасній українській мові закінчення –*и* вживається в говірках північної частини Переяслав-Хмельницького району на Київщині після велярних, що там зберігають свою м'якість: *воўк'и*, *парубк'и*, *пастух'и* [46, 64]. Задньоязиковий [х], очевидно, в українській мові XVIII ст. на біляпочаївській території вимовлявся твердо, про що свідчать написання в пам'ятці латинкою з літерою *y* після буквосполучення *ch*, що позначає звук [х], – *orichy* (с. 97, 99).

Іменники колишньої *-jo-основи вживаються в “Книжиці” з флексією -h, напр.: *конh* (с. 9), *китцh* (с. 95), *локth* (с. 96), *мhс←цh* (с. 98). Із такою ж флексією виступає й іменник з основою на -p: *майстрh* (с. 27). Так само в сучасних середньонаддніпрянських і степових говірках іменники з основою на твердий [p], за умов наголошеності флексії, форму називного відмінка множини інколи вирівнюють за зразком іменників з м’якими приголосними основи (*двор’і*, *в’ітр’і*) [185, 124]. Подібні форми спостерігаються й у сучасних південноволинських говірках, а також у деяких південно-західних [35, 103]. Множинний іменник “люди” засвідчено лише в давній формі *людg* (с. 22, 75, 96), *lude* (с. 101, 110). Така форма вживалася протягом довгого часу до усталення твердих правописних і орфоепічних норм; у сучасних говорах переважає форма “люди”, хоч форма на -e теж досить поширена, наприклад, у поліських говорах, де вона виступає паралельно з формою “люди” [185, 174].

У родовому відмінку в досліджуваній пам’ятці зустрічаємо закінчення -овъ, -ow, що походить із колишніх іменників *-й-основи: *антикаровъ* (с. 65), *боковъ* (с. 90), *q жиdовъ* (с. 85), *кавалковъ* (с. 17), *карасиковъ* (с. 63), *килhииковъ* (с. 52), *короликовъ* (с. 95), *q крамаровъ* (с. 11), { *китцовъ* (с. 12), *q лhкаровъ* (с. 11), *лhтниковъ* (с. 74), *мигдаловъ* (с. 68), *орhховъ* (с. 93), *od seledcow* (с. 104), *притиковъ* (с. 89, 90), *prutykow* (с. 107, 108), *робаковъ* (с. 42, 78), *qпаловъ* (с. 78), *фунтовъ* (с. 80), а також -ів (граф. -hвъ): *блhкhвъ* (с. 58), з’ *бод←кhвъ* (с. 53), *бокhвъ* (с. 24), *клhтthвъ* (с. 27), *локthвъ* (с. 21, 92, 96), *loktiow* (с. 101), *орhхhвъ* (с. 71), *пhчкhвъ* (с. 52), *самцhвъ* (с. 96), *samciow* (с. 100), { *сgлgгdцhвъ* (с. 87), *qглhвъ* (с. 52), з’ *храпhвъ* (с. 14, 15), *чgрггнкhвъ* (с. 58). Паралельні написання *боковъ* (с. 90) і *бокhвъ* (с. 24), *орhховъ* (с. 93), *orichow* (с. 99), і *орhхhвъ* (с. 71), можливо, свідчать про те, що процес переходу [o]→[i] в цій формі ще не відбувся остаточно. У словоформах *dl← конgй* (с. 10), *людgй* (с. 9), *od ludey* (с. 99), *hroszey* (с. 98) виступає флексія -ей, що походить з колишніх іменників *-i-основи й уживається в сучасній українській літературній мові. Очевидно,

під впливом тієї ж основи з флексією *-ий* уживаються у “Книжиці” іменники “раз” та “гроші”: *кілька разий* (с. 29), *кілька разій* (с. 30, 47), *грошій* (с. 92). За спостереженнями А.О.Свашенко, флексія *-ей* (*-ий*) була більш поширеною в українській мові XVII – XVIII ст. [283, 292]. Закінчення *-ий* виступає й у сучасних південно-західних говорах відповідно до нормативної флексії *-ей* [185, 132]. Такі ж форми на *-ий*, *-ій* поширені в подільських говірках і (зрідка) в полтавських [189, 27]. Слово “день” у родовому відмінку множини засвідчено в “Книжиці” у двох паралельних формах: *днѣй* (с. 13), *wošim dney* (с. 103) та *днѣвъ* (с. 47). З нульовою флексією в цьому відмінку вжито в пам’ятці словоформу *зъ чобѣтъ* (с. 28), як і в сучасній українській літературній мові.

У давальному відмінку майже винятковими закінченнями стають утворення з колишнім тематичним суфіксом основи на **-a*, **-ja* – флексії *-ам*, *-ям* [145, 59], які стали нормою в сучасній українській мові та її діалектах [277, 138]. У досліджуваній пам’ятці в цьому відмінку маємо флексії *-амъ*, *-ѣмъ*, напр.: *виюсамъ* (с. 79), *воламъ* (с. 49, 55, 57), *конѣмъ* (с. 27, 40), *паросткамъ* (с. 92), *пастухамъ* (с. 63) та ін. В іменнику “люди” паралельно вживається сучасне за звучанням закінчення *-ѣмъ* – *людеѣмъ* (с. 72) – і давнє *-гъмъ* – *людгъмъ* (с. 93), яке, вірогідно, пояснюється впливом правописної традиції, проте в деяких поліських та карпатських говорах ця флексія вживається й досі [185, 134]. Паралельне вживання цієї флексії у пам’ятці з формами на *-ам* (за умови значної кількісної переваги останніх), очевидно, свідчить про тенденцію до остаточного витіснення давніх форм формами на *-ам*. За спостереженнями С.П.Самійленка, процес витіснення флексій *-ом*, *-ем* флексіями *-ам*, *-ям* завершується в першій чверті XVIII ст. [277, 137], отже, на час написання пам’ятки це явище вже було сформованим.

Знахідний відмінок. За спостереженнями І.І.Слинька, до кінця XVIII ст. в українській мові основним засобом вираження знахідного відмінка від назв тварин, птахів і т.ін. лишається стара форма знахідного відмінка, лише частішають окремі випадки появи знахідного-родового [298, 79]. Дослідивши

форми цього відмінка за особливо близькими до живої української мови пам'ятками, у т.ч. й “Книжицею”, І.І.Слинько слушно зауважив, що на кінець XVIII ст. в українській мові основною формою від назв тварин і под. іменників був знахідний–називний, а форма знахідного–родового тільки починала свій шлях розвитку [298, 83]. Виявлені в “Книжиці” приклади засвідчують, що в знахідному відмінку множини іменники чоловічого роду послідовно виступають у формі називного відмінка множини, напр., *по дрички* (с. 21, 22), *на нгрглоги* (с. 38), у тому числі й назви істот (тварин): *□къ ратовати конѣ, воли* (с. 9), *по дѣ воли* (с. 49, 51), *караски ловити* (с. 63), *кожани ловити* (с. 75), *живіи королики платилиби на торгахъ* (с. 95), *много самцѣвъ молодїи королики псують* (с. 96) (тобто самці псують молодих кроликів), *раки роскидати* (с. 78), *раки ловити* (с. 82), *на робаки* (с. 38, 79, 87, 88), *на robaki* (с. 103), *robaki hubyty* (с. 104), *робачки забивагть погль* (с. 77 – 78), *самцѣ плзати* (с. 95), *samci ryzaty* (с. 100), *□къ губити мурѣ* (с. 9). Такі конструкції зі знахідним відмінком множини іменників, що означають назви живих істот, у формі називного є дуже поширеними в південно-західних говорах [110, 64]. Від назв осіб чоловічого роду форми знахідного відмінка множини пам'яткою не засвідчені. Іменник “люди” вжито в сучасному вигляді, у формі родового: *□къ ратовати людѣ* (с. 9).

Орудний відмінок. В орудному відмінку практично всі іменники мають цілком сучасні флексії *-ами*, *-ми*: *зъ бѣлками* (с. 35), *боками* (с. 30), *зъ дрозджами* (с. 15), *зубами* (с. 24, 25), *качанами* (с. 95), *клѣтками* (с. 20, 27), *клѣтиками* (с. 51), *копсату* (с. 107), *обрѣчами* (с. 96), *obruzcзату* (с. 101), *палцѣми* (с. 39), *попо дѣ пахами* (с. 73), *пачѣсками* (с. 57), *цвѣхами* (с. 96), *сѣвіакату* (с. 101). Флексія *-ами* (*-ями*) засвідчується в усіх говірках української мови і є основною в цьому відмінку, вона була провідною вже в таких пам'ятках, як, наприклад, Полтавські актові книги другої половини XVII ст. і Бориспільські акти XVII ст. [277, 140], “Кролевецька ратушна книга” [283, 294].

Давнє закінчення *-ми*, властиве іменникам колишньої **-i*-основи, зберігається в “Книжиці” у слові *люди* (с. 75).

Місцевий відмінок. У формі місцевого відмінка всі засвідчені в пам’ятці іменники послідовно вживаються із сучасними флексіями *-ахъ*, *-←хъ*: *въ волѣхъ* (с. 60), *по дн←хъ* (с. 83), *въ зѣбѣхъ* (с. 73), *о королѣхъ* (с. 95), *въ крамѣхъ* (с. 66, 93), *в крѣмѣхъ* (с. 99), *на крижѣхъ* (с. 36), *въ ліохъ* (с. 74), *о робѣхъ* (с. 66), *въ садѣхъ* (с. 88), *в садѣхъ* (с. 104), *въ стогѣхъ* (с. 87). Як відомо, ця флексія з’явилася в іменниках чоловічого роду сучасної 2 відміни під впливом іменників колишніх **-а*, **-ja*-основ. У “Війтівських книгах” XVI – XVII ст. с. Одрехови це закінчення вживається лише зрідка [151, 94]. У другій половині XVII ст., за спостереженнями С.П.Самійленка, флексії *-ахъ*, *-яхъ* стали вже панівними [277, 143], у пам’ятках XVII – XVIII ст. переважна більшість іменників фіксується з новими флексіями, проте в поодиноких випадках зберігаються ще старі закінчення [283, 294; 6, 16]. Отже, наявність у “Книжиці” сучасних флексій у цьому відмінку є свідченням тенденції до уніфікації закінчень у місцевому відмінку множини, так само як і в орудному та давальному відмінках множини.

4.1.2. Жіночий рід

4.1.2.1. Однина. За спостереженнями І.М.Керницького, уже у “Війтівських книгах” с. Одрехови XVI – XVII ст. відмінювання іменників жіночого роду майже повністю збігається з сучасним [151, 96]. І в “Книжиці для господарства” ці іменники, як і в сучасній українській літературній мові, відмінюються за двома типами: 1) іменники колишніх **-а*, **-ja*-основ, 2) іменники на приголосний (колишньої **-i*-основи, з якими злилися іменники колишньої **-й*-основи). Наприклад, флексії *-а*, *-←* мають такі іменники: *билиц←* (с. 79), *бол←чка* (с. 44), *вѣсна* (с. 65, 66), *вода* (с. 34, 85), *зѣрѣчка* (с. 38, 75, 80), *горѣчка* (с. 31), *нога* (с. 20, 35), *товарина* (с. 88) та ін., усього 66 прикладів. Знаходимо 46 випадків уживання іменників, що сформували сучасну 3 відміну, напр.: *бѣчность* (с. 51), *бѣлость* (с. 83), *вошь* (с. 25), *кость* (с. 22), *кровъ* (с. 24,

84), *кровь* (с. 16 – двічі, 17 – двічі, 18 – двічі, 19, 20 – двічі, 21, 25, 26 – двічі, 31, 37, 43, 44, 45, 54, 56, 65, 66, 68, 70 – тричі, 71), *ночь* (с. 84), *ночь* (с. 12, 85), *осень* (с. 95), *пригореть* (с. 39), *речь* (с. 56, 77, 82) та ін.

Родовий відмінок представлений флексіями *-и*, *-ѣ* після твердих приголосних, напр., *дѣлаѣмъ* (с. 81), *жили* (с. 20), *принадѣ* (с. 82), *зъ стрѣхи* (с. 36), та *-ѣ* після м'яких приголосних основи, напр.: *пашиѣ* (с. 10, 95), *блонѣ* (с. 86), *зъ зѣмлиѣ* (с. 58, 80), *z zemli* (с. 109), *od zemli* (с. 107). Щодо написань *осѣни* (с. 63), *живности* (с. 50, 77), *солоности* (с. 82), *острости* (с. 82), *части* (с. 26, 66, 81), *до тлистости* (с. 31), то вони, очевидно, засвідчують уживання флексії *-и*, яка є типовою для більшості сучасних південно-західних говорів в іменниках колишніх **-i*-основ [277, 146]. На думку дослідників, приблизно в XVI – XVII ст. у східних українських говорах у родовому відмінку флексія *-и* починає витіснятися закінченням *-ѣ* іменників колишніх **-a*-основ, проте в діалектах така зміна триває досі, а в ряді південно-західних говорів вона й не починалась [185, 147]. Так, за спостереженнями В.М.Брахнова, у сучасних говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині в цьому відмінку порівняно широко зберігається давня фонетично змінена флексія *-и* (*користи*, *осени*, *соли*), але поширена і флексія *-і* (*старості*, *л'убов'і*) [46, 67]. Як зазначає З.Л.Омельченко, оскільки спершу іменники колишніх **-i*-основ мали в цьому відмінку флексію *-и* і зберігали її, як свідчать пам'ятки, досить довго (про це ж говорить і той факт, що до 1933 р. за правописом у родовому відмінку однини було нормою закінчення *-и* в іменниках на приголосний [т] після інших приголосних), природно, що в багатьох говорах України вона й зараз є досить поширеною, а в ряді південно-західних діалектів виступає послідовно в усіх іменниках сучасної 3 відміни [229, 139]. Слід зазначити, що іменник “вівця” в цьому відмінку має в досліджуваній пам'ятці закінчення *-ѣ* – *овцѣ* (с. 68), що пояснюється, очевидно, фонетичними причинами, адже фонема /ц/ у подільських говірках, за незначними винятками, диспалаталізована [110, 107]. Іменник колишньої **-i*-основи “кров” ужито в цьому відмінку в трьох

варіантах: у давній формі – *кровꝑ* (с. 81), у близькій до сучасної – *крвѣ* (с. 31) та в діалектній із флексією –*и* – *крови* (с. 36). Очевидно, наявність різних форм можна пояснити неусталеністю правопису пам'ятки. Проте слід зауважити, що збереження давньої флексії –*ꝑ* в цьому відмінку в іменниках колишньої *–*и*-основи є діалектною особливістю закарпатських, лемківських та східнополіських говорів [277, 147], отже, вживання цього закінчення можна вважати однією з діалектних рис “Книжиці”.

Давальний відмінок. В українській літературній мові всі групи іменників жіночого роду мають у давальному відмінку закінчення –*і*, що є закономірною для української мови фонетичною зміною давнього закінчення –*ѣ*, яке властиве було первісно лише іменникам *–*а*-основи. Для українських грамот XIV – XV ст. закінчення –*ѣ* є вже нормою [277, 98]. Природно, що цей відмінок у досліджуваній пам'ятці має вже цілком сучасне за звучанням закінчення –*ѣ*: *коровѣ* (с. 62), *ловитвѣ* (с. 80), *овцѣ* (с. 68), *къ осꝑѣ* (с. 88), *при костѣ* (с. 14). Як і в сучасній українській мові, знаходимо в “Книжиці” приклади чергування [к] – [ц’], [г] – [з’] унаслідок 2-ї палаталізації задньоязикових: *итѣ* (с. 67), *дорозѣ* (с. 30, 33) тощо.

Знахідний відмінок. У знахідному відмінку іменники жіночого роду сучасної І відміни мають закінчення –*и* після твердих приголосних основи та –*ю* після м'яких приголосних, як і в сучасній українській мові, напр., – *и*: *браги* (с. 94), *на вꝑснѣ* (с. 88, 93), *вѣснѣ* (с. 64), *вѣзѣ* (с. 61), *зарачѣ* (с. 55, 70), *въ дорозѣ* (с. 34, 37, 48, 88), *на дупотѣ* (с. 44), *дѣмꝑлинѣ* (с. 53), *жилѣ* (с. 14, 54, 70), *на зимѣ* (с. 92, 94, 95), *мꝑжи пашѣ* (с. 52), *половѣ* (с. 19, 94) та ін, усього 91 приклад; закінчення –*ю*: *блотицѣ* (с. 25), *на долонѣ* (с. 12, 19), *живицѣ* (с. 39, 48), *жмꝑнѣ* (с. 40), *котицѣ* (с. 61), *на норицѣ* (с. 27), *въ пашнѣ* (с. 88) та ін., усього 19 прикладів. Закінчення –*и* вживається в іменнику *въ ноздрѣ* (с. 13) з фонетичних причин [277, 99].

Іменники колишньої *-і-основи вжито в пам'ятці в цьому відмінку з нульовим закінченням: *на нлчъ* (с. 31), *на ночъ* (с. 84), *на ослнь* (с. 95), *на осей* (с. 100), як і іменники сучасної 3 відміни. Із давнім закінченням іменників *-і-основи вжито й словоформу *на долонь* (с. 12) при паралельному написанні *на долоню* (с. 12, 19), що, очевидно, свідчить про перехід цього слова до 1 відміни, як у сучасній українській мові.

Орудний відмінок характеризується флексіями -ою для твердої та -гю для м'якої групи іменників жіночого роду, які сформували сучасну 1 відміну, напр., -ою: *асадгтидою* (с. 65), *брагою* (с. 59), *вгрствою* (с. 87), *гарачкою* (с. 25), *зимою* (с. 50, 92), *капустою* (с. 78), *кхсточною* (с. 23), *зниткою* (с. 23), *з' впливою* (с. 39), *з' оливою* (с. 41, 49, 59, 60, 64, 86), *пилкою* (с. 89), *пльвиною* (с. 36), *пхдковою* (с. 32), *под повхкою* (с. 23), *ропою* (с. 57, 63), *рукою* (с. 20), *слиною* (с. 49), *соломою* (с. 79, 92), *солониною* (с. 26), *под стрхкою* (с. 93); -гю: *згмлгю* (с. 92), *пашингю* (с. 16). Слід зауважити, що іменники з кінцевими шиплючими основи вжито в "Книжиці" із флексією -ою: *мочою* (с. 51, 56, 57 – двічі, 59, 64), *з' пашою* (с. 67). Тут позначився вплив колишніх *-а-основ, який виявляється в заміні закінчень іменників м'якої групи та іменників з основами на *ж*, *ч*, *ш* закінченнями іменників із твердою основою в багатьох українських говорах [277, 100], зокрема широко вживається закінчення -ою замість -ею в полтавських говорах [56, 282], у говорах південно-західної Київщини [172, 36], у деяких східнополіських та частині волинських говорів [173, 33]. Цікаво, що в частині "Книжиці", писаній латинкою, іменник "стріха" в цьому відмінку вжито із закінченням -ом, засвоєним із форми орудного відмінка однини 2 відміни: *na chati pod strychom nasypaty* (с. 98). Можливо, таке написання виникло не без впливу польської орфографічної традиції, однак погоджуємося з думкою С.П.Самійленка, що вважати закінчення -ом морфологічним запозиченням з польської мови підстав нема, хоч говіркові особливості української мови могли підтримуватися системою польської словозміни [277, 102]. Імовіріше, таке написання може бути ще одним підтвердженням

припущення О.Горбача про різну діалектну базу двох частин “Книжиці” [79, 34], адже у відповідній кириличній частині пам’ятки в цьому слові вжито флексію *-ою*: *поѣ стрѣхою* (с. 93). О.Горбач вважає форму *pod strychom* типовою для північноподільської говірки [352, 199].

Для іменників жіночого роду, що складають у сучасній українській літературній мові 3 відміну, характерна флексія *-ю*, у пам’ятці вона виступає в іменнику “сіль”, причому як із подовженням приголосного основи: *схллю* (с. 23, 24 – тричі, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 60 – двічі, 68, 82), *схл’лю* (с. 23), *syllu* (с. 106), *z sollu* (с. 105), так і без подовження – *схлю* (с. 15). Форми без подовження приголосних перед флексією *-у* (*-ю*) фіксуються не тільки в південно-західних говорах, для яких відповідне явище найхарактерніше, але й зрідка в південно-східних [185, 150 – 151]. Що ж до написань *жовчгю* (с. 44), *з’ кровію* (с. 40), *тлхстостію* (с. 21), *ис’ трудностію* (с. 10), *з’ трудностію* (с. 65), то, очевидно, ці приклади відбивають ще одну діалектну морфологічну рису пам’ятки, а саме збереження архаїчної флексії *-ію* в цьому відмінку, яка подекуди вживається й у сучасних південно-західних говорах (*костію*, *солю*) [277, 149]. У Т.Г.Шевченка знаходимо: “Засіяні горем, **кровію** политі”. Можливо, флексія *-гю* у словоформі *жовчгю* (с. 44), з’явилася під впливом іменників колишніх **-ja*-основ, вона фіксується пам’ятками української мови вже у XIV – XV ст. [58, 218]. Слід зауважити, що ця риса охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів [277, 149], такі форми виявляються в середньонадніпрянських [46, 67], подільських [201, 64], волинських [44, 109; 235, 79], середньонадністрянських [61, 46] говорах. А.О.Свашенко відзначає вживання флексії *-ою* (*-ею*, *-ию*, *-ію*) в орудному відмінку іменників сучасної 3 відміни серед помилок у письмовому мовленні носіїв південно-західного наріччя [283, 89].

Місцевий відмінок. У місцевому відмінку в “Книжиці” іменники сучасної 1 відміни послідовно вживаються з закінченням *-h*, омонімічним із флексією давального відмінка, що виникло фонетично з колишнього закінчення

*-а-основи, напр.: *въ антицѣ* (с. 12, 13), *въ водѣ* (с. 10, 16), *на долини* (с. 91), *на згмѣ* (с. 22), *въ зимѣ* (с. 94), *въ макѣтѣ* (с. 19), *въ тгмниці* (с. 55), *по ложці* (с. 13, 67), *по одробинці* (с. 73), *по половиці* (с. 52) та ін., усього 34 приклади. Як і в сучасній українській мові, у пам'ятці зберігається чергування [г], [к] із [з'], [ц'], напр.: *на нозѣ* (с. 16), *при лопатці* (с. 20), *въ бразѣ* (с. 64, 94) і под. Серед іменників з основою на приголосний знаходимо в цьому відмінку єдиний приклад із давньою флексією -и: *въ поблизкостѣ* (с. 75). Подібні форми є характерними й для південно-західних говорів української мови [277, 150]. Таке ж закінчення виступає в іменнику *при згмѣ* (с. 92), хоча паралельно вжито й форму з -ѣ – *на згмѣ* (с. 22). У багатьох західних говорах української мови, за спостереженнями І.Г.Матвіяса, іменники з м'якими і стверділими приголосними основи не підпали впливу іменників твердої групи, і в них виступає закінчення -и, що є фонетичним розвитком відповідних давніх форм *-ја-основ [185, 52]. На жаль, через обмежену кількість таких прикладів у пам'ятці важко судити, наскільки поширеним було це явище в говорах XVIII ст. на біляпочаївській території, однак подібні помилки в письмовому мовленні фіксуються у сучасних південно-західних говорах [73, 89].

4.1.2.2. Множина. Відмінювання іменників жіночого роду у множині загалом не виявляє відхилень від норм сучасної української літературної мови. Так, у **називному відмінку** іменники з основою на твердий приголосний мають закінчення -и, -ѣ, лат. -у, напр.: *брѣньки* (с. 75), *галки* (с. 32), *галоцьки* (с. 39, 72), *галуцьки* (с. 52, 35, 89, 90), *жили* (с. 25), *жѣлѣ* (с. 68), *козѣ* (с. 9), *колки* (с. 54, 75), *кѣпи* (с. 50), *кѣрѣ* (с. 94), *лопатѣ* (с. 21), *нитки* (с. 83), *ноги* (с. 10, 58), *поху* (с. 105), *овци* (с. 63), *овцѣ* (с. 64), *страви* (с. 25), *шишки* (с. 85 – двічі), у тому числі й іменник на шиплячий – *миши* (с. 75, 87), *myszy* (с. 103), який зберігає давню флексію іменників колишньої *-і-основи, це закінчення могло свідчити й про твердість шиплячих у пам'ятці. Щодо написання закінчення -і в словах *szyszki* (с. 102 – двічі), *hałuzki* (с. 106) в частині, писаній латинкою, то вони, можливо, відбивають пом'якшену діалектну вимову задньоязикового,

притаманну й деяким сучасним північним і південно-західним говорам [185, 63]. Не можемо говорити про закономірність цього явища, оскільки знаходимо лише три приклади, ці написання могли виникнути й під впливом польської орфографії. Проте, цілком імовірно, що в кириличній частині відбито тверду вимову задньоязикового [к] у називному відмінку множини, про що свідчить написання з літерою *к* після *к*: *лопаткк* (с. 21).

Родовий відмінок. Іменники 1 відміни в сучасній українській літературній мові в цьому відмінку найчастіше мають нульові флексії, тобто ці форми є фонетичними відповідниками форм родового відмінка множини іменників колишніх **-а*, **-ја*-основ [185, 66]. У досліджуваній пам'ятці такі форми представлені переважною більшістю прикладів: *вишгнь* (с. 66), *галочокъ* (с. 72), *галузокъ* (с. 89), *квартъ* (с. 14, 56), *козъ* (с. 67), *коростъ* (с. 14), *ложокъ* (с. 95), *мровокъ* (с. 11), *зъ ногъ* (с. 16), *зъ нлздръ* (с. 25), *м миль кллка* (с. 89, 94), *овгцъ* (с. 67, 69), *пахвинъ* (с. 17), *подшовъ* (с. 28), *пчлль* (с. 42), *ратицъ* (с. 48, 54), *рѣбъ* (с. 80), *рукъ* (с. 79), *самицъ* (с. 95), *сливокъ* (с. 66), *сторонъ* (с. 55), *лхдъ* (с. 67). Флексія *-ей*, яка в діалектах української мови є новішою з походження [277, 106], уживається в “Книжиці” 4 рази в іменниках колишньої **-ја*-основи та тричі – в іменниках **-і*-основи: *зъ коноплгѣ* (с. 12), *зъ ноздргѣ* (с. 10), *дл← свингѣ* (с. 69), *зъ обохъ скронгѣ* (с. 44); *внтрностгѣ* (с. 41), *п←дгѣ* (с. 90), *ночгѣ* (с. 83). Закінчення *-ей* під впливом флексій іменників колишньої **-і*-основи засвідчується в багатьох українських говорах, зокрема в північних: у говірках Житомирщини [44, 109], Київщини [46, 62], Рівненщини [235, 77]. Зауважимо також, що в цьому відмінку знаходимо один приклад уживання давнього закінчення *-ий* (граф. *-ій*) – *зъ мишій* (с. 26). Наявність флексії *-ей* (*-ий*) відзначається і в інших тогочасних пам'ятках [Див.: 283, 292].

Закінчення *-ів*, яке є найхарактернішим для південно-західних говорів і є основним у південноволинських говірках [235, 77], у “Книжиці” вжите лише двічі, в іменниках колишньої **-а*-основи *порхвъ* (с. 52) та **-і*-основи *зъ пгчлвъ* (с. 77). Очевидно, обмежена кількість таких прикладів пояснюється тим, що

діалектною базою кириличної частини пам'ятки виступають подільські говори [79, 34], у яких, на відміну від решти південно-західних говірок, флексію *-iv* приймають лише поодинокі іменники [201, 64].

У **знахідному відмінку** як іменники – назви неістот, так і іменники – назви істот уживаються лише в давній формі знахідного множини, напр.: *за дуи* (с. 61), *гризуть кишки* (с. 46), *на миши* (с. 25), *на млиши* (с. 9). У пам'ятках української мови аж до XVII ст. включно іменники-назви тварин, птахів мають саме таку давню форму знахідного відмінка множини [145, 73]. У сучасних південно-західних діалектах переважає вживання від назв істот давніх форм знахідного відмінка, що не збігаються з родовим [35, 106].

Давальний, орудний і місцевий відмінки іменників жіночого роду в “Книжиці” не виявляють ніяких відмінностей від норм сучасної української мови. Так, напр., у давальному відмінку виступає закінчення *-амь* – *овцамь* (с. 64), в орудному й місцевому – флексії *-ами* (у тому числі й після діалектно твердих [р] та [ц]) та *-ахь*, *-←хь* відповідно: *з' гализками* (с. 52), *жглами* (с. 68), *китами* (с. 76), *ногами* (с. 46, 73), *ноздрами* (с. 12), *мгжи овцями* (с. 64), *пазихами* (с. 73), *поподнахами* (с. 73), *половами* (с. 79), *руками* (с. 32); *въ аптикахь* (с. 72), *на лопаткахь* (с. 70), *на ногахь* (с. 14, 54), *въ овцахь* (с. 63), *въ овчарн←хь* (с. 69), *на паликахь* (с. 83), *по пахвинахь* (с. 36), *по книгн←хь* (с. 73), *въ хатахь* (с. 74, 75). Лише один раз зустрічаємо давню форму орудного відмінка множини іменника колишньої **-i*-основи – *мгжду костьми* (с. 25). Форму на *-ми* як паралельну допускає в цьому іменнику й сучасний правопис [185, 154]. У південно-західних говірках української мови подібні форми порівняно з літературними нормами вживаються ширше (*миши*, *кістьми*) [277, 151].

4.1.2.3. Двоїна. Слід також відзначити, що іменники колишніх **-a*-основ уживаються в досліджуваній пам'ятці у формі двоїни, напр.: *двѣ годинѣ* (с. 19, 43), *двѣ ложцѣ* (с. 13), *на три добѣ* (с. 14). У сучасних українських говорах уживаються форми називного та знахідного двоїни іменників жіночого роду з

флексією *-i* ($\leftarrow h$); вони поширені в говорах східнополіських [47, 33], середньополіських [110, 40], подільських [201, 65], волинських [44, 110] та ін. [277, 173], отже, вони й досі відомі на території, звідки походить стародрук.

4.1.3. Середній рід

4.1.3.1. Однина. У досліджуваній пам'ятці іменники середнього роду, як і в сучасній українській мові, відмінюються за двома типами. До першого належать іменники на *-o*, *-e* та *-я* ($-\leftarrow\leftarrow bj(e)$), до другого – на *-я* ($-\leftarrow$) колишніх консонантних основ.

Називний відмінок. Привертають до себе увагу іменники середнього роду, утворені за допомогою суфікса $-bj(e)$, які мають у цьому відмінку паралельні закінчення $-g$ та $-\leftarrow$. Закінчення $-\leftarrow$, яке виникло за аналогією до іменників типу *ягня* [151, 97], або до форми родового відмінка, зустрічається в пам'ятці у таких словах: *начлн $\leftarrow$* (с. 56), *начин $\leftarrow$* (с. 75), *корлн $\leftarrow$* (с. 41, 42), *qzoll $\leftarrow$* (с. 52) та ін. – усього 42 приклади. Серед іменників середнього роду колишніх консонантних основ у цьому відмінку засвідчено лише один приклад – *счм $\leftarrow$* (с. 28). Флексію $-g$, яка є характерною для південно-західних та північних говорів української мови, зокрема для південноволинських та поліських [35, 98], знаходимо в пам'ятці лише 5 разів: *кlochg* (с. 76), *збожg* (с. 38), *повчмrg* (с. 69), *zboze* (с. 103, 104) – вони, очевидно свідчать про діалектний вплив місцевої говірки на мову “Книжиці”. Щодо збереження закінчення $-e$ в називному відмінку таких іменників цікаве припущення висловлює П.Д.Тимошенко: “у північних та в частині південно-західних говірок тісні сполучення новоутворених м'яких приголосних з [e] в *життє*, *зіллє* (*житє*, *зілє*), виникли, очевидно, пізніше, коли давні м'які і напівм'які приголосні перед [e] уже стверділи, тому тут і не виявилось тих додаткових факторів, які б сприяли зміні *життє* (*житє*) $\rightarrow$ *життя* (*житя*)” [310, 185]. Узагалі ж паралельність варіантів з [e] і з [a] в іменниках середнього роду в називному, знахідному та орудному відмінках однини була характерною рисою багатьох пам'яток кінця XVII – початку XVIII ст. [71, 175]. Значна перевага

флексії $-\leftarrow$ над $-g^r$ (відповідно 89% та 11%) відбиває тенденцію до внормування української мови XVIII ст. на біляпочаївській території, адже саме форми на $-\text{я}$ стали нормативними вже в XVII ст. [277, 113]. А.О.Свашенко відзначає перевагу таких форм і в Пирятинських актах [283, 288].

У **родовому відмінку** іменники середнього роду, що увійшли до складу сучасної 2 відміни, мають сучасні закінчення $-\text{а}$ та $-\leftarrow$, напр.: *вина* (с. 51, 58, 53, 61, 64, 68, 80, 81), *до жгґл҃зѧ* (с. 43), *житѧ* (с. 29, 47), *збожѧ* (с. 87), *до лдла* (с. 32, 43), *коло копитѧ* (с. 32), *масла* (с. 44), *мила* (с. 22), *м҃ла* (с. 17), *молока* (с. 84), *м $\leftarrow$ са* (с. 33, 36, 81), *ока* (с. 17, 23), *пивѧ* (с. 15, 38, 41, 43, 44), *просѧ* (с. 34), *сала* (с. 21, 29 – двічі, 62), *с҃нна* (с. 61, 62), *qxѧ* (с. 42); *зб҃л҃ган $\leftarrow$* (с. 43), *до лг҃жан $\leftarrow$* (с. 52), *лист $\leftarrow$* (с. 52), *з҃ м҃сц $\leftarrow$* (с. 90, 96), *з҃ начин $\leftarrow$* (с. 52), *{ побит $\leftarrow$* (с. 48), *до посаж҃г҃н $\leftarrow$* (с. 93), *до ратован $\leftarrow$* (с. 96), *коло св҃лтан $\leftarrow$* (с. 50). Щодо написань *дл $\leftarrow$ зг҃бл҃г҃нї $\leftarrow$* (с. 51), *дл $\leftarrow$ здор $\leftarrow$ ов $\leftarrow$* (с. 73) див. розділ 3, с. 73.

У **давальному** відмінку знаходимо лише один приклад – *копитовѧ* (с. 32), очевидно, за аналогією до чоловічого роду, що є характерним явищем і для сучасного волинсько-поліського говору [72, 72]. Подібне перенесення цієї флексії на давальний відмінок деяких іменників середнього роду, за спостереженнями Л.І.Коломієць, “недвозначно промовляє за її продуктивність в українській мові” [160, 215].

Знахідний відмінок однини іменників середнього роду представлений у пам’ятці такими прикладами: *тог҃ л҃хкарство давати буд҃г҃иѧ* (с. 41), *так҃г҃ л҃хкарство можна дати кон҃г҃ви* (с. 41), *давай здор $\leftarrow$ овимъ воламъ таког҃г҃ лікарство* (с. 51 – 52), *давай едно ꙗ҃ц҃г҃* (с. 51), *лист $\leftarrow$... qтовчанг҃... дай еми з҃л҃сти* (с. 53 – 54), *лист $\leftarrow$ давай еми л҃сти* (с. 55, 63, 85) і под. Як бачимо, форма цього відмінка збігається з формою називного, як і в сучасній українській літературній мові.

Орудний відмінок характеризується флексіями *-омъ*, *-гъмъ*, *-←мъ* в іменниках колишніх **-о*, **-jo*-основ, як і в сучасній українській мові, напр.: *виномъ* (с. 11, 19, 24, 53, 80), *жгълъзкомъ* (с. 60), *жгълъзомъ* (с. 14, 55, 58), *житомъ* (с. 16), *подъ коритомъ* (с. 85), *зм←сомъ* (с. 23, 37), *пюромъ* (с. 86), *пумадломъ* (с. 14, 29, 54), *пумаломъ* (с. 66, 68), *сһномъ* (с. 65, 95); *жгълъзигъмъ* (с. 68); *волос←мъ* (с. 28), *галъз←мъ* (с. 91), *съ корһн←мъ* (с. 13), *лист←мъ* (с. 80). Іменник колишньої консонантної основи вжито із сучасним закінченням *-дргвомъ* (с. 58, 74, 78).

Місцевий відмінок представлений тими ж флексіями, що і в іменниках чоловічого роду, напр.: *на болотһ* (с. 42, 74), *на дргвһ* (с. 88), *въ винһ* (с. 56), *на жгълъзһ* (с. 29), *въ һдлһ* (с. 71), *въ копитһ* (с. 19), *въ коритһ* (с. 85), *въ лһтһ* (с. 50, 63, 94), *въ мһстһ* (с. 84), *на мһстицһ* (с. 54, 55), *въ wзгрһ* (с. 80, 81), *въ пивһ* (с. 56), *въ полһ* (с. 62), *въ тгһлһ* (с. 11) та ін. Так само у структурах із прийменниками “в”, “на” та “о” засвідчено флексії *-и*, *-ю*, напр.: *въ начиню* (с. 56), *на мһстици* (с. 67), *въ подстиланю* (с. 51) та ін.

4.1.3.2. Множина. У множині іменники середнього роду при відмінюванні не виявляють особливих відхилень від сучасної норми. Один раз знаходимо давню форму **родового** відмінка іменника колишньої консонантної основи: *и иннихъ дрггсѣ* (с. 88). М.Возняк називає цей приклад серед численних церковнослов’янізмів, “якими завдячує пам’ятка тогочасній книжній традиції” [70, 57]. Інший іменник консонантної основи вжито в “Книжиці” в родовому відмінку множини у формі, співвідносній із сучасною: *...ѣ стгһн←тъ подъ Ѡзркомъ єсть жилка...* (с. 71). Хоча специфіка відмінювання збірних іменників у сучасній мові полягає у відсутності множинної відмінкової парадигми [185, 20], у “Книжиці” знаходимо випадок узгодження збірного іменника з прикметником у множині, напр.: *галъз← гистли* { *доли обтинай* (с. 91), очевидно, через те, що семантика збірних іменників близька до значення множини.

Орудний і місцевий множини відповідно характеризуються формами на *-ами* та *-ахъ*, *-←хъ*, напр.: *зъ вѣдѣрами* (с. 25), *подѣ рѣрами* (с. 25), *радѣнами* (с. 96); *на дѣрзѣвахъ* (с. 76), *въ рѣкахъ* (с. 29), *на мѣстѣ←хъ* (с. 76), *на мѣстѣ←хъ* (с. 73, 76), *въ очѣхъ* (с. 24), *въ овчѣхъ* (с. 55), *по пол←хъ* (с. 76, 77) тощо. Слід зауважити, що в частині пам'ятки, поданій латинкою, знаходимо два написання із флексією *-ami* в орудному відмінку : *z widrami* (с. 101), *z radnami* (с. 101). Очевидно, ці написання з'явилися в "Книжиці" під впливом польської орфографії. Зауважимо також, що збірні іменники в місцевому відмінку виступають із множинними флексіями, очевидно, за семантикою: *на лист←хъ* (с. 86), *на ѣстѣхъ* (с. 103), *въ галѣз←хъ* (с. 85), *въ галѣзѣхъ* (с. 102). Щоправда, останні два приклади видаються дещо суперечливими: хоча називного відмінка однини цього іменника пам'ятка не засвідчує, а в знахідному він має форму *галѣз← гѣстѣи* { *долѣ обѣинаѣ* (с. 91), у словнику Є.Тимченка він зафісований у формі *галузь* (*голь*, *віта*) [22, 504], а отже, форми множини є тут цілком закономірними.

Форма **двоїни** із флексією *-има*, яка перенесена й у сучасну українську мову, засвідчена від іменника зі значенням парності: *подѣ очѣма* (с. 25, 55, 56).

4.1.4. Висновки. Досліджувана пам'ятка досить повно засвідчує відмінкові форми іменників, властиві сучасній українській літературній мові:

- 1) Розрізнення на семантичній основі закінчень *-а*, *-←* і *-и*, *-ю* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду: *чоловѣка*, *зъ волка*, *самѣ←*; *ладанѣ*, *крохмалю*.
- 2) Поширення закінчень *-овѣ*, *-гѣ* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду: *конѣгѣ*, *волоѣ*.
- 3) Досить послідовне вживання флексій *-амъ*, *-←мъ*; *-ами*; *-ахъ*, *-←хъ* у давальному, орудному й місцевому відмінках множини іменників усіх родів, напр., чоловічого: *воламъ*, *кон←мъ*; *зъ бѣлками*; *въ зѣбахъ*, *о короликѣхъ*;

жіночого: *овцамъ*; з' *зализками*, *жслами*; вь *антикахъ*, вь *овчарн* ← *хъ*;
середнього: зь *вхдпами*, *нодъ qxами*; вь *очахъ*, *но пол* ← *хъ*.

Серед діалектних рис, притаманних говорам південно-західної діалектної групи, у “Книжиці” виявлено такі:

- 1) Уживання в чоловічому роді іменників, які в сучасній українській літературній мові мають жіночий рід: *олһй*, *вари изъ макихомъ*.
- 2) Уживання закінчень *-ови*, *-gви* (поряд із *-овһ*, *-gвһ*) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду: *псови*, *товарови*, *волови*, *чgловһкови*, *chlibowy*, *конgви*.
- 3) Наявність флексії *-и* в родовому відмінку однини іменників жіночого роду колишньої **-i*-основи: *живности*, *до тлустости*.
- 4) Збереження давньої флексії *-g* в іменниках середнього роду, утворених за допомогою суфікса *-ьj(e)*: *кlochg*, *збожg*, *zbože*.
- 5) Наявність флексії *-i* після задньоязикового в називному відмінку множини іменників чоловічого роду: *prutyki*, *remesnyki*, *robaki*.
- 6) Уживання старих форм знахідного відмінка множини, тотожних із сучасним називним, для іменників – назв істот: *□къ ратовати конһ*, *воли*, *раки ловити*, *самцһ рһзати*, *□къ губити тирһ*.

Поряд із тим пам'ятка засвідчує окремі **архаїчні** риси в системі відмінювання іменників:

- 1) Наявність давнього закінчення *-ий* в родовому відмінку множини іменників колишньої **-i*-основи: *мишій*, *грошій*.
- 2) Збереження форм двоїни окремих іменників колишньої **-a*-основи в поєднанні з числівниками “дві”, “три” (наявність форм двоїни також можемо віднести до діалектних рис пам'ятки): *двһ ложцһ*, *на три добһ*.

Отже, невелика кількість давніх форм у “Книжиці для господарства” на тлі переважної більшості відмінкових форм, характерних для сучасної української літературної мови й південно-західного діалекту, зокрема

волинських і подільських говорів, свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. система словозміни іменника вже мала цілком сучасний характер.

4.2. Прикметник

У пам'ятках української мови помітна тенденція до поступової уніфікації прикметникової словозміни, до втрати розрізнення відмінкових закінчень за родовими показниками у множині, до закріплення у прикметниковій парадигмі форм, що розрізняються за твердістю і м'якістю кінцевого приголосного основи, а також до інтенсивного звуження сфери функціонування коротких прикметників, уживання яких пояснюється різними причинами [86, 56]. У XVII ст., як зазначає А.О.Свашенко, поряд із членним відмінюванням прикметників ще зберігалися залишки нечленного відмінювання, відмінкові ж форми членних прикметників були близькими до сучасних українських [284, 292]. У системі відмінювання прикметників у досліджуваній пам'ятці знаходимо багато спільного із сучасною українською мовою. У цьому підрозділі вважаємо за доцільне розглянути також особливості відмінювання порядкових числівників, які з формального погляду можна віднести до порядкових прикметників.

4.2.1. Чоловічий і середній рід. У називному відмінку однини прикметники чоловічого роду з твердою основою виступають у пам'ятці з двома графічними варіантами закінчень: *-ий* та *-ій*. Якщо перший, без сумніву, вживається на позначення твердої вимови приголосного основи (як і в сучасній українській літературній мові): *бллий* (с. 10), *водгний* (с. 17), *волний* (с. 35), *житний* (с. 15, 82), *згльгний* (с. 10), *кам'янистий* (с. 93), *моцний* (с. 11), *простий* (с. 32), *п←ний* (с. 10), *разний* (с. 78), *слабий* (с. 82), *цлий* (с. 85), *чистий* (с. 70), – то вживання другого могло бути зумовлене двома причинами. По-перше, це

неусталеність правопису “Книжиці”, що ілюструється паралельними написаннями *-ій* та *-їй* у тих самих словах, напр.: *простїй* (с. 32) і *простїй* (с. 40), *цїлїй* (с. 85) і *цїлїй* (с. 62, 71). За спостереженнями А.П.Грищенка, у зв’язку зі злиттям етимологічних [ы], [и] в писемних джерелах звичайними стали випадки заміни прикметникового закінчення *-ий* варіантом *-ий/-ій*, що треба вважати найважливішим свідченням функціональної тотожності відповідних морфем [86, 64]. Для української мови XVI – XVIII ст. визначальним було прикметникове закінчення *-ий/-ій* [86, 66], із пізніших пам’яток української мови, у яких орфографічний варіант *-ій* визнавався нормативним після *з, к, х*, можна назвати Словник української мови П.Білецького-Носенка [2, 166-167, 330]. У XVIII ст. нова традиція в орфографічній передачі вихідної прикметникової форми, зокрема вживання варіантного закінчення *-ій* після основ на твердий приголосний, посилюється [86, 67]. Очевидно, за традицією в “Книжиці” постали написання того самого закінчення в прикметниках м’якої групи: *давній* (с. 64), *завтрїшній* (с. 34, 71), *н҃давній* (с. 37, 40). З другого боку, написання *-ій* могло вживатися в прикметниках м’якої групи для позначення флексії *-ий*, адже форми м’якої групи на *-ий, -’ий* поширені в південно-західних діалектах: *вчєрашній*, *долїшній* [32, 191], зокрема в подільських говірках: *синій*, *літній* тощо [210, 65]. У частині, писаній латинкою, в цьому відмінку вживається флексія *-у*, що свідчить про тверду вимову кінцевого приголосного основи: *aby tylko buw choroszy* (с. 99), *grunt kamenysty* (с. 99), *wywarty raz i druhy w wodi* (с. 110). Щодо функціонування скорочених форм, то вони, на думку І.М.Керницького, могли з’явитися під впливом польської або білоруської мов [152, 108]. Очевидно, такі форми в “Книжиці” виникли під впливом польської орфографічної традиції в частині, писаній латинкою, оскільки в кириличній частині жодного подібного прикладу в називному відмінку не засвідчено, знаходимо лише один приклад у знахідному відмінку: *листъ криєли магъ* (с. 45). Матеріал “Книжиці” дозволяє погодитися з думкою С.П.Бевзенка, що до

староукраїнських пам'яток скорочені форми прикметників потрапили під впливом мови білоруських канцелярій [32, 193].

Щодо нечленних форм прикметників чоловічого роду, які були типовими для українських грамот XIV – XV ст. в усталених присудкових конструкціях з інфінітивом, а також у складі іменного присудка [86, 57], у “Книжиці” знаходимо лише слово *здоровъ*, що вживається двічі у складі іменного присудка: *здоровъ будгъ* (с. 24), *будгъ здоровъ* (с. 47).

Прикметники **середнього** роду в називному відмінку однини в пам'ятці поряд із цілком сучасною флексією *-е*: *блгд* (с. 82, 83), *гаргд* (с. 29), *гис←гд* (с. 62), *давгд* (с. 34), *довгд* (с. 96), *конопл←гд* (с. 28), *киргд* (с. 13, 51), *млцгд* (с. 82), *орлховгд* (с. 93), *орычowe* (с. 93), *чдрвонгд* (с. 23) – мають нестягнену флексію *-ог*: *блгод* (с. 28), *давног* (с. 34), *диког* (с. 28, 29), *дибоввод* (с. 26, 61), *закривл←ног* (с. 23), яка не залежить від позиції наголосу. В українських пам'ятках XVI ст. прикметники середнього роду завжди вживаються в нестягненій формі [152, 109]. На території сучасних волинських говірок це морфологічне явище виділяється досить компактным ареалом [145, 196]. Починаючи з кінця XVI – початку XVII ст., стягнені форми прикметників жіночого й середнього родів стають уже панівними, хоч і нестягнені форми навіть і в пізніші часи зустрічаються ще нерідко [32, 194]. У пам'ятках XVII ст. зафіксовані вони в “Лохвицькій ратушній книзі” [11, 11], в “Актових книгах Житомирського гродського уряду” [7, 19]. Найбільшою мірою нові прикметникові форми середнього роду представлені в пізніших пам'ятках, максимально наближених в усіх своїх мовних характеристиках до живого мовлення (зокрема в “Книжиці для господарства” 1788) [86, 81]. Таким чином, кількісна перевага нових прикметникових форм середнього роду на *-е* в “Книжиці” (65% усіх уживань) свідчить про тенденцію до змін у прикметниковій парадигмі української мови XVIII ст. в напрямку до сучасної норми.

Родовий відмінок. Форми родового відмінка однини прикметників чоловічого й середнього родів уже в XVII ст. зовсім не відрізнялися від сучасних [284, 297]. У досліджуваній пам'ятці зафіксовано закінчення *-ого* у прикметниках твердої і м'якої груп: *бѣбкового* (с. 52, 53, 55), *зъ вѣликого* (с. 30), *зъ зис←чого* (с. 12), *дѣрпѣв←ного* (с. 52, 53), *до живого* (с. 36), *квасного* (с. 15), *лѣтніого* (с. 86), *лѣтніо* (с. 103), *мѣцного* (с. 33, 66), *нѣсолонного* (с. 33, 81), *овѣчого* (с. 33), *прѣсного* (с. 28, 43), *зъ рожного* (с. 89), *z rodzayno* (с. 107), *зъ сирого* (с. 17), *тѣл←чого* (с. 81), *французского* (с. 61), *прого* (с. 29), *сѣгнового* (с. 79, 80) та ін. – усього 50 разів; у порядкових числівниках: *зъ нѣришого рази* (с. 30), *шѣстого жѣ дня* (с. 49), *вола другого* (с. 57). Поряд із тим пам'яткою засвідчено поодинокі випадки вживання закінчення *-аго*: *зъ далѣкаго* (с. 89), *z dalekaho* (с. 106), *чѣрвонаго* (с. 97), *турѣцкаго* (с. 97); *нѣрваг8* (с. 13), *другаго* (с. 13), *трѣтаго* (с. 13). Якщо в давніших пам'ятках подібні форми вживалися в лексично обмеженій групі слів, а саме в сакральних словах і словосполученнях та штампах писемної мови [58, 303], то в українському письменстві XVIII ст. ця флексія, на думку А.О.Свашенко, є, вірогідно, результатом впливу російського ділового письма, оскільки закінчення *-аго* було типовим для книжної російської мови XVIII і навіть XIX ст. [284, 298]. Дані “Книжиці” яскраво підтверджують це припущення, оскільки подібні приклади переважно знаходимо по кілька разів на тій самій сторінці.

Давальний відмінок у досліджуваній пам'ятці засвідчений лише трьома прикладами: *конѣвѣхъ молодому* (с. 26), *псови скажѣному* (с. 72), *конѣвѣхъ хорому* (с. 27).

У знахідному відмінку, як і в сучасній українській літературній мові, прикметники чоловічого роду вживаються у формі називного або родового відмінка відповідно до категорії означуваного іменника. Так, напр., з іменниками – назвами істот уживаються прикметники в родовому відмінку: *покусатъ здорового пса* (с. 72), *дѣржати конѣ лѣжачого* (с. 22), *помажѣ*

цѣлого конѦ (с. 18). З іменниками – назвами неістот узгоджуються прикметники в називному відмінку: *олѣй конопній змѣшай* (с. 40), *розитри калѣ овсѣчій* (с. 33), *дрѣхѣ волоскѣй посадити* (с. 92), *на вѣхвѣтъ вѣмтрѣнѣй* (с. 16) і под. Усі прикметники середнього роду вживаються в “Книжиці” із флексіями називного відмінка в стягненій і нестягненій формах: *збирати листя дубового, олхового, липового, и бѣлѣзового* (с. 63), *закопай...мѡсо волчѡ* (с. 88, 95), *на запалѣнѣ конско* (с. 30), *майжѣ жѣлѣзѣ тонко* (с. 23), *засипѣ око цѣло* (с. 23), *на druheie* (с. 101), та ін.; *на бѣлѣмо свѣжѣ и давнѣ, чи старѣ* (с. 34), *вложи вѣ кислѣ молоко* (с. 83), *лисѡчѣ мѡсо... свѣжѣ вложити вѣ то* (с. 69), *Господарѣ повинѣнѣ мати радно...широкѣ* (с. 96), *на друѣ лѣто* (с. 92), *на druhe lito* (с. 98) та ін.

Орудний відмінок не виявляє відхилень від сучасної норми. Прикметники чоловічого і середнього родів мають закінчення *-ѣмѣ, -имѣ*, напр.: *бѣлѣмѣ* (с. 19), *зѣ францѣзкимѣ* (с. 11, 19, 24, 53, 80), *вишнѣвѣимѣ* (с. 53), *воловѣимѣ* (с. 58), *лисѣчѣмѣ* (с. 14), *лисѣчѣимѣ* (с. 86), *добрѣмѣ* (с. 22, 46, 92), *добрѣимѣ* (с. 30), *мѣжи живѣимѣ* (с. 37), *олховѣмѣ* (с. 87), *острѣмѣ* (с. 23, 60, 90), *ostrym* (с. 108), *сѣхимѣ* (с. 91), *suchym* (с. 102), *чѣрвонѣимѣ* (с. 23), *чистѣмѣ* (с. 51), *чѣловѣчимѣ* (с. 18), *зѣ кѣмѣ друѣимѣ* (с. 18), *зѣ друѣимѣ конѣмѣ* (с. 19), *друѣимѣ посторонкомѣ* (с. 22), *друѣимѣ [рядном] прикрити* (с. 95) та ін. Окремо слід розглянути слова *тонкимѣ* (с. 58, 90) та *ѣзкимѣ* (с. 90), яким у частині, поданій латинкою, відповідають написання з *i* у флексії: *tonkim* (с. 107), *uzkim* (с. 107). Очевидно, ці написання виникли з фонетичних причин (див. розділ 3, с. 50), але такі написання могли виникнути й під впливом польської орфографічної традиції. Засвідчено лише один приклад уживання прикметника м’якої групи в цьому відмінку із флексією *-ѣмѣ*, що, очевидно, виникла за аналогією до займенникових форм типу *всѣм* (*←вѣсѣмѣ*) [32, 200] і поширилась у сучасній літературній мові: *сѣнѣмѣ камѣнѣмѣ засѣпати* (с. 14).

Місцевий відмінок. У “Книжиці для господарства” прикметники чоловічого й середнього родів у цьому відмінку переважно мають флексію *-омъ*, яка виникла під впливом займенникових форм типу *томъ* [32, 201], без відображення переходу [o]→[i] на письмі: *на давномъ* (с. 87), *въ давномъ* (с. 9), *на конскомъ* (с. 27, 44), *въ крѣпкомъ* (с. 47), *въ маломъ* (с. 29), *въ новомъ* (с. 35, 42), *во всѣмъ полотнѣ-номъ* (с. 74), *въ французскомъ* (с. 11, 56), *по цѣломъ* (с. 65); *въ другомъ мѣсцѣ* (с. 88), *в другом мѣсці* (с. 106). За спостереженнями А.П.Гриценка, фіксація закінчення *-ом(ъ)/-ем(ъ)* у найдавніших пам’ятках стимулювалася не тільки силою орфографічної традиції, але значною мірою специфікою тих говірок, у яких *-ом(ъ)/-ем(ъ)* було реальним формотворчим афіксом [86, 90]. Так, у сучасних поліських говірках фіксуються форми на *-ом*: *на добром, на син’ом* [35 111], а отже наявність таких форм у пам’ятці зумовлена діалектним впливом. Виявляємо в “Книжиці” також і три випадки вживання закінчення *-имъ* в цьому відмінку: *въ вѣсѣ-нимъ* (с. 47), *въ рѣдкимъ* (с. 71), *въ тѣмнимъ* (с. 55). Ця флексія, на думку І.М.Керницького, могла постати під впливом польської мови, в якій почалося змішування закінчень місцевого з орудним у прикметниках чоловічого й середнього родів уже в XV та XVI ст. [151, 100 – 101]. Цієї ж думки дотримується й А.П.Гриценко, зазначаючи, що внаслідок українсько-польських міжмовних контактів польська форма місцевого відмінка однини на *-ум/-ім*, перенесена з орудного відмінка, засвоювалася окремими південно-західними говорами української мови [86, 91]. У досліджуваній пам’ятці вживання таких флексій могло пояснюватись впливом місцевої говірки. Один раз уживається в “Книжиці” форма із флексією *-омѣ*: *робити лѣгъ зъ поташѣ которого въ каждомъ мѣстѣ достанѣтъ купити, фѣнтъ по золотомѣ* (субстантивований) (с. 84). Це свідчило про відбиття пам’яткою тенденції до перерозподілу в системі, а саме в уживанні давального відмінка однини прикметників чоловічого – середнього роду в значенні місцевого. Саме така форма закріпилась у сучасній українській літературній мові як основна.

відмінку мають наголос на першому складі (на основі): *бо́лна*←, *зна́чна*←, *о́стра*←, *про́ча*←, *цх'ла*←. Отже, слухним є припущення А.П.Грищенка, що саме ненаголошена позиція закінчення була вихідним моментом для наступних змін у закінченні називного відмінка однини прикметників жіночого роду [86, 94], адже паралельно в пам'ятці вжито і стягнені форми: *о́стра* (с. 23), *цхла* (с. 95), *сила* (с. 100). Сучасні поліські діалекти також мають членні нестягнені форми на *-аја*, напр.: *молодаја*, *малаја*, але з наголосом на кореневій частині – *сиза*, *боса* [35, 109]. Як засвідчує пам'ятка, наприкінці XVIII ст. ця діалектна риса ще перебувала в стадії формування.

Родовий відмінок. Прикметники жіночого роду виступають у цьому відмінку із закінченням *-ой*: *глинѣ жовтой* (с. 18), *до мѣри звичайной* (с. 50), *водѣ зимной криничной* (с. 30), *житной мѣки* (с. 14), *горѣлки шимовой* (с. 22, 30), *{ковалской дзиндри* (с. 28), *до крѣпкой* (с. 96), *мѣки пшеничной* (с. 18, 40, 54), *зѣ вѣрбини простой* (с. 85), *с противной стороны* (с. 86), *до сѣконной фабрики* (с. 93), *изѣ дѣлгой сторонѣ* (с. 16), *зѣ дѣлгой ноги* (с. 84) та ін. – усього 53 приклади. Ця форма, очевидно, була досить поширеною на той час. Її виникненню сприяла, можливо, аналогія до форм давального відмінка однини прикметників жіночого роду [255, 157]. Властиві такі форми й для лівобережнополіських говорів: *маладой*, *хорошой*; форми із флексією *-ой* фіксуються також у слобожанських та степових говірках південно-східних діалектів: *до доброй*, *син'ой*; флексія родового відмінка однини прикметників жіночого роду *-ой* із повною редукцією кінцевого [і] зустрічається також у західнокарпатських та надсянських і частково північнокарпатських говірках: *доброй*, *великой* [35, 110]. А.П.Грищенко [86, 98] та С.П.Бевзенко [32 197] допускають також і вплив білоруської мови на розвиток цієї форми в окремих говорах, зокрема в деяких північних і південно-східних, де форми родового однини прикметників жіночого роду можуть мати, як у російській та білоруській мовах, і скорочену флексію *-ой* і навіть *-уой* (з дифтонгом *уо* на місці *о*); наприклад, у говірках Чернігівщини: *до ловкой*, *коло маладой* [174, 35].

У частині пам'ятки, писаній латинкою, відповідні форми вжито з літерою *i* в закінченнях: *z werbyny prostoi* (с. 102), *z protywnoi storony* (с. 105), *do sukunnoi fabryki* (с. 99). Можливо, у цих написаннях передано відсутність редукції [i] у флексії родового відмінка однини прикметників жіночого роду, що свідчить про різні діалектні основи кириличної й латинської частин. З другого боку, ці написання могли виникнути через недосконалість позначення нескладового [i] засобами латинської графіки. Отже, той факт, що в кириличній частині послідовно засвідчуються написання флексії *-ой* у цьому відмінку, дозволяє стверджувати, що на біляпочаївській території наприкінці XVIII ст. функціонував саме варіант [oi] закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду, який, очевидно, постав під впливом білоруської мови і який відомий сучасним північним та частині південно-західних говорів [145, 202].

Давальний – місцевий відмінки. Найдавнішим пам'яткам української мови було властиве закінчення *-ou/-eu* (*-ой/-ей*) у давальному – місцевому відмінках однини прикметників жіночого роду [145, 202]. У “Книжиці” в цих відмінках практично послідовно вживається флексія *-ой*, напр., у давальному відмінку: *запобѣгти воловой хоробѣ* (с. 51), *дати гмиг здоровой* (с. 67), *давати кождой товаринѣ малой и великой* (с. 63), *по рѣвной части* (с. 66, 81), *по ровной части* (с. 26, 67), *по czasty newelykoу* (с. 110); у місцевому: *въ власной* (с. 87), *въ горѣцѣй моцной* (с. 11, 12), *въ домовой* (с. 47), *въ той парѣ тѣплой* (с. 29, 64), *въ сръдной* (с. 16), *въ сѣкнѣной* (с. 74), *въ чистой* (с. 39), *w czystoy* (с. 109), *8 годѣнѣ дѣвѣной* (с. 50). Старовинні форми на *-ли*, *-ии* досить рано починають замінюватися формами з флексіями *-ои*, *-еи*, що виникли під впливом займенників типу *тои*, *сеи* [32, 198]. В українській літературній мові нормативним у цих формах стало закінчення *-ій*, яке виникло внаслідок закономірної морфонологічної зміни [o], [e] → [i] в нових закритих складах. У “Книжиці” знаходимо лише одне написання, у якому відбито цю зміну: *въ ронѣ солоній* (с. 77). Не можна не погодитися з думкою А.П.Гриценка, що досить

пізня фіксація закінчення *-ій* у давальному–місцевому відмінках однини прикметників жіночого роду пояснюється, мабуть, орфографічною традицією у плані збереження формотворчих голосних, які в інших позиціях швидше зазнавали змін відповідно до фонетичних особливостей окремих говірок [86, 99]. У сучасних подільських діалектах у цій формі звичайно виступає флексія *-ой* (не під наголосом): *добро́й, на добро́й* [35, 112], а отже її наявність у “Книжиці” пояснюється діалектним впливом місцевої говірки на мову пам’ятки.

Знахідний відмінок. Староукраїнська мова без будь-яких змін успадкувала флексію знахідного відмінка однини *-ую/-юю* [86, 100]. У “Книжиці” значна кількість прикметників виступає саме із цією флексією: *вгґрхнюю* (с. 93), *густюю* (с. 64), *дикюю* (с. 89), *долнюю* (с. 23), *въ зимнюю* (с. 16), *кислюю* (с. 49), *лѣтнюю* (с. 40, 50, 94), *смолюю* (с. 86), *smolnuiiu* (с. 104), *найзимнѣйшюю* (с. 55), *на нгґгґднюю* (с. 19), *подобнюю* (с. 36), *нигґничнюю* (с. 33), *тгґнлюю* (с. 27), *цѣлюю* (с. 90), *сѣлюю* (с. 108); *дпулюю* (с. 32) та ін. – усього 24 приклади. У “Книжиці” засвідчені, з незначною кількісною перевагою, і стягнені форми цього відмінка: *бгґгґзову* (с. 36), *бгґгґстову* (с. 26), *дгґлѣкатну* (с. 64), *дгґгґвѣ←ну* (с. 27), *добрѣ* (с. 39, 47), *дубовѣ* (с. 26, 61), *живѣ* (с. 74), *здоровѣ* (с. 20), *литну* (с. 106), *чгґловѣчу* (с. 47, 56), *овс←ну* (с. 21, 33, 94), *милкатгґловѣ* (с. 82), *нгґзимну* (с. 40), *старѣ* (с. 78), *на цѣлу* (с. 12, 94), *чистѣ* (с. 48), *чорнѣ* (с. 34), *шгґвскѣ* (с. 34), *ѣсгґновѣ* (с. 26); *дпуѣ* (с. 41), *чгґтвгґртѣ* (с. 46), *п←тѣ* (с. 46), *czetwertu* (с. 109); – усього 29 прикладів. Як слушно зауважив А.П.Грищенко, у пам’ятках видозмінені форми знахідного відмінка виступали паралельно з традиційними, з часом поступово активізуючись і перетворюючись на основний варіант у системі прикметникової парадигми [86, 101]. Наявність майже однакової кількості повних і стягнених форм знахідного відмінка однини прикметників жіночого роду (24 і 29 відповідно) у досліджуваній пам’ятці, за незначної кількісної

переваги останніх, очевидно, свідчить про тенденцію до вироблення сучасної прикметникової парадигми в українській мові XVIII ст.

Орудний відмінок. У досліджуваній пам'ятці, як і в сучасній українській літературній мові, прикметники жіночого роду в цьому відмінку мають закінчення *-ою*: *по дѣь вг҃рхною* (с. 24 – 25), *власною* (с. 49), *воловою* (с. 44, 59), *зъ моцною* (с. 13), *зъ гусковою* (с. 53), *густою* (с. 59), *доброю* (с. 92), *зимною* (с. 55, 60), *овг҃чою* (с. 26, 81), *простою* (с. 40), *р҃хдкою* (с. 48, 60), *старою* (с. 57), *тонкою* (с. 56), *чистою* (с. 94), *ѣм҃лною* (с. 27, 30). Прикметники жіночого роду в орудному відмінку однини уже з найдавніших часів прийняли під впливом займенників типу *тою*, *сею* форми на *-ою*, *-ею* замість давніших форм на *-ую*, *-юю*; з аналогії до твердої групи флексія *-ою* поширилась і в м'якій групі: *синьою*, *літньою*, *верхньою* тощо [32, 200]. У “Книжиці” також знаходимо: *л҃тною* (с. 50), *по дѣь вг҃рхною* (с. 24).

4.2.3. Множина. У процесі формування й розвитку української мови родові відмінності прикметників у множині зникають, створюється єдина форма, спільна для всіх родів [279, 152].

Називний-знахідний відмінки. Як зауважує С.П.Самійленко, українські пам'ятки другої половини XVI – першої половини XVII ст. родових відмінностей у формах називного та знахідного відмінків множини членних прикметників уже не знають [279, 152]. У досліджуваній пам'ятці прикметники за родами вже не розрізняються, причому в називному – знахідному відмінках множини значно переважають нестягнені форми із флексіями *-їи(-іи)*: *жабѣ водѣ нїи* (с. 82), *ор҃хи волоскїи* (с. 92), *д҃вци д҃ухавичнїи* (с. 68), *др҃вчки довгїи* (с. 21), *ѣблочка д҃убовїи* (с. 86), *караски живїи* (с. 63), *шишки зг҃л҃гнїи* (с. 85), *л҃хскѣ коротшїи* (с. 17), *роп҃хи л҃хпшїи* (с. 74), *гал҃узки молоджавїи* (с. 89), *вѣ д҃трѣбѣ пш҃г҃ничнїи* (с. 94), *воли робочїи* (с. 52), *сусѣднїи хати* (с. 97), *свинѣ хорїи* (с. 70) та ін. – усього 33 приклади.

Досить часті також флексії *-їг(-іг)*: *на воловїг* (с. 59, 60), *дворскїг* (с. 76), *косматїг* (с. 75), *малїг* (с. 32), *многїг* (с. 93), *мѣгкїг* (с. 28), *рожнїг* (с. 59, 67),

слабиг (с. 70), *Пловціовіг* (с. 87). Слід зауважити, що на території сучасних лівобережнополіських говорів виразно виділяється закінчення *-ийе* ($\leftarrow -r\dot{h}$) з поступовим переходом в *-и* у південній частині ареалу, на території середньополіських говорів також виділяються компактні ареали поширення форм на *-ийе* (*добрийе, гарнийе*) [86, 108]. Зрідка вживаються флексії *-ри, -ли*: *густри* (с. 91), *заднли* (с. 15), *на нгргрднли* (с. 15, 20). У латинській частині вжито лише закінчення *-yi*: *dubowyi* (с. 103), *liskowyi* (с. 102), *świżyi* (с. 102, 106), *małyi* (с. 108), *mołodyi* (с. 100), *pszenycznyi* (с. 106), *sytszyi* (с. 100), *iałowciowyi* (с. 105) – можливо, з метою графічно розрізняти форми однини чоловічого роду та форми множини в цьому відмінку, пор., напр., *orichy wołoskyi* (с. 97) та *orich wołoski* (с. 98). Після кінцевої *к* основи вжито флексію *-ii*, очевидно, з фонетичних причин: *susidzkii* (с. 101).

Як зазначає С.П.Бевзенко, у пам'ятках кінця XVII – XVIII ст. спостерігається вже більша одноманітність у передачі флексії називного-знахідного множини прикметників, найчастіше тут виступає флексія *-ie* або *-iu* [32, 203], так само укладачі “Книжиці” намагалися дотримуватися цієї тенденції у правописі, щоправда, ще не послідовно.

У “Книжиці” на тій самій сторінці знаходимо також два приклади вживання відносних прикметників у стягнених формах: *Пйц $\leftarrow$ кур $\leftarrow$ чл* або *гус $\leftarrow$ чл* (с. 94), причому у відповідній частині, писаній латинкою, вжито нестягнені форми: *Jaucia kuraczyi albo husiaczyi* (с. 105) – імовірно, з метою графічного розрізнення форм чоловічого роду однини і форм множини. Серед якісних прикметників знаходимо лише один приклад уживання стягненої форми, причому цей прикметник виконує предикативну функцію: *Пкъ би пси издорови били, а покисани { скажгного пса* (с. 72). У сучасних південно-західних діалектах повні форми прикметників зустрічаються в називному відмінку множини як паралелі до стягнених [111, 90]. Нестягнені форми поширені й у північних діалектах, зокрема в говірках Чернігівської та Київської областей [32, 203]. За спостереженнями С.П.Самійленка, диференціація

стягнених і нестягнених форм прикметників залежно від їх синтаксичного вживання в північних говорах намічалася, але завершитися не встигла [279, 152]. Отже, наявність у досліджуваній пам'ятці переважної більшості повних форм – 97% уживань – можна вважати діалектною рисою “Книжиці”. Незважаючи на те, що прикметники жіночого роду досить рано почали втрачати свої окремі форми й зливатися з формами чоловічого роду, як це фіксується пам'ятками, починаючи з XIII ст. [32, 202], у “Книжиці” знаходимо один приклад уживання архаїчної форми знахідного відмінка прикметника жіночого роду: *на миши конскі←* (с. 25), який, очевидно, зберігається під впливом орфографічної традиції.

Родовий – місцевий відмінки. У досліджуваній пам'ятці, як і в українських пам'ятках попередніх періодів [151, 102], родовий відмінок не виявляє особливих відмінностей від сучасної української літературної мови і представлений флексіями *-ихъ*, *-ихь*, лат. *-uch*: *бзовѣихъ* (с. 67), *зѣркихъ* (с. 68), *довгихъ* (с. 42), *згмл←нихъ* (с. 35, 42), *кнѣзавихъ* (с. 57), *кнѣрчихъ* (с. 35), *малѣнкихъ* (с. 63), *до новѣихъ* (с. 91), *до новуѣch* (с. 102), *волоскихъ* (с. 72 – 73), *лѣсовихъ* (с. 71), *пѣрціовихъ* (с. 52), *зъ попрѣжнихъ* (с. 43), *пшѣничнихъ* (с. 47, 80), *свѣжихъ* (с. 46), *старихъ* (с. 28), *сѣкихъ* (с. 73, 81). Місцевий відмінок представлений такими формами: *въ вѣликихъ* (с. 69), *въ вѣрболозовихъ* (с. 85), *на високихъ* (с. 75 – 76), *на вѣсокихъ* (с. 83), *въ здоровѣихъ* (с. 74), *по многихъ* (с. 78), *по рѣзнихъ* (с. 73, 76), *о садовѣихъ* (с. 88), *на сѣкихъ* (с. 13), *о сadowѣch* (с. 106), *въ пѣршихъ* (с. 65). Можливо, книжним походженням пояснюється нестягнена форма *о проczyѣch* (с. 106), оскільки в кириличній частині їй відповідає займенник *иннихъ* (с. 88). Отже, відповідно до основного з генетичного погляду закінчення *-ихъ* та його пізніших орфографічних варіантів *-ихъ*, *-іхъ* українська літературна мова засвоїла формотворчий афікс *-их*, спільний для родового – місцевого відмінків множини прикметників твердої групи. Прикметники м'якої групи в цих відмінках пам'яткою не засвідчені.

Давальний відмінок представлений лише двома прикладами в “Книжиці” й не виявляє жодних відхилень від сучасної норми: *дихавичнимъ кон←мъ давай* (с. 40), *давай здоровимъ воламъ* (с. 51), тому особливих пояснень ці форми не потребують.

Орудний відмінок. Відповідно до принципів традиційної орфографії основним для прикметників із твердими кінцевими приголосними основи був формотворчий афікс *-ми*, хоч у зв’язку із власне українськими фонетичними процесами ця традиція часто порушувалась, і на місці закономірного з історичного погляду закінчення виступав його новий орфографічний відповідник *-ими* [86, 111]. У досліджуваній пам’ятці двічі вжито традиційну флексію: *дубовми* (с. 96), *жгльзньми* (с. 96). Слід зауважити, що в частині, писаній латинкою, ця флексія передається латинськими літерами *-уту*: *dubowuty* (с. 101), *zeliznyuty* (с. 101). В основному ж у цьому відмінку вживається новий орфографічний варіант флексії *-ими* після букв, що позначають тверді кінцеві приголосні основи: *бзовими* (с. 65), *вглькими* (с. 76), *головними* (с. 25), *ковалськими* (с. 27), *кжльними* (с. 57), *мокрими* (с. 79), *тигльничними* (с. 94), *широкими* (с. 96). Щодо написання *szerokeyu* (с. 101) із закінченням *-іту*, то воно, очевидно, могло виникнути з фонетичних причин або ж під впливом польської орфографічної традиції. Знаходимо в “Книжиці” й один приклад уживання прикметника м’якої групи в цьому відмінку: *ногами задльми въ чргово бйгтс←* (с. 46). Подібні форми, що виникли під впливом займенникової відміни (*всльма ← всльми*) [32, 206], стали нормативними для сучасної української літературної мови.

4.2.4. Ступені порівняння прикметників. У староукраїнській мові закріпилися суфікси *-ьш-* та *-льш-* як функціонально рівнозначні формотворчі афікси, уживані для творення синтаксично залежного вищого ступеня порівняння, з тенденцією до ширшого вживання другого [86, 116]. Творення форм вищого ступеня в українській мові пов’язане з рядом морфонологічних процесів, що виявляються у зміні морфемного складу

вихідних форм і позиційному чергуванні приголосних кінця основи в позиції перед суфіксом *-и-* ← *-ьи-* [86, 117]. Уже в першій новоукраїнській граматиці О.Павловського (1818) зроблено акцент на особливостях українського ступенювання [13, 11]. У більшості граматик наявна інформація про результати фонетичних змін, що відбуваються при творенні ступенів порівняння, відзначається існування ряду паралельних компаративних утворень [138, 45].

Досліджуваною пам'яткою зафіксовано такі форми вищого і найвищого ступенів порівняння, утворені за допомогою суфікса *-и-*: *вишии_a* (с. 19) (зміна [с] на [ш], відсутність дисиміляції [шш] → [шч]), *боли_{gg}* (с. 25), *лхпшии* (с. 74), *мгншиимъ* (с. 66), *мгнши_a* (с. 76), *низи_a* (с. 19) (відсутність зміни [з] на [ж]), *нижи_{gg}* (с. 38) (зміна [з] на [ж], відсутність дисиміляції [жш] → [жч]); *найлхпши_g* (с. 13, 62), *наймгншиой* (с. 63).

До характерних ознак південно-західних говорів належить творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників за допомогою суфікса *-ийи-* [145, 214]. У пам'ятці знаходимо такі приклади: *тгплхйшию* (с. 50), *найзимнхйшию* (с. 55), *наймхлкхйшой* (с. 56), *наймоцнхйшимъ* (с. 49), *найсвхжхйшод* (с. 51), *найтгплхйшод* (с. 29). Форми вищого ступеня порівняння з суфіксом *-иши-*, творення яких значною мірою активізувалося умовами сполучуваності форманта з твірною основою, широко представлені в пам'ятках української мови, починаючи з найдавнішого періоду [86, 118]. Як зауважує С.В.Зінченко [138, 41 – 43], в українських граматиках кінця XIX ст. (Грамматика М.Осадци 1864, Грамматика О.Огоновського 1889) як нормативні для творення вищого ступеня порівняння наводилися суфікси *-ьшій*, *-ьша(←)*, *-ьш(о)_g* або *-хйшій*, *-хйша(←)*, *-хйш(о)_g* [12, 167; 228, 119]. Як бачимо, ці форманти ще вважалися нормативними й через століття після виходу в світ “Книжиці для господарства” 1788 р.

У ряді сучасних галицько-буковинських говірок південно-західних діалектів, зокрема в наддністрянських та західноволинських, відповідно до

суфікса *-иш-* маємо *-ійш-* (← *-ишш-*): *солодйишй, старйишй* [35, 114]. Щодо творення форм найвищого ступеня порівняння, то в “Книжиці” вони послідовно засвідчені у формі вищого ступеня із додаванням префікса *най-*, який через неусталеність правопису пам’ятки міг писатися або разом, або окремо, напр.: *найзимнйишю* (с. 55), *наймгншой* (с. 63), *най млкхйшой* (с. 56), *наймоцнйишим* (с. 49); також уживається префікс *як*: *□къ найсвѣжйишог* (с. 51), *□къ найтгнлйишг* (с. 29). І в пізніший період, у граматах кінця XIX ст., спостерігається тенденція до закріплення єдиного засобу творення найвищого ступеня порівняння – використання префікса *най-* [138, 45].

4.2.5. Висновки. Виявлені в досліджуваній пам’ятці риси свідчать про те, що в кінці XVIII ст. система відмінювання прикметників практично повністю сформувалася, оскільки більшість прикметникових форм цілком відповідає нормам сучасної української літературної мови. Це такі особливості:

1. Прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини мають флексію *-ий, -ій*: *бллий, волний, простій*.
2. Прикметники середнього роду в називному відмінку однини вживаються з флексією *-е*: *довгг, орхховг, орчхове, чгрвонг*.
3. Форми родового, давального й орудного відмінків не виявляють особливих відмінностей від сучасних нормативних: *з’ гис ← чого, дгргг ← ного, дикого; моло доми, скажг номи; гис ← чмъ, гис ← чимъ, добрмъ, добримъ*.
4. Прикметники жіночого роду переважно мають у називному відмінку однини флексію *-а* для твердої групи та *←*, лат. *-ia* для м’якої: *вгглика, зггггна, зелена, вггpxн ←, werchnia, син ←*.
5. У знахідному відмінку прикметники жіночого роду в однині мають здебільшого флексію *-и*: *на цлли, чисти, чорни*.
6. Орудний відмінок однини прикметників жіночого роду, як і в сучасній українській літературній мові, характеризується флексією *-ою* для твердої і м’якої груп: *зимною, лхтною, овгчою*.

7. У множині прикметники за родами, як і в сучасній українській літературній мові, не розрізняються: *воли робочіи, притики молоджавіи свѣжіи маліи, на пархи овчіи, жабѣ водніи, Пблочка дубовіи, iabloczka dubowyi*.
8. Непрямі відмінки множини не виявляють відмінностей від сучасних, напр., родовий: *бзовѣхъ, глѣрихъ*; давальний: *дихавичнимъ, здоровимъ*; орудний: *дубовѣми, жгѣлизи*; місцевий: *на вгсокихъ, въ здоровѣхъ*.

Серед рис, притаманних частині південно-західних і північних говорів, пам'яткою засвідчено такі:

1. Наявність скороченої форми знахідного відмінка однини прикметника чоловічого роду: *листь крѣгли магѣ*.
2. Уживання прикметників середнього роду в називному – знахідному відмінках однини в нестягненій формі: *бѣлог, давног, дубовог*.
3. Місцевий відмінок прикметників чоловічого й середнього родів переважно виражається флексією –омъ без переходу [о] в [і]: *въ давномъ, на конскомъ, в маломъ, в новомъ*.
4. Прикметники жіночого роду в називному відмінку однини зрідка вживаються в нестягненій формі (паралельно до стягненої): *болна←, значна←, остра←, цѣла←*.
5. Родовий відмінок однини прикметників жіночого роду характеризується флексією –ой: *глинѣ жовтой, водѣ зимной криничной*.
6. Давальний і місцевий відмінки однини прикметників жіночого роду так само мають закінчення –ой без переходу [о] в [і]: *запобѣгти воловой хоробѣ, дати гнѣг здоровой; въ горѣцѣи моцной, въ той парѣи тѣплой*. Ця риса також притаманна й південно-східним говорам, зокрема слобожанським і степовим.
7. У знахідному відмінку однини значна кількість прикметників жіночого роду виступає з нестягненою флексією –ію/-іюю (паралельно вживаються і стягнені форми): *вгргніюю, грѣбію, дикію*.

8. У називному – знахідному відмінках множини переважають нестягнені форми із флексіями *-ïu (-iu)*, *-ïg: свѣжѣïu, скажѣñïu; м←гкѣïg, рожнѣïg*.

Отже, як бачимо, система відмінювання прикметників у “Книжиці для господарства” переконливо свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. прикметникова парадигма в основному вже була сформована у своєму сучасному вигляді, причому їй значною мірою притаманні були риси, поширені в сучасних північних і частині південно-західних говорів.

4.3. Числівник

Історія українських числівників характеризується втратою властивого їм колись значення предметності. У результаті цього в сучасній українській мові, як і в інших мовах, числівники стали абстрактними позначеннями чисел і вираженої в них кількості, лічби; вони взагалі позбавлені відтінку предметності [140, 9]. Числівники української мови формувалися на базі трьох типів лексичних одиниць: іменника, прикметника і займенника [28, 6]. Історією розвитку числівників в українській мові є історія втрати ними граматичних форм, властивих іменникам, перетворення їх в абстрактні найменування числових понять [140, 9]. Протягом історії числівники зазнали відчутних змін, значно впорядкувалося відмінювання числівників, зокрема кількісних [32, 248]. На початку XX ст. виникають проблеми, пов’язані з системою частин мови, в українському мовознавстві “концепція, за якою числівники й займенники вилучалися із системи частин мови, знайшла своїх прихильників у 20-х рр. (П.Горецький і І.Шаля, М.Наконечний, І.Карбаненко і О.Матвієнко), хоч деякі граматисти її не визнавали (О.Синявський “Норми Української літературної мови”, 1931). У 30-х рр. втрачає свій авторитет концепція, за якою числівники та займенники вилучалися зі складу частин мови, таким чином створюється українська десятичленна система частин мови, яка вже на початку 30-х рр.

посіла належне їй місце в шкільних підручниках (В.Цебенко “Граматика української мови. Морфологія”, 1933) і пізніше здобула загальне визнання в спеціальній літературі” [123, 12] і якою ми користуємося в наш час.

На підставі даних “Книжиці для господарства” можна скласти певне враження про відмінювання числівників в українській мові кінця XVIII ст. на біляпочаївській території.

4.3.1. Кількісні числівники. Числівник на означення одиниці, який за походженням є займенниковим прикметником і до розряду числівників потрапив пізніше, ніж інші числівники прикметникового походження [28, 7], у досліджуваній пам’ятці переважно вживається з початковим [je] (див. також розділ 3, с. 48) і змінюється за родами. У **чоловічому роді** в називному–знахідному відмінках знаходимо: *въ бити...**единъ** дручокъ* (с. 21), *вси^нъ **литъ** **единъ*** (с. 30), *придай...**литъ** **единъ*** (с. 39), *вмѣшай **литъ** **единъ*** (с. 47), *вбива^т **г**ль **единъ** въ *украинѣ* дозна^гтъ (с. 62), *на **единъ** **дг**нь* (с. 71), *на **дг**нь **единъ*** (с. 72), *чр^гзь **дг**нь **единъ*** (с. 88), *за **единъ** бокъ* (с. 96). Один раз ужито цей числівник із кореневим [e]: *въ←виш **литъ** **едг**нь* (с. 11). Вважати ці написання лише церковнослов’янськими запозиченнями, як це робить О.Горбач [352, 205], гадаємо, немає підстав, адже такі форми зберігаються й досі в південно-західних говорах [152, 153], а також у пограничних із ними говірках південно-східних говорів [32, 230]. Крім того, досліджувана пам’ятка має виразно побутовий характер, писана живою українською мовою, а отже, таке широке використання церковнослов’янізмів суперечило б основному призначенню “Книжиці” стати народним господарським порадником, про що свідчить її польська передмова [14, 4]. Імовірно, поширення цього числівника з початковим [je] могло підтримуватися польським впливом у мові тогочасного населення околиць Почаєва [111, 92]. Уважати такі форми в “Книжиці” запозиченнями з польської мови, на нашу думку, немає підстав, оскільки в частині, писаній латинкою, відповідні числівники вживаються винятково з початковим *o*, усупереч польській орфографічній традиції: *za **odyn** bok* (с. 101),*

*czerez deń **odyn*** (с. 104). Можливо, ці приклади є ще одним свідченням на підтвердження думки О.Горбача про різні діалектні бази кириличної й латинкової частин стародруку [79, 34]. Цілком імовірно, що такі написання латинкою є своєрідними гіперизмами: перекладаючи українською мовою текст із польських джерел, писар намагався уникнути польських упливів, незважаючи на те, що в живому мовленні функціонували саме форми з початковим [je]. У **середньому роді**: *въ **едно** начині* (с. 84), ***едно** змгързлогъ радно* (с. 95), ***дгържавъ вхдпо едно*** (с. 96); латинкою ж, знову, передано цей числівник із [o] на початку: *derżaw widro **odno*** (с. 101). У **жіночому роді** в називному відмінку засвідчено: *єсть **една** жила* (с. 16), ***една** лопатка будгть вишиа* (с. 19), у тому числі й один приклад із початковим [o]: ***wdна** лопатка хора кыругмс* ← (с. 21) – слід зауважити, що це єдине кириличне написання з початковим **w** в цьому слові, тоді як загальна кількість прикладів із початковим **g** складає 23 уживання. Хоча, за спостереженнями С.П.Бевзенка, уже в українських грамотах XIV – XV ст. форми з початковим *o* переважали, проте, як зазначає дослідник, “фонетичне оформлення цього числівника залежало як від характеру пам’ятки, так і від місця її написання, напр., в літописі Самовидця XVII ст. знаходимо звичайно форми з початковим *o*; у Львівському літописі XVII ст., написаному на території південно-західних говорів, цей числівник звичайно виступає з початковим *є*” [32, 231], як і в досліджуваній пам’ятці. Слід зауважити, що “пережитки давніх форм із початковим *є* маємо і в деяких формах сучасної української літературної мови, що мають спільний корінь із цим числівником: *єдиний, єдність*” і под. [32, 231].

У непрямих відмінках засвідчено такі форми цього числівника: **родового**: ***едного** самц* ← (с. 95), *зъ **мхстц** ← **едного*** (с. 96), *изъ **едной** сторонr* (с. 15, 16), *зъ **едной** ноги* (с. 84); у латинковій частині з початковим [o]: *z miścia **odnoho*** (с. 101); у **знахідному відмінку** числівник жіночого роду має форму ***едну***: *на **едну** ноги* (с. 15), *подъ **едну** мхпу* (с. 29), ***едну** куну* (с. 76); в **орудному**: ***еднимъ***

посторонкомъ (с. 22); у місцевому відмінку: *на єднимъ мѣстѣхъ* (с. 54), *по єдиномъ караскѣхъ* (с. 63), *по єдноѣ ложцѣхъ* (с. 13), *на єдноѣ овцѣхъ* (с. 65).

Числівник “два” в досліджуваній пам’ятці засвідчений у формі *два* для чоловічого роду та *дѣхъ* для жіночого. Форм середнього роду в тексті не виявлено. Показовим є те, що при цих числівниках іменники вживаються переважно у множині: *за два гроши* (с. 24), *два лѣти* (с. 43), *чрѣзъ мѣсяцѣхъ два* (с. 62), *два днѣхъ* (с. 64), *два вѣрху* (с. 72), *на локтѣхъ два* (с. 98); *на дѣхъ ноги* (с. 15), *дѣхъ вѣгровки* (с. 18), *дѣхъ горстки* (с. 32), *дѣхъ кварти* (с. 54), *дѣхъ флѣхъ* (с. 73). Знаходимо кілька вживань у двоїні: *чрѣзъ дѣхъ годѣхъ* (с. 19); імовірно, *дѣхъ части* (с. 22); а також *два рѣзи* (с. 26, 54, 56, 57) – в останньому прикладі в іменнику наголошений перший склад, як і в колишній формі двоїни. У сучасній українській літературній мові сліди двоїни ще зберігаються і відбивається це, зокрема, в наголосі. Так, наголос іменників, ужитих із числівниками “два”, “три”, “чотири”, часто відмінний від їх наголошування без цих числівників [28, 138]. Із непрямих відмінків засвідчено форми **родового**: *зъ двоухъ жилъ* (с. 16), *зъ двоухъ боковъ* (с. 90), *z dwoch bokow* (с. 108) – та **орудного** відмінків: *двома годѣнами* (с. 81 – двічі), *двома вѣрху* (с. 96), *dwoma obruczamy* (с. 101). Слід зауважити, що у випадку, коли числівник “два”, “дві” стоїть після іменника, іменник може вживатись у формі родового відмінка множини: *годѣхъ за дѣхъ* (с. 43), *на локтѣхъ два* (с. 92) – очевидно, за аналогією до поєднання іменників із числівниками “п’ять” і більше. Засвідчено подібний приклад і в позиції іменника після числівника: *дѣхъ нѣдѣлѣхъ* (с. 90) – імовірно, такі вживання свідчать про тенденцію до вирівнювання сполучення іменників із числівниками (докладніше далі – родовий відмінок із числівниками “три”, “чотири”).

Числівники “три”, “чотири” переважно засвідчені у формах називного: *три рѣзи* (с. 31), *три згнѣтъ* (с. 52), *три корѣнцѣхъ* (с. 52), *три листки* (с. 52), *пѣчѣхъ три* (с. 52), *члѣхъ три* (с. 52), *кѣшѣхъ три* (с. 52), *три або чѣтири годѣни* (с. 94), *чѣтири кварти* (с. 31), *try albo czotyry hodyny* (с. 106) – та

знахідного відмінків: *чрґзъ три днѣ* (с. 11), *на три добѣ* (с. 14), *на три цалѣ* (с. 17), *мґжѣ три палиѣ* (с. 15), *маґтъ три жилки* (с. 16), *ложницѣ три* (с. 18), *чтґрти три цибулѣ* (с. 19), *чдарити рази три* (с. 22), *за три гроши* (с. 30), *чрґзъ три тиждѣ* (с. 31), *возми чґтри лѣти* (с. 32), *чрґзъ три днѣ* (с. 35, 39), *возмижъ блѣкѣвъ...три* (с. 38), *за чґтри гроши* (с. 38), *зотри днѣ* (с. 39), *придай головокѣ три* (с. 39), *вложити дґрґъ три або чґтри* (с. 40), *чрґзъ три днѣ* (с. 47, 52, 72, 79), *по чґтри фунти* (с. 49), *зибуѣвъ три* (с. 52 – двічі), *потри рази* (с. 52), *змґли квартѣ три* (с. 56 – тричі), *на три части* (с. 56), *по три драхми* (с. 80), *вз←ти радґнѣ четири* (с. 94), *на чґтри локтѣ* (с. 96), *вз←ти... чґтри з←рка* (с. 97), *wziaty raden czotyry* (с. 99), *na czotyry loktiw* (с. 101). Привертають увагу сполучення числівників “три”, “чотири” з іменниками у формі родового відмінка множини, причому як у позиції перед числівником, напр., *чґлѣвъ три* (с. 52), *зибуѣвъ три* (с. 52), *локтѣвъ чґтри* (с. 21) та ін. – усього 14 прикладів, так і після нього: *три зґрн←тъ* (с. 52), *na czotyry loktiw* (с. 101). Видільне значення родового відмінка іменника в позиції перед числівником досить яскраве [28, 201]. Однак, як слушно зауважує А.О.Свашенко, дослідивши мову “Кролевецької ратушної книги” XVII – XVIII ст., “уживання форми родового відмінка в цих словосполученнях не зв’язане з приблизністю кількості предметів, як у сучасній українській літературній мові. Форми ці викликані самим стилем і особливістю пам’ятки, де перераховуються речі в певному порядку” [284, 314]. Так само в нашій пам’ятці подібні конструкції зустрічаємо переважно при переліку інгредієнтів у рецептах, напр.: *придати мѣкґ пшґничной горстґй чґтри*, *□ґцѣ шґсть*, *вливи ложницѣ три...* (с. 18), *давай здоровимъ воламъ такоґ лґкарство: ...часники зибуѣвъ три*, або *ракамбили зибуѣвъ три*, *...нґрґстити блґлого пичкѣвъ три*, *боби блґлого чи зґрґнѣ чи пичкѣвъ три*, *чґолл← жарѣ чґлѣвъ три*, *вина або горґлки килґшковѣ три...* (с. 52), *змґли □чмґню квартѣ три...*, *половґ наймґлкґйшой и вичитаной квартѣ три*, *наслн← гис←чой вики*

молотого *квартъ три...* (с. 56) і под. Варто звернути увагу, що діалектно твердий [р] виступає у формі родового відмінка однини числівника “три”: з’ *трохъ порѣвъ* (с. 52). Форми цього числівника з твердим [р] поширені в північних і ряді південно-західних говорів, у тому числі в подільських говірках [201, 53], у говірках Київщини [172, 39], у говірках Уманщини [32, 236]. Знаходимо також сполучення числівника “три” з іменником у формі двоїни: *На три добѣ* (с. 14). Очевидно, ця риса в досліджуваній пам’ятці виступає як діалектна, оскільки й зараз “залишки форм колишньої двоїни найбільш помітні в південно-західних діалектах у називному – знахідному відмінках множини при числівниках “два”, “три”, “чотири”, особливо для іменників жіночого й середнього роду” [110, 97].

З інших кількісних числівників засвідчені такі: *п←тъ* (с. 43, 49, 83, 93, 96), *piat* (с. 98, 101), *шгстъ* (с. 14, 18, 49, 80, 93), *szyŝt* (с. 98), *сѣмъ* (с. 33, 57, 70, 72), *вѣсѣмъ* (с. 13, 43, 45, 80, 86), *дгв←тъ* (с. 10, 70, 83 – двічі), *дгс←тъ* (с. 45 – тричі, 72 – двічі, 81), *п←тнаѣ←м* (с. 72), *двѣдѣ←тъ* (с. 73). Із цими числівниками, як і в сучасній українській літературній мові, іменники поєднуються у формі родового відмінка множини, напр.: *годинъ з’ п←тъ* (с. 43), *въ лѣтъ п←тъ або шгстъ* (с. 93), *чргз’ днгѣ вѣсѣмъ* (с. 13), *двѣдѣ←тъ листкѣвъ* (с. 73) та ін. Привертають увагу сполучення числівників з іменником “день”, який зберігає давню форму родового відмінка множини: *чргзъ сѣмъ дгнь* (с. 57, 70, 72), *чргзъ вѣсѣмъ дгнь* (с. 45), *тримѣ дгвѣтъ дгнь* (с. 83) тощо. Зрідка цей іменник уживається й у старій формі називного двоїни: *чргзъ дни вѣсѣмъ* (с. 86), *чргзъ днѣ дгв←тъ* (с. 10), *чргзъ дни дгс←тъ* (с. 81). Очевидно, подібні “трохи незвичайні” конструкції числівників з іменниками були вираженням тенденції “до вживання при всіх числівниках однієї й тієї ж форми іменника” [28, 201]. Отже, намагаючись установити єдину модель для поєднання іменників із числівниками, укладач “Книжиці” не уникає певних суперечностей. Серед непрямих відмінків знаходимо лише форми числівника

“дев’ять”, який відмінюється за зразком колишніх іменників з основою на *—і: *do dge←ти dghь* (с. 43), *по dge←ти dh←хъ* (с. 83).

4.3.2. Збірні числівники. Збірні числівники пам’яткою практично не засвідчені. Знаходимо лише вживання числівників “обидва”, “обидві” та “оба”, “обі”, що в сучасній українській літературній мові займають проміжне становище між кількісними і збірними числівниками [140, 42]. У “Книжиці” ці числівники виступають у цілком сучасному вигляді: *вит←гнѣти об_а посторонки* (с. 22), *за wбидв_а концѣ* (с. 18), *въ обѣ ноздрѣ* (с. 17); *з обохъ скронѣ* (с. 44), *зъ обохъ сторонѣ* (с. 55); *въ обохъ охъ* (с. 24).

Показово, що з нестягненими закінченнями родового та місцевого відмінків уживаються лише числівники, що мають початкову графему w: *зъ wбоихъ ногъ* (с. 16), *з wбоихъ сторонѣ* (с. 18), *wбидвом_а* (с. 17); *по wбоихъ сторонахъ* (с. 36). Очевидно, такі написання є традиційними, у живій же мові того часу виступали форми зі стягненими флексіями типу “обох”. Ще один збірний числівник “восьмеро” вжито в пам’ятці у фонетично змінений формі родового відмінка однини, запозичений із польської мови: *до wcmgr_а самиць* (с. 95), *do osmerga* (с. 100) – пор. пол. *ośmioro, ośmiorga*.

4.3.3. Дробові числівники. Дробові числівники представлені лише двома прикладами: *н_г дав_{ати} нѣчого иншого ѣсти, тилко ꙗчмѣнь н_гргвѣняній и отовчаній зъ салѣтрою нѣмтор_а лит_а* (с. 44), *взявши тогѣ глѣбки литъ edghь, солѣ порцѣю, полчвgr_{ти} лит_а каждого* (с. 11). Перший приклад є найбільш уживаним дробовим числівником у сучасній українській літературній мові. Числівник *полчвgr_{ти}* позначав у “Книжиці” кількість “одна восьма” (тобто “половина чверті”). На підтвердження цієї думки наведемо такі приклади, де слово “чверть” вживається на позначення окремої міри: *додай до того ч_гтвgr_{ть} лит_а камфори* (с. 32), *żołudi do chliba ne zychu miszaty bolsz, iak garnec do czwerki żyta* (с. 110). Як зауважує М.П.Івченко, у старі часи частина “пів”, за допомогою якої утворювались складені дробові числівники, могла з’єднуватися з ними вільніше, ніж тепер [140, 44].

Порядкові числівники у “Книжиці для господарства”, як і в інших пам’ятках цього ж періоду [284, 320], відмінюються, як і прикметники, узгоджуючись із іменниками в роді, числі та відмінку, тому їх уже було розглянуто в підрозділі 4.3. Слід зауважити лише, що числівник “третій” у кириличній частині пам’ятки відмінюється, як прикметник твердої групи й має такі флексії: у називному – знахідному відмінках чоловічого роду – *ій*: *трѣтій разъ* (с. 18, 26, 50, 83, 91); у родовому відмінку чоловічого роду – *ого*: *трѣтого днѣ* ← (с. 31, 51, 66), *до трѣтого днѣ* ← (с. 33); числівник жіночого роду вжито в знахідному відмінку із нестягненою флексією – *ю*, яка є характерною для цього відмінка прикметників жіночого роду твердої групи в досліджуваній пам’ятці (див. підрозділ 4.2, с. 119): *возми трѣтѣю часть* (с. 22), в орудному відмінку – із флексією – *ою*: *за трѣтою ажъ годиною* (с. 81). За спостереженнями І.М.Керницького, форми із флексією прикметників твердої групи трапляються в цьому числівнику в галицьких пам’ятках [152, 175]. Традиційна флексія – *аго* вживається у формі родового відмінка цього числівника в “Книжиці” всього один раз: *трѣтаго [дня]* (с. 13) – через неусталеність правопису “Книжиці” як результат впливу російського ділового письма [284, 298]. Варто відзначити, що в частині, писаній латинкою, числівник “третій”, маючи в називному відмінку чоловічого роду закінчення твердої групи – *у*: *deń i druhy i trety* (с. 102), у непрямих відмінках уживається з флексіями м’якої групи: *z tretioho boku* (с. 108), *tretiu...czasť* (с. 109). Можливо, це свідчить про різні діалектні основи двох частин “Книжиці”, але через недостатню кількість прикладів важко з’ясувати, наскільки закономірним було відмінювання цього порядкового числівника за м’яким типом. Жодного прикладу складених і складних порядкових числівників не знаходимо й не можемо говорити про особливості їх відмінювання.

4.3.5. Висновки. Отже, хоча ми й не маємо повної картини номенклатури числівників через обмеженість їх уживання в досліджуваній пам’ятці, однак, як видно з наведених прикладів, особливості відмінювання

кількісних числівників в українській мові наприкінці XVIII ст. в основному збігаються з їх відмінюванням у сучасній українській літературній мові.

4.4. Займенник

Статус займенника в системі частин мови є однією із суперечливих проблем сучасного мовознавства [120, 18]. Так, на початку XX ст. виникає два погляди на місце займенника в системі частин мови. В одних граматиках обстоювався традиційний погляд на нього, як-от в “Українській граматиці” Є.Тимченка (1917), “Українській граматиці для самонавчання” М.Левицького (1918), “Початковій граматиці української мови” О.Курило (1922), в “Українській мові в трудовій школі” Г.Сабалдири і М.Грунського (1926), “Нарисах української літературної мови” О.Синявського та деяких інших [Див.: 120, 18]. Але окремі автори українських граматик стали додержуватися того погляду, що займенник у своєму складі об’єднує лексику, належну за своєю суттю до іменника та прикметника, отже, у дев’ятичленній системі частин мови він зайвий. Поширився цей погляд спершу в російському мовознавстві, а згодом, у 20-х роках, і в українському. Його підтримували П.Горецький та І.Шаля в праці “Українська мова” (1926), М.Наконечний в “Українській мові” (1928), І.Карбаненко й О.Матійченко в граматиці під такою ж назвою [Див.: 120, 18]. Проте вже в першій половині 30-х років концепція, за якою займенник вилучався з системи мови, зазнала серйозної критики і втратила авторитет та своїх послідовників. Однак у 60-х роках існування займенника як самостійної частини мови знову було піддано сумніву, але вже не за його синтаксичними функціями чи морфологічними ознаками, а за ознаками семантичними. Таку концепцію запропонував тоді І.Кучеренко [170, 10]. Пізніше, у другій половині 80-х років, із запереченням погляду на займенник як самостійну частину мови виступив І.Вихованець [65, 49]. Але не всі дослідники української мови

поділяють цей погляд, про що свідчить факт опублікування у 1993 р. двох підручників для вищої школи – “Сучасна українська літературна мова” та “Граматика української мови. Морфологія”, у першому з яких займенник розглядається як самостійна частина мови, а в другому про нього як про окрему частину мови зовсім не згадується. На жаль, у жодній із цих праць не сказано про існування в науці різних поглядів на розглядувану проблему [Див.: 120, 19].

Серед морфологічних особливостей “Книжиці для господарства” привертає увагу займенникова система стародруку. У всіх граматичних працях, присвячених староукраїнській літературній мові, що вийшли друком у XVI – XVII ст., серед розглянутих у них восьми частин мови належне місце посідає й займенник [120, 18]. Так, у “Граматичі” І.Ужевича і в першій граматичі живої української народної мови О.Павловського (1818) займенник розглядається як самостійна частина мови [Див.: 120, 18]. Отже, на той час, коли була написана пам’ятка, займенники, як і в сучасній українській літературній мові, являли собою окрему, самостійну частину мови. Зауважимо, що в “Книжиці”, як і в попередніх пам’ятках історії української мови [58, 248; 152, 123], займенники не становлять єдиної системи відмінювання, тому доцільно розглядати їх за групами. Так, сучасні мовознавці схиляються до думки, що займенники з морфологічного погляду поділяються на дві групи: 1) займенники особові та зворотний і 2) займенники неособові (неродові й родові) [145, 129; 152, 123; 145, 145; 278, 5; 98, 16]. Друга група, за спостереженнями С.П.Бевзенка [35, 145], є більш строкатою, причому до неродових належать займенники “хто”, “що” й похідні від них неозначені й заперечні, у складі ж неособових родових виділяють такі семантичні підгрупи: присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені [145, 129]. Саме неособові родові займенники своїми граматичними ознаками зближаються з прикметниками, через що їх іноді називають займенниками прикметникової чи займенної відміни [32, 145]. Цієї класифікації послідовно дотримуються мовознавці С.П.Самійленко, С.П.Бевзенко. Досліджуючи систему словозміни в українській мові, І.М.Керницький теж наголошує на необхідності подібної класифікації [152,

123], однак при подальшому розгляді науковець виявляє деяку непослідовність і частково схиляється до традиційного поділу займенників за семантичним принципом [152, 131-141].

У нашій роботі вважаємо доцільним дотримуватися класифікації займенників за їх граматичними ознаками й виділити такі групи: 1) займенники особові (у т. ч. предметно-особовий) та зворотний; 2) займенники неособові неродові: питально-відносні “хто”, “що” та утворені від них неозначені й заперечні; 3) займенники неособові родові: решта питально-відносних, неозначених і заперечних, а також присвійні, вказівні та означальні. Слід також застерегти, що не всі розряди займенників представлені однаково повно в досліджуваній пам’ятці, однак наявність достатньої кількості прикладів дозволяє скласти певне уявлення про функціонування займенникової системи української мови XVIII ст. на біляпочаївській території.

4.4.1. Особові та зворотний займенники

4.4.1.1. Однина. Форми займенників 1 та 2 осіб у пам’ятці не засвідчені. Зустрічаємо лише предметно-особові займенники 3 особи, що походять від колишніх вказівних *и*, *□*, *те* та *онnnннъ*, *она*, *оно*. **Називного відмінка** в тексті не знаходимо. **Родовий відмінок** займенників чоловічого роду представлений лише тричі у прийменникових конструкціях із послідовно вживаним початковим [н]: *того порошки... розробити зʼ масломъ... и поробити зʼ нггò* (с. 72); { *дороги закопай кости зʼ волка*, або *кишки зʼ нггò* (с. 88); *od dorohy zakopay kosty z wolka, albo kiszky z neho* (с. 105). Тут наголошеним є останній склад, на відміну від сучасної української літературної мови, у якій у прийменникових конструкціях наголошується перший склад займенника. Очевидно, у пам’ятці таке наголошення відбувається за аналогією до форм знахідного відмінка однини чоловічого роду без початкового [н]: *л҃чи єгò* (с. 44), *положи єг`w* (с. 12), *вг`ди єг`w* (с. 16) та ін., які значно переважають кількісно (див. далі). Слід наголосити, що формами родового відмінка однини предметно-особового займенника чоловічого роду в пам’ятці виражається

також і присвійність: *тѣло єго на ногахъ поколоти* (с. 54), *хочай товаръ въ єго сѣдлѣ часомъ заразитсѣ, а на єго оборѣ завшигъ цѣлий* (с. 62). Як бачимо, у такій функції цей займенник уживається без початкового [н]. Саме така форма закріпилася й у сучасній українській літературній мові. Серед форм жіночого роду в цьому відмінку знаходимо такі: *ей* (лише один приклад) – *возми солонини свѣжой, наикробай ей* [солонини] *добри пригортъ* (с. 39) - і *нгѣ* (8 разів у прийменникових конструкціях), напр.: *пѣти давати воѣ, придавши до нгѣ оцѣ* (с. 66 та ін., с. 18, 28, 39, 45, 85, 102 – 103). Ці форми часто зустрічаються в “Лохвицькій ратушній книзі” [11, 11], у матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України [6, 16], а отже вони були типовими для української мови XVII – XVIII ст. Такі діалектні форми, як зауважує Л.А.Булаховський, “зустрічаються й у старих західноукраїнських письменників” [51, 90].

Давальний відмінок займенників 3 особи чоловічого й середнього родів має форму *єми*: *ноги єми нд слижатъ* (с. 10), *швайки долгию...воткни єми в концѣ хвоста* (с. 12) та ін., усього 30 прикладів. Цікаво, що цей займенник у непрямих відмінках у досліджуваній пам’ятці зберігає початкове [je] з відсутньою лабіалізацією [e]: *зо тридни тримай єго голодного нд давши єми ѣсти* (с. 39) та ін. – усього 50 разів у такій позиції. Подібні форми засвідчені й у пам’ятках попередніх періодів [151, 102]. А.О.Свашенко зауважує, що у “Кролевецькій ратушній книзі” XVII – XVIII ст. у родовому – знахідному, давальному й місцевому відмінках займенник 3 особи чоловічого роду засвідчений без переходу [e] в [o], що являє собою, на думку дослідниці, графічну рису всіх пам’яток даного періоду [284, 337]. За спостереженнями Л.А.Булаховського, діалектні форми *єго*, *єми* не становлять прямого продовження давніх, а є продуктом впливу паралельних із прийменниками: *до него*, *д’ нему* [51, 91]. Як зазначає С.П.Самійленко, форми, що зберігають давню основу предметно-особового займенника *йе-*, вважаються типовими для карпатських і подільських говорів [278, 109], отже, на території, з якої походить

наша пам'ятка, вони були й залишаються досить поширеними. Займенник жіночого роду в цьому відмінку засвідчений у формі *ей*, омонімічній із формою родового: *давати ей пити* (с. 65), *дати ей нѣ ѿлѣки* (с. 66), *трѣба ей давати досить оброку* (с. 67), *давати ей нѣ ѿлѣки зъ асафѣтѣду* (с. 67), *дати ей випити* (с. 68). Можливо, ця форма збереглася за традицією, оскільки й у попередніх пам'ятках виступають аналогічні написання [152, 128]. У “Книжиці” вона вживається 5 разів, інших форм жіночого роду в цьому відмінку пам'яткою не засвідчено, отже, маємо підстави припустити, що саме така форма існувала в українській мові XVIII ст.

Знахідний відмінок чоловічого й середнього родів у “Книжиці” завжди дорівнює родовому, як і в сучасній українській мові, і представлений двома графічними варіантами: *его* (7 разів, с. 12 – тричі, 16 – двічі, 39, 83) та *его* (с. 40, 41, 48, 51, 55, 66, 68, 71, 73, 83 – тричі, 85; усього 13 разів). Знахідний відмінок займенника жіночого роду має архаїчну енклітичну форму, характерну для південно-західних говорів, хоча знають її також деякі східні [51, 90]: *а коли зима єсть барзо вди́ка, ...кормити ю* [вівцю] *снѣгомъ и оброкомъ* (с. 65), *если овца поронить або плодъ скинѣть, трѣба ю мати на острожности* (с. 66 – 67). Ця форма була досить широко представлена й у попередніх пам'ятках української мови [58, 259]. За спостереженнями С.П.Самійленка, збереженню форми *ю* (*ню*) у давньоукраїнських пам'ятках і в багатьох говорах української мови великою мірою сприяло те, що форма ця стала складовою частиною займенникових форм знахідного відмінка жіночого роду неособових займенників (*мою, тую, кожну*), прикметників та дієприкметників (*добру, покинуту*) і порядкових числівників (*п'яту*) [278, 115].

В **орудному відмінку** засвідчено лише один раз займенник чоловічого роду з характерним для цього відмінка приставним [н]: *змѣшавши той лѣй зъ тимъ порокомъ то нѣмъ стрѣляють, рани затратовани залѣти* (с. 33). Як відомо, в українській мові форми орудного відмінка рідко виступали не в сполученні з прийменником, отже, вплив таких сполучень позначився й на

постанні сучасної літературної норми. У пам'ятці знаходимо займенники жіночого роду: *тобъ нтгю нд ришавъ* (с. 23), *потомъ пойдгть за нгю* (с. 77). Зазначимо, що в пам'ятці один раз ужито й форму без [н]: *притиснижъ палцгмъ повѣки...голкою зниткою ндрдсинивши поподъ єю вит←гни добрд* (с. 23). За спостереженнями А.О.Свашенко, у XVII ст. ця діалектна риса (відсутність *н*) була властива і північним говорам, і південно-східним, зокрема полтавським [284, 339]. Подібні діалектні форми існували ще у практиці літературної мови 20-х років XX ст. [51, 89]. У сучасних говорах, як зауважує С.П.Самійленко, форма жіночого роду без приставного [н] зустрічається частіше, ніж форми без [н] чоловічого й середнього родів, причому форма *йейу* характерна для західнополіських, волинських і навіть середньонадніпрянських говірок [278, 117]. Отже, й на сьогодні така форма є досить поширеною на території, звідки походить наша пам'ятка.

Місцевий відмінок займенників чоловічого роду представлений формами *на ндмъ* (тричі), *въ ндмъ* (один раз), що сягають старовинних форм: *и заразъ бѣжи на ндмъ [на коні], тобъ спотѣвъ* (с. 16), *гонис← на ндмъ [на коні] ажъ до поту* (с. 38), *бѣгай на нгмъ ажъ с← добрд зпотитъ* (с. 45); *возми мдди прѣсного и тѣсмажъ гришпани въ нгмъ* (с. 43). Знаходимо також форму середнього роду *въ нѣмъ*, що відрізняється від сучасної лише графічно й засвідчує закономірний перехід [е] в [і]: *вижми...полотно, и вложи въ кислд молоко,... и нгхай въ нѣмъ п←тъ дгнь мокндтъ* (с. 83). За спостереженнями С.П.Бевзенка, форма *на нім* поширена здебільшого в південно-західних говорах, де вона часто виступає майже як єдина форма місцевого однини [32, 163]. Займенник жіночого роду вжито в цьому відмінку один раз у формі *на ндй*, яка, на думку С.П.Самійленка [278, 26], постала внаслідок зближення форм давального й місцевого відмінків: *сѣна копицю спалити положивши на ндй колоду дубови* (с. 61).

4.4.1.2. Множина. Уже в українській мові XVI ст. у множині категорія роду не розрізнялася [152, 130]. У досліджуваній пам'ятці **називний відмінок**

множини представлений однаковою для чоловічого й жіночого родів формою *wnи*: *робаки вийдуть*, бо **wnи** *тгнло люб←ть* (с. 60), *свинѣ то дгнь ндрган←ти и злл←... мочити втой водѣ звѣтки wни пїють* (с. 69), *м←со вложити в тог корито з которого wни* [свині] *hd←ть* (с. 69). Можливо, ці написання зберігалися за традицією, однак імовірніше, що вони відбивали особливості місцевої вимови, адже, як зазначає С.П.Бевзенко, у ряді південно-західних говорів у множині зустрічаються форми цих займенників без приставного [в] [32, 163-164] (див. також розділ 3, с. 79).

Родовий відмінок у пам'ятці відрізняється від сучасного лише графічно і представлений формами *ихъ* (один раз): *и на такомъ городѣ нд будгть ихъ* (с. 78) та (з/л/////дл←) *нихъ* (у прийменникових конструкціях, усього 4 рази): *стгрггтис←, тобъ шкурки з' них нгздгрти* (с. 89), *szczob skurki z nych nezderty* (с. 107); *въ лѣтѣ збирати дл← нихъ лист←* (с. 63), *лѣкарства тутъ дл← нихъ приличаютс←* (с. 71). Як бачимо, приставний [н] досить послідовно виступає у прийменникових сполуках, як і в сучасній українській літературній мові.

Давальний відмінок достатньо поширений у "Книжиці". Як і родовий, від сучасного він відрізняється лише графічно: *давай имъ капусти* (с. 49), *давай имъ полови* (с. 49), *на той часъ имъ пити даси* (с. 50) та ін. – усього 20 прикладів (ще на с. 49 – тричі, с. 50 – 4 рази, с. 52, 63, с. 67 – двічі, с. 68, с. 70 – тричі, с. 71 – двічі, с. 94 – двічі, с. 95, 100).

Знахідний відмінок у пам'ятці, як і в сучасній українській літературній мові, дорівнює родовому, напр.: *Ѧкъ ихъ... стиснгушь* (с. 27), *сидити ихъ потрѣба на всни* (с. 92), *въ той часъ ихъ напоишь* (с. 50) та ін., усього 22 приклади (с. 22, 27, с. 50 – двічі, с. 63 – 4 рази, с. 64, 67, 76, 89, с. 91 – двічі, с. 92, 98, 102, 108, 110 – двічі), у сполученні з прийменниками з'являється початковий [н]: *вит←гнити оба посторонки Ѧкъ найлѣпшигѣ вбгртаючи дрички тобъ шнири нанихъ навивалис←* (с. 22). Витіснення форм знахідного відмінка формами родового під впливом аналогічної заміни в особових займенниках спостерігається вже в пам'ятках XIII ст. [273, 26].

Орудний відмінок засвідчено лише один раз у частині пам'ятки, написаній латинкою: *treba tak robyty z nymy* (с. 110). Ця форма цілком співзвучна із сучасною українською.

Місцевий відмінок множини, який здавна збігався з родовим [152, 131], зустрічається в “Книжиці” лише двічі: *Піски воловід... вимивати трдба дл← згилдні← въ нихъ фл←гмистой пһни* (с. 51), *кто хочд овци мати здоровіи и волни на нихъ м←гкию* (с. 63). Як видно, і місцевий відмінок множини предметно-особового займенника представлений у нашій пам'ятці в цілком сучасному вигляді (за винятком графіки). У стародрукові один раз ужито цей займенник у формі, характерній для вказівного, в родовому відмінку множини: *korolyki platyly by na torhach, pokarm onych ne duze kosztuiet* (с. 100). Як зауважує С.П.Бевзенко, в українській книжній мові навіть ще в XVII – XVIII ст. спостерігалось вживання цього займенника як вказівного, але в живій мові, на думку дослідника, він [займенник] уже задовго перед цим у такому значенні перестав уживатися [32, 156]. У відповідному реченні в кириличній частині пам'ятки цей займенник узагалі відсутній: *королики платилиби на торгахъ, кромъ того нддижд коштують* (с. 95).

Слід зазначити, що зворотний займенник “себе” представлений у “Книжиці” лише двічі, це форми знахідного: *конъ нgr бgrgr тһла на сgrбgr* (с. 35) і орудного відмінків: *тgrgr можна мати з' собою и дучи въ лһсr* (с. 79). Зауважимо, що енклітична форма “ся” ввійшла в широкий ужиток як афікс форм стану, в західноукраїнських говірках вона зберегла відносну незалежність, не повністю злилася з дієсловом і створює з ним тільки аналітичну форму [51, 88]. Напр., у пам'ятці: *загрһй ажъ с← мило росписитъ* (с. 22), *долинки с← роб#тъ* (с. 55) та ін. (див. також підрозділ 4.5, с. 172–173).

4.4.2. Неособові неродові займенники

4.4.2.1. Питально-відносні займенники. У “Книжиці” займенник *кто* в називному відмінку однини вживається лише в старій формі: *когда завчаси кто постдрдждтъ* (с. 10), *когда кто мождтъ ндхай достанд ноготъ { звһра*

званого *Рис←* (с. 24), **кто** хочд овци мати здоровіи (с. 63), *kołyb kto chotiv do chliba ich miszaty* (с. 110) та ін. – усього 8 разів (ще на с. 74, 89, 94, 107). Уже в староукраїнських грамотах XIV ст., писаних на західноукраїнській території, зустрічається притаманна сучасній українській мові форма *хто* [264, грам. №13], однак тільки в грамотах XV ст. вона починає вживатися частіше [98, 18]. Очевидно, написання *кто* в досліджуваній зберігається за традицією. У непрямих відмінках цей займенник представлений у “Книжиці” формами **давального**: *коми* ноги *плхнѣтъ* (с. 87), *pyty treba, кому* поху *puchnut* (с. 105); **знахідного**: *если кого* чираки *нападѣтъ* (с. 85) та **орудного** відмінків: *корднѣ* мати *завшгъ вѣ* зибак...*чи зѣ* **кимъ** *говоришѣ, чи ходишѣ* (с. 73), *за обидва концѣ* *т←гнѣ* *зѣ* **кім** *другимѣ* (с. 18). В останньому випадку, вірогідно, маємо справу із графічним поплутанням літер *і* з *и* через неунормованість правопису пам’ятки.

Стара форма *что* засвідчена лише один раз: *такій конь нѣдг...болѣ* *ндмагѣтъ...что* *можна пробовати притискаючи клѣпѣтами,...гдг* *болѣтъ* (с. 19 – 20). Очевидно, таке написання зумовлене впливом традиційної орфографії. В основному ж цей займенник представлений формою *то*, напр., у **називному** відмінку: *ѣтѣни тоѣ* **то** *вит←гнѣлос←* (с. 23), *[кінѣ]* *магѣтъ т←жски* *голови, то* *кладгѣтс←* *бгзѣ* *жадного* *триси* (с. 26) та ін. – усього 9 разів (с. 27, 31, 32, 48, 68, 72, 87); у **знахідному** відмінку: **то** *хочѣ, вложи* *конгвѣ* *вѣ* *горло* (с. 17), *на* **то** *трѣба...зробити* (с. 27) та ін. – усього 10 прикладів (с. 18, 35, 38, 46, 65, 87, 90, 93). Очевидно, за вимовою ця форма була однакова із сучасною, про що свідчать приклади, подані латинкою: *nad tyi, szczo prodaiut w kramach* (с. 99), *wolczki, szczo zboze tochat* (с. 103), *derewo, szczos’ rozkolov* (с. 107), *taia ricz probowana, szczo niczoho neszodyt* (с. 110). У мовознавстві досі немає одностайної думки про походження форми “що”. Так, О.О.Потебня виводив її із давньої *чьто, што* через ослаблення звука [ч]>>[ш], спираючись на форму *ш’ш’о* [253, 70]. П.Житецький, О.Шахматов шукають способу утворення сучасної української форми “що” із “што” через асиміляцію [т] до [ш] [115, 238]. Автор “Історичної морфології” С.П.Бевзенко продовжує думку

П.Г.Житецького, пояснюючи виникнення “що” із “што” дією асиміляції [т] до [ш] із наступним переходом його в [ч], припускаючи, що наявність [ч] в непрямих відмінках цього займенника сприяла закріпленню [ч] і в називному – знахідному відмінках: *што, шио, шчо* (орфографічно *що*) [32, 166]. Очевидно, таке пояснення є найбільш переконливим. Цієї думки дотримуються й Л.В.Венєвцева [58, 278-279], І.М.Керницький [152, 133-134]. М.М.Онишкевич на підставі лінгвогеографічного аналізу робить такий висновок: “В результаті впливу одних говорів на інші (можливо, внаслідок міграції народів у XV ст.) виникає нова різновидність *шчо*, яка постала внаслідок контамінації форм *шо* і *чо*” [230, 42-43]. С.П.Бевзенко, однак, відносить появу форми “що([шчо])” до періоду, не пізнішого від кінця XIV – початку XV ст. [32, 167]. На нашу думку, припущення С.П.Бевзенка є більш переконливим. Так, за спостереженнями Л.В.Венєвцевої, уже в молдавській грамоті XV ст. зустрічається цей займенник, причому графіка (пам’ятка писана латинкою) передає найновіше його звучання, яке, на думку дослідниці, побутувало в живій українській мові вже у XIV – XV ст. [58, 277-278]. І.М.Керницький доводить, що варіант *що* (*ščo*) уже широко вживався в народній мові XVI ст. [152, 132]. У “Лохвицькій ратушній книзі” форми *що* (*счо*) вже значно переважають над архаїчною *што* [11, 11]. Отже, на час написання “Книжиці” в живій мові XVII – XVIII ст. уже надійно закріпилася форма “що”, хоча варіант “што” довго зберігався в окремих українських діалектах [79, 127].

Родовий відмінок цього займенника в досліджуваній пам’ятці тричі представлений співвідносною із сучасною формою *чого*, яка відбиває закономірну лабіалізацію [е] після шиплячого перед твердим приголосним: *бол←чка въ горлѣ конскомъ **ѡт**чого* и *Ѳзѣкъ пѣхнѣ* (с. 44), *пси въ господарствѣ потрѣбніи сѣть: **ѡл**← **чого** лѣкарства тѣтъ приличаютс←* (с. 71), *...конь **ѡ**бразить...ноги, зъ **чого** бивадтъ, жд коло копита ропа збѣрдѣтс←* (с. 32). Привертає увагу написання з буквою **т** в цьому відмінку: *конь мадтъ коло **то**ки поѡкироу **Ѣ**изи болигд, зъ **того** бивадтъ, **то** горло загорить*

гарачкою... (с. 25). Уважаємо, що тут за допомогою графеми **м** відбито на письмі асиміляцію [з] до [ч]→[шч]. Однак, можливо, таке написання пов'язане з помилковим уживанням цієї букви (як видно, у реченні її вжито тричі) або ж, вірогідно, тут відбулося графічне поплутання **м** – **ч**. Цікаво, що саме такі написання в пам'ятках попередніх періодів (починаючи з XII ст.) дозволили В.Сімовичеві побудувати власну гіпотезу виникнення українського “що” [шчо]. Дослідник вважав, що ця форма “склалася з першої частини форми родовика “чо-“, з якої “щ” (šć) утворилося з дуже часто вживаного прийменника “з” (колишн. *изъ*): *з чого* > *жчого* > *шчого* > *шчо – го* > *шчо*, а “ч” з інших відмінків, де не було “о” (орудний, місцевий), не давало цьому “шч” перейти до всіх інших відмінків” [293, 153]. В.Сімович зауважив, що аналогічно, коли “вже така форма склалася, “щ” могло появлятися і в родовому відмінку, тобто *genetiv. sing.* у цій сполуці міг мати форму *мого*” [293, 154].

З інших непрямих відмінків знаходимо лише один приклад уживання цього займенника в **орудному відмінку**: *зъ другимъ кондмъ полѣдъ въ полд чрдзъ двѣ годѣнѣ помали нд напаваючи чимъ иншѣмъ* (с. 19). Така форма закріпилася й у сучасній українській літературній мові, однак у наведеному прикладі, вважаємо, цей займенник ужито у функції неозначеного. Подібне вживання питально-відносних займенників у ролі неозначених можливе й у сучасній українській літературній мові [190, 93].

4.4.2.2. Серед неродових неозначених займенників тричі вжито співвідносний із сучасним займенник **мондбудь** у знахідному відмінку: *жонки мондбудь зъ волни роблдноного ждби нд носили* (с. 74), [кролики] *лѣтомъ трави, лопихъ, ... и мо ндбудь зъ города ѣсти будить* (с. 95), причому на користь сучасної вимови [шчо] свідчить приклад із відповідного розділу пам'ятки, написаного латинкою: *korolyki...litom trawu, lopuch,...i szczo nebud z horoda isti budut* (с. 100). Розбіжності в написанні цього займенника разом чи окремо, вірогідно, слід пояснювати неусталеністю орфографії пам'ятки, оскільки аналогічну непослідовність бачимо й у написанні разом чи окремо

прийменників, а також частки “не” з дієсловами. Цікавим із погляду словотворення є неозначений займенник, ужитий у формі родового відмінка однини в пам’ятці: *кирдюкъ зовдтс← чиракъ на [Взцц] з’ чогоколвекъбидь зроблднній* (с. 42). Подібні утворення за допомогою польської за походженням частки *колвдкъ/колв←къ* (пол. *kolwiek*) були, як зазначає А.О.Свашенко, досить поширеними в пам’ятках XVII – початку XVIII ст. [284, 330].

4.4.2.3. Неродові заперечні займенники представлені в “Книжиці” формою родового відмінка (усього 7 прикладів): *нддавати нѣчого ѣсти* (с. 44), *нѣчого ѣсти ндхочдтъ* (с. 53, 55), *nichogo neszodyt* (с. 110) і под. Ця форма, що виникла “в пізнішому процесі розвитку української мови”, за спостереженнями М.Онишкевича, охоплює всі волинські говори [230, 46]. Як відомо, історично за допомогою префікса *нѣ-* утворювалися неозначені займенники, а заперечні займенники в українській мові через перехід давнього [i] (графічно *i, u*) в український [и] мали б звучати *нихто, нищо* [273, 21]. Однак із розвитком української мови для утворення заперечного займенника почав уживатися префікс *ні-* замість закономірного *ни-*. Такі форми зафіксовані в пам’ятках української мови XVI – XVII ст. [230, 44], вони ж і закріпилися в сучасній українській літературній мові.

4.4.3. Неособові родові займенники. Неособові родові займенники, маючи граматичні категорії роду та числа, відмінюються, як і прикметники, за родами та числами. Майже цілковита тотожність найзагальніших синтаксичних функцій цих займенників і прикметників, порядкових числівників та дієприкметників спричинилася й до тіснішої взаємодії в утворенні їх граматичних форм [145, 157]. У досліджуваній пам’ятці привертає увагу вживання означальних займенників *каждого* і *кожного*, серед яких переважають лексеми із коренем *-кажд-*. Їх у різних відмінкових формах у “Книжиці” виявлено 20 разів, тоді як прикладів займенників із коренем *-кожд-* лише 10. У “Кролевецькій ратушній книзі” XVII – XVIII ст., зауважує А.О.Свашенко, переважають уже займенники з кореневим [o] [284, 339]. Живі

українські говори, за спостереженнями С.П.Самійленка, зберігають досі різновиди цих форм (*кождий, каждый, кажний* і ін.) [278, 25], а на території, звідки походить стародрук, поширення займенника *каждий* могло підтримуватись і впливом польської мови (пол. *każdy*).

4.4.3.1. Однина. Називний відмінок займенників чоловічого роду переважно характеризується флексією *-ий* (графічно *-ій, -іь, -їй*): *которій* (с. 19, с. 23 – тричі, с. 69, 84), *каждій* (с. 95, 96), *кождій* (с. 96); *такій* (с. 19 – двічі, с. 70), *їкій* (с. 10); *которїй* (с. 9, 10, 17), *каждїй* (с. 76 – тричі). Очевидно, вимова приголосних перед *ї* (*і*) залишається твердою (див. розділ 2, с. 39). Написання з флексією *-у* у відповідних розділах, поданих латинкою, підтверджують саме тверду вимову: *koždy* (с. 101), *každy* (с. 99, 100). Нульовою флексією, як і в сучасній українській літературній мові, характеризуються в цьому відмінку займенники *вдсь* (с. 16) і *самь* (с. 36), а також нечленна форма займенника *кождѣнь* (с. 61). Вказівний займенник *той* (с. 17, 26, 78) також має цілком сучасний вигляд. Уживання в “Книжиці” питально-відносного займенника з флексією *-ой*, очевидно, зумовлене впливом традиційного правопису: *бавдлни намочивши, на той зибь, которой болить приложити* (с. 97). У середньому роді паралельно вживаються в досліджуваній пам’ятці членні нестягнені форми: *котороє* (с. 45, 64), *самоѣ* (с. 61), *моѣ* (с. 11, 13, 35, 90), *моѣжь* (с. 61 – двічі), *моѣ* (с. 38 – двічі), *takowoie* (с. 98) – усього 12 випадків – і нечленні: *всѣ* (с. 18), *то* (с. 9, 15, 27, 31, 32, 33, 40, 42, 52, 53, 57, 69, 70) – усього 14 разів. Як зауважує С.П.Самійленко, нечленна форма “то” найбільш характерна для подільських і волинських говорів, а нестягнена “тоє” й форма з незавершеним процесом стягнення “теє” притаманні східнополіським говорам, хоч непоодинокі вони й у південно-західних говорах [278, 137]. Серед займенників жіночого роду знаходимо 7 прикладів членних нестягнених форм: *котора*← (с. 20, 21, 27, 42, 56), *та*← (с. 72 – двічі) – і лише тричі зустрічаються стягнені: *котора* (с. 47), *їка* (с. 70), *та* (с. 27). В актових книгах XVII ст. переважали саме нестягнені форми [11, 11]. За спостереженнями

М.Онишкевича, такі повні форми займенників виступають у північно-західній частині сучасних волинських, а також у поліських говорах [231, 130], отже, як дозволяє стверджувати вживання повних форм у “Книжиці”, в українській мові XVIII ст. вони були поширеними південніше, ніж у сучасній мові.

Родовий відмінок займенників чоловічого й середнього родів у “Книжиці”, як і в сучасній українській літературній мові, має закінчення *-ого*, *-огw*; лат. *-oho*. Напр., питально-відносні займенники: *зʹ которого* (с. 69), *которого* (с. 41, 84), *зʹ ꙗкого* (с. 17); неозначений – *ꙗкогоколв←къ* (с. 62); означальні: *иншого* (с. 11, 78), *каждого* (с. 64, 66, 81), *каждогw* (с. 65), *кождого* (с. 12, 96), *kozdoho* (с. 101), *z samooho* (с. 109); вказівні: *такого* (с. 11), *такогожъ* (с. 50), *того* (с. 14, с. 45 – двічі, с. 47, 58, 72, 86, 97), *зʹ того* (с. 19, 25, 32, 42, 46, 64), *wcl того* (с. 27, 33, 41, 53, 60), *дл← того* (с. 33, 38, 61, 84, 93), *опрочь того* (с. 76, 77, 92, 95, 96); *do тогw* (с. 20, 80), *тогw* (с. 76), *тоho* (с. 98, 101, 103, 107), *dla тоho* (с. 99).

Займенники жіночого роду мають у цьому відмінку флексію *-ой*, напр., питально-відносні: *до котрой* (с. 65), *котрой* (с. 53, 65), *зʹ котрой* (с. 20, 86); неозначений – *зʹ ꙗкойколв←къ* (с. 64); означальні: *иншой* (с. 11), *q каждой* (с. 16), *{ каждой* (с. 70), *дл← каждой* (с. 70); вказівні: *такой* (с. 48), *зʹ той* (с. 20, 21), *той* [*vodu*] (с. 71). Указівний займенник виступає ще у формі *тогъ* (с. 11). На думку С.П.Самійленка, подібні форми, омонімічні з формами давального відмінка, витворилися внаслідок редукції кінцевого [і] [278, 144]. Можливо, в досліджуваній пам’ятці спостерігаємо вирівнювання парадигми відмінювання прикметників і родових займенників, оскільки родовий відмінок прикметників жіночого роду має у “Книжиці” саме флексію *-ой* (див. підрозділ 4.2, с. 117) Таке закінчення родового відмінка однини прикметників жіночого роду, за спостереженнями С.П.Бевзенка, зустрічається в окремих північних і південно-східних говорах сучасної української мови [32, 197].

Давальний відмінок чоловічого роду засвідчено 8 разів із флексією *-оми*, характерною і для сучасної української літературної мови: *такоми* (с. 14), *к*

тому (с. 22, 28, 39, 44, с. 46 – двічі), *тому* (с. 84). Займенник жіночого роду вживається в цьому відмінку лише один раз: *по ложцѣхъ даѣи каждоѣ штици гмигъ з доповоѣ* (с. 67). На жаль, важко сказати, наскільки закономірною є відсутність переходу [o]→[i] в закінченні, оскільки це єдиний приклад у пам'ятці. Можливо, написання флексії *-оѣ* зберігається за традицією.

У знахідному відмінку займенники чоловічого роду виступають у двох формах: тотожних із називним відмінком (для назв неістот) і тотожних із родовим (для назв істот). Форми знахідного відмінка, тотожні з називним, являють собою давні форми, що зазнали в українській мові лише певних фонетичних змін [62]. У досліджуваній пам'ятці флексії цих форм не виявляють відмінностей від сучасних, окрім графічних: питально-відносні: *возми прѣтикъ, которѣи гмигми магми* (с. 90 – двічі), *prutyk, kotory szczepyty maiesz* (с. 108), *wyimy klynok kotoryi wbyweś wpniak* (с. 108); *нѣби ꙗвин←ній въ слюзѣ ꙗкий бѣлавіи* (с. 31), *если приимѣ ꙗкий або чиракъ ꙗвца... з дгъ магъ* (с. 68) – тут слід зауважити, що займенник *ꙗкий* уживається у функції неозначеного; присвійні: *кождгнѣ господаръ своѣ товаръ зраховавши { каждой штики дастъ погроши* (с. 61), *трѣба гмигми въ дикод дгргво... нгргсидивши в садъ своѣ* (с. 89), *treba szczepyty w dykoie derewo... peresadywszy w sad swoy* (с. 107) – імовірно, кореневий [o] зберігається тут за аналогією до решти непрямих відмінків; означальні: *на кождѣи ꙗхвѣтѣ... спусти кровь* (с. 19), *лю дгъ трѣба тобѣ... вс←кий посудокъ и начин←... надѣтгюжѣ сѣркою понакуривали добрѣ* (с. 75). Найпоширенішим же в цьому відмінку, як і взагалі в пам'ятці, є вказівний займенник *той* : *на той часѣ* (с. 14, 15, 31, 46, 50, 53, 55, 73, 74, 75, 90), *въ той часѣ* (с. 15, 20, с. 22 – тричі, с. 25 – двічі, с. 44, 50, 54, 66, 70, 74), *wtoy czas* (с. 98, 99, 108, 109), *той поплѣлъ зъ горѣлкою змѣшай* (с. 13), *той конгѣць... довго крѣтити трѣба* (с. 17) та інші, усього 40 прикладів у цій формі (ще на с. 33, с. 42 – двічі, с. 66, 80, 52, 61, 73, 109).

зробити (с. 68), *давай здоровимъ воламъ такогъ лѣкарство* (с. 51 – 52), *и влѣти тогъ кондвѣ чрдзъ грдбло въ горло* (с. 11, 15, 23, 28, 37, 43, 46, 52, 54, 56, 75, 78 та ін. – усього 44 рази), *и тогжъ жито мождтъ* [кінъ] *лѣсти* (с. 29, 31, 48, 56, 66, 68, 71, 83), *toie zaczuwczу bydlуna, ne poyde wpaszniu* (с. 105, 107), *на тог* (с. 17, 18, 28, 36, 42, 44, 46, 56, 59, 61), *на тогжъ* (с. 54 – двічі, с. 55, с. 56 – двічі, с. 61 – двічі, с. 62, 81), *въ тогъ* (с. 22, 69), *могъ всѣ робити можна* (с. 54, 80, 92), *на могъ* (с. 74), *teie prysypaty zemleiu dobroiu* (с. 98, 104). Усього в пам'ятці виявлено 87 прикладів нестягнених форм знахідного відмінка середнього роду, а стягнених – лише 17. Характерні для жіночого та середнього родів повні форми вказівних займенників охоплюють, за спостереженнями М.Онишкевича, частину сучасних поліських та волинських говорів [231, 130]. У “Книжиці” вказівні займенники середнього роду вжито в знахідному відмінку 82 рази у членній нестягненій формі й лише 8 разів у стягненій. Переважали нестягнені форми цього займенника й у пам'ятках XVI – XVII ст. [151, 105]. Отже, процес витворення стягнених форм на момент написання пам'ятки ще не завершився. Щодо займенника *могъ*, то на виникненні такої форми, як зауважує С.П.Бевзенко, позначився вплив займенника “цей (сей)”, який у подільсько-волинських говорах у непрямих відмінках зберігає кореневий [е], отже, за аналогією у південноволинських говірках виникли форми вказівного займенника “той” із кореневим [е] [35, 125]. Хоча займенника “цей (сей)” у пам'ятці не зустрічаємо, цілком імовірно, що на біляпочаївській території у XVIII ст. він зберігав у непрямих відмінках кореневий [е], про що можемо здогадуватися завдяки наявності в “Книжиці” форми *могъ*.

Форми знахідного відмінка жіночого роду з флексіями -у (-ю) або -ую є безпосереднім продовженням функціонування давніших з походження форм, причому в членних нестягнених формах типу “тую” в закінчення перейшла давня форма знахідного відмінка *ю* від анафоричного займенника жіночого роду *ѣ* [278, 148]. У пам'ятці 8 разів зустрічаємо стягнені форми, які стали нормативними для сучасної української літературної мови: *лѣку* (с. 61),

□*кѣ*колв←кѣ (с. 88), *котрѣ*колв←кѣ (с. 54), *iakukolwek* (с. 104), *въ каѣждѣ* (с. 13), *всю* (с. 45), *кожѣ* (с. 56), *каѣждѣ* (с. 64). Проте значно переважають нестягнені форми жіночого роду: □*кѣ* (с. 78), *котрѣ* (с. 16, 18, с. 23 – двічі, 76, 77, 96), *за инѣ* (с. 36, 39), *такѣ* (с. 43), *каѣждѣ* (с. 82), *тѣ* (с. 13, 15, 20, 23, 29, 35, с. 40 – двічі, с. 65, 67, 74, 90), *на тѣ* (с. 20), *чрѣзъ тѣ* (с. 23), *въ тѣ* (с. 28), *тѣ* (с. 108), *тѣжѣ* (с. 11) – усього 29 прикладів, що кількісно перевищує стягнені форми в 3,6 разу. Подібні нестягнені форми жіночого роду відомі й сучасним подільсько-волинським говорам, щоправда, як зауважує С.П.Бевзенко, вони є рідше вживаними [35, 123].

Орудний відмінок. За спостереженнями С.П.Самійленка, уже з XIII ст. дедалі ширше починають уживатися форми орудного відмінка займенників чоловічого й середнього родів із суфіксальним *-i-* (→[и]) замість *-h-*. Саме в такий спосіб, на думку дослідника, виникають засвідчувані староукраїнськими пам'ятками форми *тѣмъ*→*тѣмъ*→*тим*, *тацѣмъ*→*такѣмъ*→*таким* [278, 150]. С.П.Бевзенко припускає також можливість виникнення подібних форм за аналогією до форм прикметникових [32, 172]. У досліджуваній пам'ятці орудний відмінок займенників чоловічого й середнього родів не виявляє відхилень від сучасного (окрім графічних), напр., указівні: *такимъ* *слюзомъ* *всѣ* *члонки напълнѣнѣ сѣ* (с. 10), *такимъ* *способомъ до гори ростѣ будѣ* (с. 93), *намажѣ* *кнотѣ* *тѣмѣ* *логѣ* (с. 12), *тимъ* *крѣчкомъ* *витѣ*←*гни* *наросѣ* (с. 23, 25, 34, 35 – двічі та ін., усього 22 рази), *zbyray iabloczka dubowyi...i tym smaruy zlehka* (с. 103, с. 104 – двічі, с. 105); означальні: *похѣ*...*нѣ* *напавѣ*ючи *чимъ* *инѣ* (с. 19), *змѣшѣ* *зъ* *инѣ* *покармомъ* (с. 70), *листѣ*←*мѣ* *самимъ* *вкладѣ*ти *тѣ* *мѣ* (с. 80), *treba ich terty na tertci zo wśim, z łupy ny ne obyraiuczy* (с. 110). Очевидно, останній приклад, поданий латинською графікою, відповідає сучасній вимові.

Займенники жіночого роду в цьому відмінку в основному збігаються із сучасними (не беремо тут до уваги утворення неозначених займенників за

допомогою частки/постфікса *-коллежъ*): { *води...кото́рою на́пававс*← (с. 27), *поливати имати тую, кото́рою копитъ обв*←*заній* (с. 35), *лопати кото́рою збожж* *пгргкидагшъ, тимъ часто мачай* (с. 87). Указівний займенник 8 разів уживається в давній формі: *зливати ємь обрлкъ водою тою* (с. 35, 28, 42, 45, 56, 77, 79, 88). Двічі в пам'ятці зустрічаємо форму *тгю*: *қдапути тгю пльвиною* (с. 36), *надъ тгюжъ сльркою понакуривали [посидокъ]* (с. 75). Можливо, ця форма постала під впливом орудного відмінка займенника жіночого роду “ця (ся)”, який, за спостереженнями С.П.Бевзенка, зберігає в південноволинських говорах у цьому відмінку органічну форму (*сею, цею*), за аналогією до якої [о] замінилося на [е] в цих говорах у вказівному займеннику “та” [32, 172]. Один раз у досліджуваній пам'ятці вживається форма *тогю*: *на́павай кон*←*...тогю водою котора стоить въ долинь* (с. 47). Ця форма, відома й попереднім пам'яткам української мови, виникла, на думку І.М.Керницького, під впливом присвійного займенника “моєю”, і саме із форми “тоєю” й утворилася сучасна літературна “тією” [152, 139]. Форма “тојеју” вживається й у сучасних подільсько-волинських говорах [35, 125].

Місцевий відмінок займенників чоловічого й середнього родів в українській мові витворився фонетично внаслідок зміни в новозакритих складах етимологічних *о, е*→*і* і ствердіння кінцевого *-мь* після занепаду редукованого *ь*. Про такий шлях виникнення свідчать, як зауважує С.П.Самійленко, не тільки традиційне написання цих форм, а й живі говори української мови [278, 152]. У досліджуваній пам'ятці знаходимо цілком сучасну форму *во всьмъ*, де *ь* передає звук [і] (←[е]): *коли джума панигтъ, [ходити] тилко во всьмъ полотн*←*номъ* (с. 74). Однак переважають традиційні написання: *суть на дубл хоць нгс на́каждомъ пички...косматіг* (с. 75), *робити лугъ зъ поташи которого въ ка́ждомъ мѣстѣ доста́нши* (с. 84), *при томъ нгс давати нлчого иншого ѣсти* (с. 44), *въ томъ сикнѣ просо зав*←*зати* (с. 34), *виужъ въ томъ городѣ нгпостанг* (с. 79), *виполоти егъ, знову въ томжг лизѣ*

(с. 83), *посадити [gorix] на томъ мѣстцѣ* (с. 92). Привертають до себе увагу написання з *-имъ* (лат. *-im, -um*) у цьому відмінку: *примени трѣба дѣлати вишгѣ ← кѣгъ въ своимъ часѣ* (с. 88), *pryszczepy potrzeba dilać wszelakii w swoim czasie* (с. 106), *а каждыи* [господар повинен запалити гній] *въ иишимъ мѣстцѣ* (с. 76), *гдѣ дарити трѣба... по посторонки тимъ* (с. 22), *на тимъ боцѣ, звѣтки вѣтвѣ грѣ вѣгъ, гной запалити* (с. 78), *orich woloski posadyty na tym mistcu* (с. 98). З одного боку, можемо припустити, що внаслідок поплутання графем *и – ѣ* у пам'ятці вимова цих форм відповідає сучасній (*на тім, в тім*). Однак більш імовірно, що такі форми місцевого відмінка займенників чоловічого й середнього родів є діалектними, тотожними з формами орудного. Таке своєрідне явище зрідка засвідчується у пам'ятках XV – XVIII ст. Волині, Київщини та Чернігівщини [152, 139; 151, 104]. Виникли ці форми, на думку І.М.Керницького, так само, як форми місцевого відмінка прикметників чоловічого й середнього родів на *-ѣмъ* [152, 139-140]. В українській мові це явище не розвинулося, а в білоруській форми орудного відмінка цілком витіснили форму місцевого [278, 153].

Форми місцевого відмінка займенників жіночого роду утворилися в українській мові цілком фонетично внаслідок зміни [o], [e] → [i] в новозакритих складах, про що свідчать традиційні написання зі збереженням етимологічних *о* та *ѣ* [278, 153]. У “Книжиці” в цьому відмінку послідовно зберігаються традиційні написання: *въ...чѣгѣ* (с. 63), *въ своѣгѣ* (с. 87, 95), *w swoiѣy* (с. 100), *въ ѣкой* (с. 28, 57, 73), *на которой* (с. 74), *въ которой* (с. 29, с. 13 – двічі, с. 35, 42), *въ ѣкой нѣгѣ будѣ* (с. 75), *при самой* (с. 14), *по самой* (с. 90), *на самой* (с. 91), *на каждой* (с. 16), *при каждой* (с. 96), *przy kazdoy* (с. 101), *въ той* (с. 26, 27, 29, 30, 55, 69). Однак можемо здогадуватися, що вимовлялися ці закінчення вже по-сучасному, що підтверджується написанням з літерою *ї* в місцевому відмінку однини прикметника жіночого роду: *въ солоній ропѣ* (с. 77) (докладніше див. підрозділ 4.2, с. 118).

4.2.3.2. Множина. Розрізнявання форм усіх трьох родів уже в пам'ятках давньоукраїнських майже цілком зникає [278, 155]. Лише в поодиноких випадках пам'ятки XIV – XV ст. засвідчують специфічні займенникові форми (*ma□, вс←*) [145, 161]. Як зауважує С.П.Самійленко, форми називного відмінка множини неособових родових займенників є дуже строкатими й у сучасних говорах української мови, причому для південно-західних говорів характерні членні (прикметникові) форми [278, 155-156]. У досліджуваній пам'ятці переважають у **називному відмінку** саме такі форми: *которіи* (с. 11, 14, 17, 42, 51, 60, 86, 87, 88, 92, 97), *kotoryi* (с. 98, 101, 103, 104, 109), *ngкоторіи* (с. 71), *инніи* (с. 27), *иніи* (с. 68), *инnyi* (с. 110), *ти* (с. 14, 97), *тии* (с. 17 – двічі, с. 75, 76), *тижъ* (с. 25, 26), *жадніи* (с. 91), *žadnyi* (с. 108). Двічі вживаються у “Книжиці” форми називного відмінка множини займенників із закінченням *-ig*: *которіг* (с. 74), *тиг* (с. 27). Подібні форми І.М.Керницький, досліджуючи систему словозміни української мови XVI ст., називає серед рис, властивих пам'яткам Волині, Київщини й Чернігівщини [152, 151-152]. Очевидно, у досліджуваному стародрукові ці закінчення вжито за традицією. Так, А.О.Свашенко зазначає, що “північноукраїнсько-білоруське закінчення *-g* (колишнє “ятеве” закінчення жіночого роду) витіснило в діловій мові XVII ст. інші закінчення”, тому, на думку дослідниці, “пояснювати це явище як діалектизм не варто, оскільки таке ж становище і в лівобережних пам'ятках” [284, 353]. Тричі в “Книжиці” вжито в цьому ж відмінку займенник *всh* (с. 10, 20), *wsi* (с. 110), який не виявляє відмінностей (окрім графічних) від сучасної норми. Доречно буде одразу ж розглянути й форми **знахідного відмінка** множини, які також є спільними для всіх родів. Як і в називному відмінку, у “Книжиці” значно переважають нестягнені форми, характерні для південно-західних говорів: питально-відносні займенники: *которіи* (с. 60), *kotoryi* (с. 103), *□кии* (с. 94); означальні: *инніи* (с. 12), *иншійи* (с. 14, 94), *саміи* (с. 41), *саміи* (с. 46), *inszyi* (с. 105), *wszelakii* (с. 106); вказівні: *тии* (с. 17, 32, 39, 60, 63, 72, 75, 77, 82, 88), *над тии* (с. 93), *тижъ* (с. 96), *tyiž* (с. 101, 104, 106, 110), *nad*

tyi (с. 99), *takiiž* (с. 102). Двічі в цьому відмінку зустрічаються традиційні написання з *-iŕ*: що були характерними й для волинських пам'яток попередніх періодів [152, 151-152]: *гусглицю и инiiŕ робачки забивагть попгль* (с. 77 – 78), *приггги тргба ldlлати виггл←kiŕ вь своимъ часh* (с. 88). У цілком сучасній формі 5 разів зустрічається займенник *всh* (з іменниками – назвами істот): *всh вггрггдъ понамазуй* (с. 48), *понамазуй тимъ всh* (с. 64), *надобно тii прггики всадити вь глини всh* (с. 89), *прикрити на всh сторони* (с. 95), *nadobno tyi prutyki w sadyty w hlynu wśi* (с. 107). Лише один раз у стародруковій зустрічається в цьому відмінку неособовий родовий займенник у формі родового відмінка: *□къ ратовати людгй, которхъ собаки скажгггii покисали* (с. 9). Така форма, що постала в результаті загального процесу заміни форм знахідного відмінка формами родового в особових, предметно-особових займенниках та в іменниках-назвах істот, є нормативною для родових займенників сучасної української літературної мови, якщо вони граматично пов'язуються в реченні з назвами істот [287, 158]. Однак у решті випадків узгодження неособових родових займенників з іменниками – назвами істот (тварин) у “Книжиці” займенники (як і іменники, з якими вони узгоджуються) вживаються у формі називного-знахідного множини, напр.: *гусглицю и инiiŕ робачки забивагть попгль* (с. 77 – 78), *□къ тii робаки глбити* (с. 88), *овци остригши понамазуй тимъ всh* (с. 64). Подібні вживання переважають і в сучасних південно-західних діалектах, у яких від назв істот (включаючи й назви людей) у множині утворюються давні форми знахідного відмінка, що не збігаються з родовим [35, 106]. Присвійний займенник у пам'ятці виступає у формі, співвідносній із сучасною: *вь кадкк класти свои полотна* (с. 84), *вь едно начинiiŕ зливати свои молока* (с. 84), *nechay w seklyny swoi własnyi...umoczywszy chustu, czasto...przykladaie* (с. 105). Форми давального відмінка множини неособових родових займенників у пам'ятці відсутні.

Форми родового, орудного та місцевого відмінків множини у “Книжиці”, як і в сучасній українській літературній мові, з певними

фонетичними змінами зберігають давні закінчення. Наприклад, у родовому: *зъ которихъ* (с. 77), *иниѣхъ* (с. 11), *иннѣхъ* (с. 88), *иншихъ* (с. 93), *inszych* (с. 99), *зъ тихъ* (с. 25, 26), *тихъ* (с. 72), *тѣхъ* (с. 78); в орудному: *зъ такими* (с. 96 – двічі), *z takimъ* (с. 101 – двічі), *тими* (с. 17, 85), *из тими* (с. 68), *тыту* (с. 102), у місцевому відмінку: *на которихъ* (с. 77) (збігається з родовим). За спостереженнями С.П.Самійленка, у займенниках твердої групи внаслідок зміни суфіксальних *-ѣ-* та *-и-* в [и], підтриманої впливом членної (прикметникової) відміни давній суфіксальний *-ѣ-* уже з XIV ст. змінився також на *-ѣ-*, *-и-* [278, 159]. Привертає увагу займенник *всѣхъ*, який у родовому та місцевому відмінках множини зберігає у стародрукові давніші форми, від яких фонетично утворилися сучасні українські, напр., родовий: *зо всѣхъ* (с. 89), *zwsich* (с. 107), місцевий: *по всѣхъ* (с. 76, 78). І.М.Керницький доходить висновку, що старовинні форми з *ѣ* були притаманними галицьким пам'яткам [152, 149]. Написання з ятем у “Книжиці”, вірогідно, зберігаються за традицією; вони також могли передавати живу тогочасну вимову, однакову з сучасною. Форми **двоїни** у стародрукові не засвідчені.

4.4.4 Висновки. На підставі дослідженого матеріалу можемо зазначити, що в “Книжиці” переважно засвідчені цілком сучасні форми відмінювання займенників. Засвідчено такі риси, характерні для **сучасної української літературної мови**:

1. Послідовне вживання предметно-особових займенників чоловічого й середнього родів із початковим [н] у прийменникових конструкціях: *зъ нѣго*, *въ нѣмъ*, *на нѣмъ*.
2. Питально-відносний займенник уживається у формі, співвідносній за вимовою із сучасною: *ию* – 22 рази (пор. лат. *szczo* – 5 разів).
3. Спостерігається тенденція до вирівнювання відмінюваних неособових родових займенників за зразком прикметникової відміни, напр., в однині: *такомъ*, *такимъ* та ін.

4. У множині відсутнє, як і в сучасній українській мові, розрізнення за родами: *тргба ишихъ лѣкарствъ, **которіи** здѣгъ кладути←, ранки... **которіи** будути по ногахъ..., жгѣлхзомъ занѣкати, нгѣдавати паросткамъ wdprostати **которіи** ѿкъ показути←, wdphзовати і под.*

5. Пам'ятка фіксує повну втрату категорії двоїни займенників.

Серед діалектних рис, притаманних **волинсько-подільській** групі говорів, у пам'ятці знаходимо такі:

1. Відсутність лабіалізації [e] у предметно-особових займенниках чоловічого й середнього родів: *тeго, з' нгго, емu* та ін.
2. Предметно-особовий займенник жіночого роду в знахідному відмінку однини має архаїчну форму *ю*: *кормити ю сѣномъ и оброкомъ*.
3. Предметно-особовий займенник жіночого роду в родовому відмінку однини виступає у формі, омонімічній із давальним відмінком: *нашкробай ей [тобто солонини] добру пригорлѣ* – родовий відмінок – і *дати ей нѣ ѿлку* (с. 66) – давальний відмінок. В орудному відмінку цей займенник один раз ужито без приставного [н]: *поподѣ ею вит←гни добргъ*, однак двічі засвідчено вже форму *нгою*, яка закріпилася в сучасній українській літературній мові.
4. Неособові родові займенники жіночого та середнього родів переважають у пам'ятці в нестягнених формах: *котора←, та←; которогъ, тогъ, мggъ, тогъжъ; ѿкую, каждую, тую* та ін.
5. Вказівний займенник середнього роду вжито в нечленній формі *то*.
6. Неособові родові займенники виступають у формі називного навіть тоді, коли вони пов'язані з іменниками – назвами істот: *ѿкъ тiu робаки гибити*.

Таким чином, маємо підстави зробити загальний висновок, що система відмінювання займенників у “Книжиці” в основному відбиває риси, притаманні й сучасній українській літературній мові. У пам'ятці також засвідчено окремі діалектні особливості у відмінюванні займенників, характерні для південно-західних говорів української мови, зокрема подільського й волинського.

4.5. Дієслово

Досліджуваний стародрук дає цінний матеріал для вивчення дієслівної системи української мови XVIII ст. Перш за все привертає до себе увагу категорія виду, що набула того рівня розвитку, який характеризує сучасне українське дієслово, як і в попередніх пам'ятках української мови [60, 129]. Основним засобом вираження видових відносин – протиставлення доконаного й недоконаного виду – у “Книжиці”, як і в пам'ятках попередніх періодів [58, 333] та в сучасній українській мові, виступають дієслівні префікси, які відіграють не лексичну, а граматичну роль. Префіксальні дієслова належать в основному до доконаного виду й виражають обмежену в часі дію, напр.: *вигрѣти* (с. 58), *вигрѣгъ* (с. 26), *вигнѣ* (с. 23), *закинѣ* (с. 81), *помѣ* (с. 18, 8 разів), *порѣ* (с. 82), *поставити* (с. 14, 85), *привѣ* (с. 22) тощо. Особливості дієслівної системи української мови XVIII ст. значною мірою відповідають особливостям сучасної української літературної мови. Звичайно, не всі форми дієслова представлені в тексті “Книжиці для господарства” (що зумовлюється змістом та призначенням пам'ятки – поради, рецепти тощо), однак засвідчені форми дозволяють скласти досить повне уявлення про особливості дієслівної парадигми наприкінці XVIII ст. на території, з якої походить стародрук.

4.5.1. Дійсний спосіб

4.5.1.1. Форми теперішнього часу. Із форм 1 особи однини знаходимо єдиний приклад у частині, писаній латинкою: *żołudi do chliba ne zychu miszaty bolsz, iak garnec do czwerki żyta* (с. 110). Форми І особи множини пам'яткою не засвідчені, отже, не можемо говорити про їх особливості.

Форми 2 особи однини, як і в сучасній українській мові, мають закінчення *-ишь*, *-ишь*, лат. *-iesz*: *мисишь* (с. 12, 37), *говоришь* (с. 73), *ходишь*

(с. 73), *холопѣиѣ* (с. 51), *маѣиѣ* (с. 34, 90), *нѣгѣиѣ* (с. 87, 104), *зсипѣиѣ* (с. 87), *maiesz* (с. 108), *zsyraiesz* (с. 104). Слід зауважити, що ці форми вживаються дуже обмежено, в основному в означено-особових реченнях і реченнях зі значенням часткової узагальненості: *лопатю которою збожѣиѣ нѣгѣиѣ*, *тимъ часто мачай* (с. 87); *зѣкимъ говоришъ, чи ходишъ по рѣзнихъ мѣстцѣхъ, ѡчѣтомъ зѣ водою торанки глѣби полокати* (с. 73).

Форми 2 особи множини пам'яткою не засвідчені. Для 3 особи однини характерний у закінченні депалаталізований [т] (графічно *-т-*, *-тъ*), причому не тільки в дієсловах II дієвідміни (у яких у сучасній українській літературній мові наявний м'який [т']): *болитъ* (с. 20, 53, 97), *боитсѣ* (с. 79), *виходитъ* (с. 31, 65), *значитъ* (с. 26, 44), *лѣтитъ* (с. 76), *мочитъ* (с. 45), *налѣжитъ* (с. 73), *нидѣитъ* (с. 54), *ходитъ* (с. 6) та ін., – а й навіть у дієсловах I дієвідміни, в яких у сучасній українській мові *-т* відсутнє: *бывагтъ* (с. 25, 26, 30, 32), *вздохагтъ* (с. 54), *выправлѣгтъ* (с. 78), *встагтъ* (с. 10), *забивагтъ* (с. 77, 78), *зачинагтъ* (с. 30, 51), *здохагтъ* (с. 46), *кѣлѣгтъ* (с. 57), *линѣгтъ* (с. 45), *лѣгтъ* (с. 10, 30), *магтъ* (с. 16, 10 разів), *показѣгтъ* (с. 26), *стогагтъ* (с. 30, 38) та ін. – усього 102 приклади. На архаїчність і поширення цих форм у давньоукраїнській мові вказував В.Дем'янчук, який відзначав, що форми 3 особи однини без закінчення взагалі дуже рідко траплялися в давньоукраїнській мові [98, 34].

У пам'ятці також зафіксовані й форми дієслів I дієвідміни у 3 особі однини без *-т*, як у сучасній українській літературній мові, але їх значно менше: *бѣгѣ* (с. 35), *сѣ зовѣ* (с. 72), *маѣ* (с. 68), *таѣ* (с. 107), *можѣ* (с. 65), *токне* (с. 104), *панѣ* (с. 75), *нѣгѣиѣ* (с. 31), *пѣхѣ* (с. 44), *ростѣ* (с. 13, 42, 45), *хорѣ* (с. 54, 55), *хочѣ* (с. 63, 89), *хѣдѣ* (с. 46) – усього 18 прикладів.

Щодо 3 особи множини, то тут також засвідчені закінчення з послідовно твердим [т] у дієсловах обох дієвідмін: *бывають* (с. 25, 75, 85), *вливають* (с. 68), *гризѣтъ* (с. 27, 46), *зовѣтъ* (с. 45 – 5 разів), *кашлѣють* (с. 68), *кладѣтъ* (с. 11), *копають* (с. 47), *кошѣтъ* (с. 95), *кѣтъ* (с. 93, 99),

кучаюмс← (с. 96), *мають* (с. 27), *miszaiut* (с. 110), *wywolikaiutsia* (с. 109), *wymerzaiut* (с. 99), *назрѣають* (с. 13, 76, 77), *назрѣаюмс*← (с. 17), *обѣдають* (с. 88), *obidaiut* (с. 104), *пшмѣхаютъ* (с. 68), *пійють* (с. 69, 75), *ростуть* (с. 86), *rostut* (с. 103), *снѣають* (с. 50), *стогнуть* (с. 70), *сѣпхлѣють* (с. 33), *тримають* (с. 75), *qдаюмс*← (с. 88, 106), *хорють* (с. 67, 73); *вод*←*тъ* (с. 69), *с*← *лѣчатъ* (с. 70), *люб*←*тъ* (с. 53, 60), *нос*#*тъ* (с. 75), *роб*←*тъ* (с. 27), *робл*←*мс*← (с. 13), *сид*←*тъ* (с. 74), *слин*←*тъ* (с. 70), *нGGGGGgrtt* *слюжатъ* (с. 10), *точатъ* (с. 87, 103), *хот*←*тъ* (с. 70), *suszat* (с. 110), *szkodiāt* (с. 110). За спостереженнями А.О.Свашенко, написання *-тъ* становило лише графічну рису пам'яток XVII ст., що відповідало книжній традиції [282, 67]. На нашу думку, наявність флексійного *-тъ* у формах 3 особи однини і множини теперішнього часу дієслів обох дієвідмін у “Книжиці”, очевидно, відбивало живу діалектну вимову, адже саме такі закінчення функціонують і в сучасних волинсько-поліських [35, 202] і південно-західних [35, 211] говорах української мови. Зауважимо, що дієслово “бути” у 3 особі однини теперішнього часу не тільки має традиційну форму *єсть* (с. 11, 17, 20, 21, 27, 28, 31, 32, 38, 60, 61, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 80, 93), але й виступає із діалектно твердим [т]: *єтъ* (с. 15, 16, 19, 20). У 3 особі множини вживається традиційна форма *суть* (с. 14, 17, 25, 40, 68, 71, 75, 78, 92). Дієслово “їсти” представлене формами 3 особи однини *ѣсть* (с. 54, 72) і 3 особи множини *ѣд*←*тъ* (с. 68, 69, 75) із діалектно твердим флексійним [т].

Серед інших відмінностей від сучасної української літературної норми можемо назвати написання у формі 3 особи множини дієслова “хотіти” закінчення “-ять”, характерного для II дієвідміни (а не “-уть”, як у сучасній українській мові): *познагшъ мо ѣсти нгхот*←*тъ* (с. 70). Очевидно, таке вживання викликане діалектним впливом.

4.5.1.2. Минулий час. У тексті “Книжиці” минулий час виражається формами колишніх дієприкметників на *-лъ*, *-ла*, *-ло*, що відповідає нормам

сучасної української літературної мови. На відміну від ішних пам'яток XVII – XVIII ст., у яких переважали традиційні написання [див.: 6, 17; 7, 20; 11, 12; 3, 85], адже за правописною традицією кінцевий *л* у дієсловах чоловічого роду вживався аж до кінця XVIII ст. [32, 131], у нашій пам'ятці у формах дієслів чоловічого роду спостерігаємо перехід [л]→[Ў] (граф. -въ, -в-; лат. -w), напр: *бѣвъ* (с. 61, 93), *вибивъ* (с. 21), *зѣхвъ* (с. 41), *нарѣзавъ* (с. 89), *провѣдавъ* (с. 65), -с← *сказивъ* (с. 72), *ходивъ* (с. 24), *biw* (с. 99), *derżaw* (с. 100, 101), *naryzaw* (с. 107) та ін. – усього 39 прикладів. Знаходимо лише три випадки традиційного написання з -ль: *могль* (с. 29, 76) та -с← *росходилъ* (с. 78), що вже не відповідали живій вимові (див. розділ 3, с. 67).

Форми середнього та жіночого родів, а також форми множини нічим не відрізняються від сучасних, напр., жіночий рід: *бѣла* (с. 23, 29, 34, 71), *вскочила* (с. 20), *doxodила* (с. 34), *зѣхла* (с. 68) та ін.; середній рід: *бѣло* (с. 24, 82, 83), *варилос*← (с. 29), *залѣзло* (с. 58), *затѣгло* (с. 58, 91), *наросло* (с. 23) та ін.; множина: *бѣли* (с. 72, 91, 95), *вийшли* (с. 54), *виходили* (с. 29), *достали* (с. 75) та ін. – усього в тексті знаходимо 77 випадків уживання форм минулого часу.

Пам'яткою засвідчено також кілька прикладів уживання перфекта. Як відомо, минулий час дієслів у більшості південно-західних говорів має залишки перфекта (фонетично й морфологічно змінені). Ці форми перфекта утворюються зі звичайних для української мови форм дієприкметникового походження й фонетично змінених, стягнених особових форм дієслова “бути” в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень [98, 99]. Досліджувана пам'ятка засвідчує всього три приклади вживання перфектних форм (причому на тій самій сторінці): *клинокъ, которій вѣбивгсь въ пн*←*къ въ сгрѣдинѣ* (с. 90); *помали, абись притиковъ зѣ мѣстѣ*←*нгрѣшивъ* (с. 90); *тогѣ дрѣво, тось росколовъ* (с. 90). Як бачимо з двох останніх прикладів, енклітичні форми 2 особи однини допоміжного дієслова можуть відокремлюватися від дієприкметникової частини минулого часу й приєднуватися як енклітики до

інших членів речення, що є однією з діалектних морфологічних рис сучасних подільських говорів [110, 100].

А.О.Свашенко переконливо доводить, що перфектні форми були поширені на всій території України в XVII й на початку XVIII ст. [282, 68], згодом їх витіснили нові зручніші форми [282, 69]. Уживання цих форм у “Книжиці” могло підтримуватися польською мовою, однак невелика їх кількість (3,7% всіх форм минулого часу) свідчить про занепад перфекта в українській мові наприкінці XVIII ст. на території, з якої походить стародрук.

4.5.1.3. Майбутній час. Як відомо, в українській мові на становлення й розвиток майбутнього часу мала значний вплив категорія виду. Унаслідок видової диференціації первісних основ теперішнього часу частина з них, одержавши значення доконаного виду, виділилася в окрему групу дієслів майбутнього часу. Ці дієслова мають особові закінчення теперішнього часу, а в структурному відношенні характеризуються в переважній більшості випадків префіксованими основами [141, 212-213].

У досліджуваній пам’ятці форми доконаного виду виступають у значенні майбутнього простого. Наприклад: *и Конь возм_{gmc}← до hдла* (с. 32), *□къ, вил_{gжамс}←, литина з_{gлгна} в_{gpxн}← wdnphg и wphxi вил_{umamс}←* (с. 93), *тии зм_←зкн_{штъ} и wthкъ вийд_{gтъ} або вumgчg* (с. 26), *и на той часъ имъ нити dаси* (с. 50), *и тимъ часомъ qdшшumс←* (с. 25), *□къ зhйд_{gтъ} и qрост_{gтъ}, за лhto, тр_{gба} wбв←зовати на зими соломою* (с. 92) та ін. – усього пам’яткою засвідчено 176 випадків уживання форм майбутнього простого.

Як видно з наведених вище прикладів, більшість дієслів у формах майбутнього простого – це форми доконаного виду, утворені від недоконаного шляхом додавання до них граматикалізованих префіксів. Отже, наприкінці XVIII ст., як і в попередніх пам’ятках [58, 347] та в сучасній українській мові, префіксація була продуктивним способом утворення видових пар. Щодо особових закінчень майбутнього простого, то вони збігаються із флексіями

теперішнього часу, які вже було розглянуто вище, і додаткових зауважень не потребують.

Привертає увагу дієслово *вигукитъ*, у якому відсутнє чергування [к] - [ч] перед закінченням 3 особи множини: *и тогъ робити трѣба ажъ вигукитъ* (с. 29). Як відомо, поширення чергування на 1 особу однини й на 3 особу множини (за аналогією) відбувалося не раніше XVIII ст. Воно й досі ще не запанувало на всій українській мовній території. Так, у ряді північноукраїнських говірок відсутня перехідна палаталізація приголосних: *пеку, магу* [145, 340]. Очевидно, у досліджуваній нами пам'ятці таке написання могло бути викликане або орфографічною традицією, або ж розмовною стихією. Про закономірність цього явища говорити не можемо, оскільки в тексті більше не знаходимо подібних написань.

У складеному майбутньому (з інфінітивом) в українській мові в ролі допоміжного дієслова виступає слово “бути”. Так, уже в пам'ятках XVI – XVII ст. форма “буду + інфінітив” є панівною [141, 214]. У тексті “Книжиці” знаходимо 10 прикладів аналітичних форм майбутнього часу, напр., 2 особа однини: *тогъ лікарство давати будишъ* (с. 41); 3 особа однини: *заразъ на нѣрѣднюю ногу килъгати будѣ* (с. 19), *кѣлко потрѣба будѣ сказовати* (с. 80), *и такъ помалѣи гоитисъ← будѣтъ* (с. 28), *ропѣ збѣрѣтисъ← и копитовѣ шкочити будѣтъ* (с. 32), *воль сто←ти здорово самъ нѣбудѣтъ* (с. 91 – двічі), *такимъ способомъ догори рости будѣтъ...* (с. 93); 3 особи множини: *на вѣвсиски нѣ пастѣ, бо будѣтъ хорувати* (с. 63), *и вовни мати будѣтъ дѣлѣкатни* (с. 64). Форми майбутнього часу 1 особи однини та множини і 2 особи множини пам'яткою не засвідчені.

Синтетичні форми майбутнього часу, утворені за допомогою дієслова “иму” й поширені в сучасній українській літературній мові, досліджуваною пам'яткою не засвідчені. Окремо слід розглянути сполучення дієслова “мати” в особовій формі з інфінітивом, які зрідка зустрічаються в тексті: *а коли заразъ въ дорогѣ магишъ їхати* (с. 34), *прѣтикъ которѣй мѣгнѣти магишъ* (с. 90), *саранча*

здѣ magтъ ридиати (с. 76), *кто хочѣ magтъ мигнати, magтъ нам←мати, то би... притиковъ... нарѣзавъ* (с. 89). Аналогічні форми, виявлені в актових книгах Полтавського городского уряду XVII ст., Л.О.Самійленко вважає аналітичними формами майбутнього часу, причому як недоконаного виду, так і доконаного [272, 101]. Дещо іншої думки дотримується В.П.Бесєдіна-Невзорова, зауважуючи, що до особливостей усіх способів вираження граматичного значення майбутнього часу в мові українських пам'яток XVI – XVIII ст. відносилося збереження досить виразних модальних відтінків [43, 31]. Так, у багатьох випадках у мові С.Величка навіть синтетичні форми на -му поряд зі значенням майбутнього передають додатковий відтінок обов'язковості, категоричності, навіть примусовості [42, 254]. Очевидно, в досліджуваній пам'ятці сполучення “мати + інфінітив” виражають не граматичне значення майбутнього часу, а модальне значення обов'язковості або примусовості, як і подібні сполучення в сучасній українській мові. Це припущення підтверджується вживанням синонімічних конструкцій у “Книжиці”, пор., напр.: *а коли заразъ въ дороги magтъ ѣхати* (с. 34) і *аколи въ дороги мисить ѣхати* (с. 37).

4.5.2. Умовний спосіб. У досліджуваній пам'ятці форми умовного способу засвідчені в досить обмеженій кількості, як і в сучасній українській літературній мові, де середня частота вживання умовного, спонукального і бажального способів, разом узятих, коливається в межах 1,5-2,1% [309, 398], але всі вони мають цілком сучасний характер. Умовну частку “би”, “бъ” (графічно *бѣ, би, бѣ*), як і в попередніх пам'ятках української мови [58, 371], засвідчено як у позиції після дієслова, з яким вона творить форму умовного способу, так і перед ним. Наприклад, у постпозиції: *такъ маѣвъ би м←со на обходѣ* (с. 95), *а моглибъ потрапити зробити майстрѣ* (с. 27), *а шкурки платили би купцѣ* (с. 95). У препозиції: *если би воль... килгавъ* (с. 58, 59), *карасиковъ... колко бѣ могло бити въ вѣборѣ* (с. 63), *если би бувъ [чоловік, людина] wt виуса чкмианій* (с. 61), *если бѣ захорovali [кози]* (с. 67), *если би була*

хороба нгзнагма (с. 71), *□къ би пси и здорови були* (с. 72), *здгъ бѣ дпгво мгнл←нг...* *було* (с. 79), *kto by chotiw... zrobyty* (с. 109), *kołyb kto chotiw do chliba ich miszaty* (с. 110). Такі конструкції умовного способу зустрічаються дещо частіше, ніж попередні. Зазначимо, що за змістом тексту ці дієслова не мають здатності реалізувати зв'язок з іменниками, ужитими в ролі звертання, і не виражають значення ввічливо висловленого побажання, а отже не є формами спонукального чи бажального способу.

Безумовно близькими до сучасних є форми, в яких частка “би” з'єдналася зі сполучниками “а” і “що”. Знаходимо 44 приклади: *абѣ... була* (с. 29), *абѣ могли стгпрнѣти* (с. 29), *аби зѣхвъ* (с. 41), *аби жвавъ* (с. 43), *аби нгъ замгкло и нгъ залѣзло* (с. 58), *абис← збожгъ нгъзан←ло* (с. 76), *аби бувъ хорошій* (с. 93) і под.; *тобѣ заниривс←* (с. 16), *тобѣ спотѣвъ* (с. 16), *тобѣ вскочила* (с. 20), *тобѣ навивалис←* (с. 22), *тобѣ нгъ була остра* (с. 23), *тобѣ ходивъ* (с. 24), *тобѣ нгъ замочивъ* (с. 33), *тобѣ нгъ доходила* (с. 34), *тоби... сто←ла* (с. 96) та ін.

У сучасній українській мові подібні форми сприймаються не як дієслова умовного способу, а як поєднання умовного сполучника з дієсловами дійсного способу. Можливо, у досліджуваному стародрукові ці форми вже саме так і сприймалися, однак не можна бути категоричним через неунормованість правопису пам'ятки, в даному разі написання слів разом чи окремо, пор., напр.: *то би нарѣзавъ* (с. 89) і *тоби... нгъ zostавъ* (с. 90). У цілому ж форми умовного способу, представлені в тексті “Книжиці”, мають сучасний вигляд і свідчать про те, що наприкінці XVIII ст. категорія умовного способу вже повністю сформувалась і мала ті ж форми, що й сучасна українська літературна мова.

4.5.3. Наказовий спосіб. Форми наказового способу в давній українській мові становили певну систему, яка пізніше зазнала істотних фонетико-морфологічних змін. Зокрема, ці зміни стосувалися формального вираження 2 особи однини, 1 та 2 осіб множини [349, 75]. Як зазначає А.П.Ярещенко, у пам'ятках XVI – XVII ст. в імперативних формах III класу дієслів редукція флексії *-и* після голосних основи простежується послідовно

[349, 75]. В українській мові було вироблено два основні типи імперативної моделі 2 особи однини: 1) форми з наголошеною флексією “-и”; 2) форми з флексією “-и”, яка у випадках з наголошеним голосним кореня або основи зазнала редукції [349, 77]. У досліджуваній пам’ятці знаходимо велику кількість форм наказового способу дієслів 2 особи однини. Це зумовлене самим призначенням пам’ятки, оскільки вона являє собою збірник порад і рецептів. Засвідчені форми утворені від основ теперішнього часу дієслів за допомогою флексії *-и* (під наголосом) або *-й* (унаслідок редукції [и] в ненаголошеній позиції після голосного) та нульової флексії, як і в сучасній українській мові, напр.: *бѣгай* (с. 14), *бѣжи* (с. 16), *вари* (с. 13, 41, 42, 47, 64, 68, 85, 86, 94), *возми* (с. 12, 13, 22, 28, 29, 32, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 47, 53, 54, 57, 80, 82, 90), *вѣкинь* (с. 81), *вѣлий* (с. 38), *додай* (с. 32, 42, 46), *изсмажъ* (с. 57), *намасть* (с. 33, 37, 43), *обмажъ* (с. 91), *нагггкладай* (с. 87), *поѣвѣжи* (с. 20), *похѣдъ* (с. 19), *пороби* (с. 39), *порубай* (с. 82), *посипъ* (с. 94), *смажъ* (с. 29, 43), *шукай* (с. 70) та інші – усього в пам’ятці виявлено 338 прикладів.

Відомо, що в сучасній українській літературній мові й у більшості українських говорів для 3 особи однини та множини вживається описова форма, що утворюється з часткою “хай” (“нехай”). У давньоукраїнських пам’ятках ця форма фіксується з XIV ст. [141, 219]. Досліджувана пам’ятка засвідчує форми 3 особи, які утворюються з часткою *нѣхай* (як у сучасній українській літературній мові) та полонізмом *нѣхъ*. Знаходимо такі форми 3 особи однини: *а спотѣвши, нѣхъ робить по томъ* (с. 16), *нѣхъ ѡсхнѣ* (с. 18), *нѣхъ возмѣ два ѡрѣхи* (с. 72); *нѣхай зъ нѣй кровь стѣчѣтъ* (с. 16), *кто можѣтъ нѣхай достанѣ* (с. 24), *нѣхай ихъ нѣколи, нѣнаповѣтъ* (с. 63), *нѣхай чѣловѣкъ... сокъ... витиснѣ и винїѣ* (с. 80), *нѣхай въ нѣмъ нѣтъ дѣнь мокнѣтъ* (с. 83), *нѣхай ... часто то разъ прикладѣтъ* (с. 87), *нѣхай мокнѣ* (с. 88). Форми 3 особи множини представлені всього трьома прикладами: *и нѣхай такъ будѣтъ два днѣ* (с. 64), *и тогѣжъ самогъ злѣлѣ нѣхай хѣлѣтъ* (с. 68); *нѣхъ обисхнѣтъ* (с. 94). Подібні форми широко засвідчені й у

аналогічних пам'ятках української мови, зокрема в “Лікарських та господарських порадицях XVIII ст.”, де їх багатство так само пояснюється жанрово-стилістичними особливостями текстів [10, 13].

Решта форм наказового способу (1 і 2 особи множини) пам'яткою не фіксується. Слід зауважити, що форми 2 особи множини, які відтворювали спонукання до дії, звернуте до багатьох осіб, широко вживалися в релігійних пам'ятках, творах письменників XVI – XVII ст., в епістолярній літературі, словниках [349, 80]. Однак у “Книжиці” наказовість частіше виражається за допомогою інфінітивних конструкцій, напр.: *вз←**ти** ложки проса и солѣ и док~~у~~**ти зм~~и~~**ати***** (с. 34), *Азинггліовій коргнь **н~~г~~ поликати** алг^г его **мати** завшг^г въ зиб~~а~~хъ* (с. 73) і под.

4.5.4. Недієвідмінювані форми дієслова

4.5.4.1. Інфінітив. У сучасній українській мові зберігаються три основних фонетичних варіанти суфікса інфінітива. Основною в українській мові є інфінітивна форма на *-ти*, причому за її зразком відбулося переоформлення в сучасній мові інфінітивів на *-чи*. Проте в західноукраїнських говорах зберігається морфема *-чи* в тих дієсловах, у яких у минулому коренева морфема закінчувалась на задньоязиковий чи фарингальний приголосний (типу “*печи*”, “*стеречи*”) [145, 257]. У багатьох говорах північного і південно-східного наріч значного поширення набрала форма із суфіксом *-ть*: *ходить*, *знать* [141, 221]. В українських пам'ятках XVI – поч. XVIII ст. афікс інфінітива виступає також у трьох морфологічних варіантах: *-ти*, *-тѣ*, *-ть*, *-т*; *-чи*. Найпоширенішим серед них є перший [145, 256].

Характерною рисою досліджуваної пам'ятки є послідовне вживання інфінітивних форм із суфіксом *-ти*: *бити* (с. 63), *бу~~и~~**ти*** (с. 74), *вз←**ти*** (с. 11, 14, 15, 29, 30, 33 – 36, 40, 54, 58, 74, 78, 85, 87, 92, 94, 97), *зуби~~и~~**ти*** (с. 87, 88), *дава~~а~~**ти*** (с. 12, 14, 27, 29, 32, 43, 44, 47, 48, 50, 52, 54, 56, 61 – 63, 65 – 67, 84, 91, 92, 95), *зроб~~ѣ~~**ти*** (с. 15), *л~~с~~**ти*** (с. 13), *к~~и~~р~~и~~**тис**←* (с. 85), *мочи~~и~~**ти*** (с. 69), *напои~~и~~**ти*** (с. 31, 41), *обв←зов~~а~~**ти*** (с. 79, 92), *позн~~а~~**ти*** (с. 23, 70), *розр~~л~~з~~а~~**ти***

(с. 14, 57, 72), *сачити* (с. 92, 97), *тримати* (с. 55, 56), *қдарити* (с. 36), *хорувати* (с. 51), *читити* (с. 75, 83), *мгнитити* (с. 86) та ін. – усього в пам'ятці представлено 558 прикладів інфінітивних форм із суфіксом *-ти*. Оскільки пам'ятка походить із території західних говорів, можна було б сподіватися знайти форми із суфіксом *-чи*. Однак навіть у дієсловах, кореневий морф яких закінчується на задньоязиковий або фарингальний, ужито суфікс *-ти*: *послхити* (с. 74), *posikty* (с. 109, 110), *қслхити* (с. 40), *қтовкити* (с. 58), *блхити* (с. 96), *запоблхити* (с. 51), *запрагити* (с. 15), – що свідчить про розвиток тенденції в українській мові щодо встановлення єдиної норми для інфінітивних форм.

У тексті знаходимо лише один приклад неозначеної форми дієслова із суфіксом *-ть*: *Миши познатъ зъ того, коли конь магтъ коло токи под шкурою ѿузи болигг...* (с. 25). За спостереженнями І.М.Керницького, форми на *-ть* частіше трапляються в пам'ятках з Волині, Київщини та Чернігівщини [152, 132], такі ж форми відзначає А.О.Свашенко в “Кролевецькій ратушній книзі” [282, 72]. Очевидно, на території, де була укладена “Книжиця”, панівними в той час були форми на *-ти*, як і в сучасних волинсько-поліських [35, 207] і південно-західних говорах [35, 211].

4.5.4.2. Дієприкметник. У досліджуваній пам'ятці не всі типи дієприкметників представлені однаково повно: пасивні дієприкметники вживаються значно ширше, ніж активні. Активні дієприкметники теперішнього часу засвідчені в “Книжиці” невеликою кількістю прикладів: *Господинъ маючий полотна блити* (с. 84); *трѣба қтинати моложавіи, ...а тѣго дггржачіис←* (с. 89), *кон← лгжачого назгмлх* (с. 22), *имъ будгтъ м←зко, а сто←чимъ твггдо* (с. 52), *хочби мгжи сто←чимъ қжгг дослхлимъ збожгмъ* (с. 76), *и то въ сто←чой водх* (с. 80), *тгчгтъ слюзъ блхий въ нгрггдъ, по томъ згггный и смерд←чій* (с. 10), причому, якщо слово “лежачий” і має дієслівні ознаки (керує іменником), то наступні приклади можна вважати ад'єктивізованими дієприкметниками; очевидно, за традицією вживається суфікс *-юм-* у

написаннях: *для багачкості збир^аю^тойс*← (с. 59), *чр^гзъ ш^гсть д^гнь наст^ии^ютихъ* (с. 49), *по^дь часъ ^чпаловъ п^ани^ютихъ* (с. 78). У сучасній українській літературній мові активні членні дієприкметники вживаються рідко. У мові староукраїнській вони поступово занепадають: частина з них майже зовсім зникла, велика кількість дієприкметників на *-уч(юч)-*, *-ач(яч)-*, утративши дієслівні ознаки, перейшла до розряду прикметників: *могучий*, *лежачий* та ін. [141, 224].

Форми активних дієприкметників минулого часу вживаються в пам'ятці із суфіксом *-л-*: *вирослою* (с. 79), *досп^илимъ* (с. 76), *достигліи* (с. 75), *зм^грзлог^г* (с. 95), *наросл^г* (с. 23), *нарослимъ* (с. 23). Сучасній українській мові також властиві ці форми, що історично утворилися від колишніх невідмінюваних дієприкметників на *-лъ*, *-ла*, *-ло*. Серед давніх форм із суфіксами *-ви-*, *-и-* у досліджуваній пам'ятці виявлено лише один приклад: *Кож^дг^нь госпо^даръ... дастъ по грош^и... за души пом^гриіи* (с. 61).

Щодо пасивних дієприкметників, то у формі теперішнього часу знаходимо лише два, які є давніми книжними словами: *з^илл*← *зовомого савина* (с. 52), *если би була х^ороба н^гзн^агма* (с. 71). В українській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу не вживаються. Вони рідко вживалися й у пам'ятках XIV – XVII ст. [141, 226]. Як слушно зауважує А.О.Свашенко, уже й у XVII ст. пасивних дієприкметників теперішнього часу, очевидно, не було в мовному активі українців [284, 391].

Значно ширше представлені в “Книжиці” пасивні дієприкметники минулого часу із суфіксами *-н-* і *-т-*. Такі дієприкметники досить часто вживаються в атрибутивній функції, напр., із суфіксами *-н-*, *-ен-*: *сокомъ з^росходники витисн^гнимъ* (с. 82), *ноготъ ^вм зв^ира зв^аного Рис*← (с. 24), *помазій м^гдомъ з^и микою... зм^иш^ианимъ* (с. 30), *давай полові з^и отрибами... зм^иш^иани* (с. 49), *б^ибки з^и крами кил^гніи* (с. 49), *оброки м^иш^аного з^и с^иркою* (с. 67), *хл^бъ простій н^гс^ч←ніи* (с. 32), *р^гдки въ в^оброц^и давай ш^икробани* (с. 40), *сал^итри ^чтовч^гни влити въ горло* (с. 55); уживання дієприкметників із

суфіксом *-ан-* відповідно до сучасного літературномовного *-ен-* пояснюється діалектними причинами, адже саме такі форми зафіксовано в сучасних південноволинських говірках: *пн ѿлкн... зробл←нн з' салхтри* (с. 66), *вимй рани оцтомъ тгнлимъ посол←нимъ* (с. 33), *салхтри товчаной... придавай* (с. 40) та ін.; із суфіксом *-т-*: *и тою мочою тгнло загрхтою* (с. 56), *мочою... зъ масломъ загрхтою* (с. 59), *зхлл←... зом←тогъ й qmgrpтoгъ добргъ* (с. 48), *раки побитіи роскиданн* (с. 78), *обрнчани... прибитими цв←хами* (с. 96), *раднн...*, *пришитгъ за єдинъ бокъ...* (с. 96), *воскомъ... розгрхтмъ wблхни* (с. 90), *въ розт←тшо рани вложити* (с. 69), *такъ росп←тгъ... полотно тримай* (с. 83), *зхлл← билицю qmgrpтoгъ... лл←ти* (с. 57), *насхнн←... молотого* (с. 56), *придай часники qmgrpтoгo* (с. 87). Окрім атрибутивної, членні пасивні дієприкметники минулого часу в досліджуваній пам'ятці виконують і предикативну функцію (в основному в реченнях із дієсловом-зв'язкою): *дабр ngrваго дн← блло вл←ногъ* (с. 13), *тамъ гдгъ нархзангъ есть* (с. 23), *лопаткн... наmatngnr брвали* (с. 21), *намочаній будгтъ коргнь* (с. 67), *копитъ обв←заній есть* (с. 35), *гдгъ би цсгновгъ дргово тгнл←нгъ або садхсангъ було* (с. 79), *по всгмъ коню брвають роскиданн* (с. 14), *конь которій сплгчгній есть* (с. 19), *тогъ мхстцгъ гдгъ qкишаній есть* (с. 61). Такі дієприкметникові форми виступають у предикативній функції і в сучасній українській мові.

У пам'ятці виявлено два випадки вживання в односкладних реченнях дієприкметникових форм на *-но*, які виконують роль присудка: *роби тггъ лхкарство... цкъ нижшгъ написано* (с. 38), *натри тамъ, гдгъ нархзано блло схллю* (с. 24). Форми на *-то* у "Книжиці" не знаходимо. Безособово-предикативні слова на *-но*, *-то* досить широко вживаються в сучасній українській літературній мові [32, 349] і становлять характерну її ознаку.

4.5.4.3. Дієприслівник. Нечленні активні дієприкметники, утративши свої граматичні категорії роду, відмінка й числа, перетворилися в нову дієслівну категорію – дієприслівник. Щодо періоду остаточного оформлення в

мові цієї категорії, О.О.Потебня висловив думку, що вже наприкінці XIV ст. дієприслівник, як цілком визначена частина мови, уже існував, хоч і відрізнявся дечим від сучасного [250, 182]. У XVII – XVIII ст. уживання дієприслівників усе більше наближається до сучасного [6; 7; 11]. А.О.Свашенко, дослідивши мову “Кролевецької ратушної книги”, доходить висновків, що творення й уживання дієприслівників у XVIII ст. майже не відрізнялося від сучасного [284, 397].

У досліджуваній пам’ятці, як і в сучасній українській мові, дієприслівникові форми теперішнього часу виступають із суфіксом *-чи*: *бгpичи воли з пaши, давай имъ капистu* (с. 49), *и вгзичи, то дн←... кропити глину* (с. 89), *въ полгъ ихъ виган←ючи нhзди на вhвсиски нгъ пaсти* (с. 63), *можна кон← qлhчити, даючи емu* (с. 10), *дай випити заливаючи* (с. 19), *тримай dгв←ть dгнь, нгъ поливаючи его, алгъ зоставл←ючи его на рoсh* (с. 83), *мати зъ собою идичи въ лhсѣ* (с. 79), *клади, попиhaючи пaлц←ми* (с. 39), *dгpжати въ тгнлh нгъ прив←зючи* (с. 11) та ін. – усього 28 прикладів.

Дієприслівникові форми минулого часу, утворені від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ши*, *-вши*, як і в сучасній українській мові, виступають у пам’ятці в обох видах. Напр., у доконаному виді: *вз←вши* (с. 11, 39, 58, 82, 85, 92, 97), *давши* (с. 11, 39, 41, 71), *змhшавши* (с. 15), *обв←завши* (с. 26), *показавшис←* (с. 65), *розвhвши* (с. 54), *qтовкиши* (с. 59) та ін. – усього в тексті 157 прикладів. Знаходимо також і два випадки вживання дієприслівників минулого часу недоконаного виду: *албо продавати, нгъ зоставл←вши до wcmгpгa самиць* (с. 95), *тогъ всгъ нгъмhшавши, на три части поdлжити и... dати волови зhсти* (с. 56). Такі форми недоконаного виду із суфіксом *-(в)ши*, за спостереженнями Л.М.Коць, крім зв’язку з минулим часом, могли входити також у зв’язок із майбутнім і теперішнім часом дієслів-присудків і в XVIII – XIX ст., і в сучасній літературній мові [164, 109].

Як бачимо, уживання дієприслівників теперішнього і минулого часу в тексті “Книжиці” практично не відрізняється від сучасного. Знаходимо лише одне речення, в якому суб’єкт дії основного присудка й суб’єкт дії дієприслівників є різними: ...*пархи овчїї мочою миючи, потомъ сѣркою зъ оливою намылиючи гинуть* (с. 64), на відміну від сучасної української літературної мови, у якій суб’єкт дії має бути спільним.

Отже, дієприслівники, представлені в “Книжиці для господарства”, свідчать про те, що їх уживання в українській мові XVIII ст. практично не відрізнялося від сучасного. Так, у досліджуваній пам’ятці дієприслівники не мають самотійного часового значення, а позначають, як і в сучасній українській літературній мові, другорядну дію.

4.5.5. Дієслівні форми з “ся”. Як відомо, афікс -ся за походженням є енклітичною формою зворотного займенника *себе* – *с←*, яка з найдавніших часів виступала майже виключно у придієслівній позиції і повністю граматикалізувалася [136, 94]. У самотійному вжитку, отже, форма “ся” в літературній мові зникла. Як афікс форми стану в сучасній українській літературній мові вона широко вживається у двох фонетичних варіантах (*ся/сь*) [141, 160].

У “Книжиці” широко представлені дієслівні форми з “ся” (граф. *с←*). Позиція “ся” стосовно дієслова нефіксована, що є однією з характерних особливостей переважної більшості південно-західних говорів [136, 95]. “Ся” вживається як перед дієсловами, так і після них. Наведемо по кілька прикладів, щоб проілюструвати ці явища. “Ся” у препозиції: *покис← короста нꙋвѣсиплꙋ* (с. 65), *ѡттогос← го←ть* (с. 60), *абис← збожꙋ нꙋзан←ло* (с. 76), *жꙋбис← кѣривъ* (с. 76), *□кс← запалить конь* (с. 30), *лпос← зовꙋ* (с. 72) та ін., усього 29 прикладів. Як бачимо, “ся” може віддалятися від дієслова і приєднуватися до інших слів. Перевага надається постпозитивному розташуванню (77% усіх випадків), у такій позиції “ся” аглютинується з дієсловами.: *кѣпайс←* (с. 85), *нанѣйс←* (с. 85), *нападѣмс←* (с. 30), *кѣсаямс←* (с. 95), *ѡбꙋрмꙋгмс←* (с. 46),

wtvgrtagmc← (с. 77), *wnиватис*← (с. 73), *покрgrmc*← (с. 28), *постаратис*← (с. 63), *приймgrmc*← (с. 91), *продagmc*← (с. 26) та ін. – усього 98 прикладів. Випадків віддалення “ся” в постпозиції пам’яткою не засвідчено, очевидно, таке вживання не було характерним для української мови XVIII ст. [136, 97]. Для сучасних південно-західних говорів характерною рисою є відсутність аглютинації частки [с’а] при зворотних дієсловах, яка може бути або в постпозиції, або й у препозиції [111, 101].

У досліджуваній пам’ятці, як і в інших пам’ятках української мови XVII – XVIII ст. [3; 6; 11], дієслівні форми з препозитивним і постпозитивним “ся” вживаються паралельно. Пор., наприклад: *гоитис*← *бидgrmъ* (с. 28) і *wtmтогос*← *го*←*мъ* (с. 60); *зан*←*вс*← (с. 96) і *абис*← *збожgr нgrзан*←*ло* (с. 76); *зовgrmc*← (с. 42, 45, 67) і *мос*← *зовgr* (с. 72) та ін. Очевидно, у мові місцевого населення побутували обидві ці форми, як побутують вони і в низці сучасних південно-західних говорів [136, 95-96]. Слід зауважити, що паралелізм форм із пре- і постпозитивним уживанням “ся” як відображення процесу остаточного перетворення енклітичного займенника на частку зворотних дієслів був типовим для пам’яток української мови XVII ст. [11, 12]. У світлі зауваження Є.К.Тимченка щодо продовження південно-західними говорами давньої традиції вживати “ся” за умов збігу двох зворотних дієслів у реченні лише при одному з них [313, 74] стає зрозумілим таке речення в пам’ятці: *и тимъс*← *кирючи лчатъ* (с. 70).

Привертають увагу форми з препозитивними “ся” – *которіис*← *тамъ въ* *Вркахъ род*←*мъ* (с. 51) та *усgrлиц*← *с*← *родитъ* (с. 78), які передано у відповідній латинковій частині формами з постпозитивним “ся”: *rodiatsia* (с. 110), *rodytsia* (с. 109). Такі написання вкотре свідчать про різні діалектні основи двох частин “Книжиці” або ж могли бути й результатом редагування при готуванні до друку й свідчити про походження редактора чи видавця. Загалом же в пам’ятці значно переважає вживання “ся” в постпозиції, аглютинованого з дієсловами, що свідчить про поширення цього явища в

південно-західних говорах української мови наприкінці XVIII ст. На сьогодні ж воно становить норму української літературної мови.

4.5.6. Висновки. Розглянута нами дієслівна система мови почаївського стародруку 1788 р. “Книжиці для господарства” значною мірою близька до сучасної української літературної мови та її південно-західних говорів. У пам’ятці виявлено риси, притаманні сучасному українському дієслову:

1. Наявність у 2 особі однини дієслів теперішнього і простого майбутнього часу закінчень *-еш, -иш*: *знайдешъ, говоришъ*.
2. Наявність (хоч і в невеликій кількості) форм 3 особи однини дієслів І дієвідміни без кінцевого *-ть*: *бгргъ, можгъ, хочгъ*.
3. Наявність у формах 3 особи множини теперішнього часу закінчень *-ут/-ют і -ат/-ят* (із діалектно твердим [т]), що цілком збігається з поділом дієслів на дієвідміни в сучасній українській літературній мові: *гризуть, купують, носать, роблять, сидять* та ін.
4. Форми минулого часу, за незначним винятком, мають цілком сучасний характер: *бувъ, була, затягло, вийшли* та ін.
5. Майбутній час у пам’ятці виступає в двох формах: простий майбутній, напр., *досегъ, сего найдутъ*, а також в аналітичній формі: *рости будуть, давати будуть*.
6. Умовний спосіб представлений цілком сучасними формами, що складаються з колишніх дієприкметників на *-ль, -ла, -ло* й частки *би, бг, бъ*: *мавъ би, добргъ бг було, моглибъ* тощо.
7. Форми наказового способу практично не відрізняються від сучасних: *вимй, бжжи, смажъ*. Описові конструкції утворені з частками “нехай” і “нех” (діал.): *нгхай мокнуть, нгхъ возмгъ, нгхай ходать, нгхъ обисхнутъ*.
8. Інфінітив представлений у пам’ятці великою кількістю прикладів із суфіксом *-ти*, напр.: *давати, знати* та ін.
9. Серед форм дієприкметників сучасний характер має широке вживання пасивних дієприкметників минулого часу в атрибутивній: *звѣра званого*

Рис←, полови з' отрубамы змѣшанѣ (с. 49) – і предикативній функціях: *члонки напѣлнѣнѣ сѣть, намочанѣй будѣть корѣнь* (с. 67) та ін. Активні дієприкметники теперішнього часу, не властиві сучасній українській літературній мові, меншою мірою представлені в тексті. Вони або мають книжний характер: *шѣсть дѣнь настѣпѣють, ꙗловѣ напѣють*, або ж ад'єктивізувалися: *въ сто←чой водѣ, слюзѣ смѣрдѣчѣй*. Форми на –но виступають у “Книжиці” присудками в безособових реченнях: *□кѣ... напѣсано, тамѣ, здѣ нарѣзано було*.

10. Дієприслівники в пам'ятці представлені великою кількістю вживань у цілком сучасному вигляді: *кладѣ, попишѣючи, вз←вши тоѣй гѣбки литѣ едѣнь, гѣбки потовѣши, добрѣ варити* та ін.

11. Афікс “ся” в більшості випадків (77%) уживається в постпозиції, приєднавшись до дієслова: *кѣпѣйс←, кѣсѣютс←* та ін.

У дієслівній системі пам'ятки спостерігаємо також і діалектні риси, характерні для південно-західних говорів української мови:

1. Наявність у 3 особі однини й множини дієслів обох дієвідмін теперішнього й майбутнього часів депалаталізованого [т], властивого подільським говорам: *встѣгѣтъ, зазвѣзѣтъ, вѣйѣтъ, люб←тъ*.
2. Уживання zdeформованих перфектних форм, які й тепер зберігаються в південно-західних говорах, зокрема, в подільському: *въбѣвѣсѣ, абѣсѣ нѣ рѣшивѣ*.
3. Відносно вільне вживання афікса “ся”, який може розміщуватись у препозиції й навіть віддалятися від дієслова іншими словами: *абѣс← збѣжѣ нѣзан←ло, ажѣ с← добрѣ зпѣтитѣ, жѣбѣс← кѣрѣвъ*. Такою ж характерною для південно-західних говорів діалектною рисою є вживання “ся” при збігові двох зворотних дієслів у реченні лише при одному з них: *и тимѣс← кѣрѣючи лѣчатѣ*.

ВИСНОВКИ

Аналіз графіки, фонетики та морфології досліджуваного стародруку дає можливість з'ясувати особливості функціонування української мови на біляпочайвській території наприкінці XVIII ст., виявити (шляхом зіставлення двох правописних систем) основні закономірності відтворення української фонологічної системи цього періоду засобами кириличної та латинської графіки, простежити співвідношення нормативних і діалектних рис у галузі вокалізму, консонантизму та морфології, з'ясувати взаємозв'язки між українською та польською мовами і встановити особливості їх фіксації в тексті пам'ятки. Результати здійсненого аналізу дають сучасному дослідникові можливість поглибленого вивчення постановки фонетичних, морфонологічних і морфологічних норм у загальнонародній українській мові зазначеного періоду.

“Книжиця для господарства”, як і більшість пам'яток XVII – XVIII ст., що походять із територій як південно-західних, так і південно-східних говорів [3; 6; 7; 10; 11], відбиває провідні закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на живомовній основі. На відміну від актових документів [6; 7; 11], яким притаманне було вживання сталих штампів, книжної лексики, чим узагалі характеризувався офіційно-діловий стиль тогочасної української мови, мова “Книжиці” має виразно побутовий характер. Цього вимагало саме призначення пам'ятки: вона мала використовуватись як читанка в школах, бути господарським і лікарським порадищем для широкого кола читачів, що й зумовило проникнення до тексту розмовної лексики, фіксацію поширених в українській мові околиць Почаєва граматичних форм та відбиття основних фонетичних рис, що функціонували на території, де було видано стародрук. Природно, що всі ці особливості тією чи іншою мірою відбивала й орфографія “Книжиці”, як це спостерігаємо й у правописі інших світських пам'яток кінця XVIII ст., що походять із територій різних говорів, зокрема “Лікарських та господарських порадищів” [10], найдавнішого списку “Енеїди” [117],

“Александрії” [3], “Політики св^тцької” [14] та ін. Навіть у переважно традиційному правописі пам’яток офіційно-ділового мовлення у цей час починають ширше відбиватися впливи живої, у тому числі й діалектної вимови [6, 14]. Графіка досліджуваної пам’ятки ще не усталена, орфографія непослідовна, кириличний правопис більш традиційний, латинський більш наближений до тогочасної живомовної практики, виразно помітна спроба пристосувати латинську графіку для передачі українських фонетичних особливостей. Незважаючи на те, що правопис “Книжиці” в основному продовжує давню орфографічну традицію, до тексту проникають певні живомовні риси, яких не могла не зафіксувати графіка: у тексті відображено асиміляцію, дисиміляцію та спрощення приголосних, буква *h* позначає звук [i] будь-якого походження (з [h], [o], [e]); графічно розрізняються звуки [г] та [ґ] за допомогою літер відповідно *g* та *g̃* тощо.

У ділянці **фонетики** виявлено особливості, які були характерними для більшості тогочасних українських говорів і закріпилися як нормативні в **сучасній українській літературній мові**. Визначальними вважаємо такі риси, що відрізняли мову пам’ятки від близькоспоріднених мов, які функціонували в той час на суміжних територіях (польська, російська). У системі **вокалізму**: наявність початкового [o] замість [je]; наявність [’a] на місці колишнього [e]; повноголосні сполуки -оро-, -оло-, -ере-; наявність звука [o] на місці [e] після шиплячих; злиття етимологічних [ы], [i] у звукові переднього ряду високого підняття [и]; перехід [o], [e] в [i] у нових закритих складах (графічно – *h*); ненаголошені [e] та [и] мали близьку вимову. Усе це свідчить про високий ступінь відповідності вокалізму пам’ятки сучасним літературномовним нормам. У системі **консонантизму**: наявність звуків [з’], [с’], [ц’], що виникли з [г], [к], [х] унаслідок другої палаталізації задньоязикових; асимілятивно-дисимілятивні процеси та спрощення в групах приголосних; наявність фрикативного [г] та проривного [ґ]; лабіовеляризація [л]; депалаталізація губних та шиплячих; уживання звука [ф] у словах іншомовного походження; чергування [у] з [y̯].

Правопис “Книжиці” відбиває й діалектні (з погляду сучасності) фонетичні особливості, що виразно виступають як відхилення від староукраїнського етимологічного правопису і були засвідчені вже пам’ятками XVII ст. [7; 11]. Це такі риси, притаманні **подільським і північним говорам** української мови, на території яких і було укладено та видано пам’ятку: переважна відсутність подовження приголосних унаслідок асиміляції з [j]; твердість приголосного [p]; твердість приголосного [ц] у суфіксі *–ець*. У тексті спостерігаємо також окремі фонетичні явища, властиві польській мові, що проникли до тексту разом із численними полонізмами, функціонування яких, очевидно, було досить широким у мові тогочасного українського населення околиць Почаєва. Тут помічається певна залежність від польських джерел, з яких було взято окремі рецепти та поради. Однак упорядники, очевидно, вдавалися до вживання полонізмів у пам’ятці з комунікативною метою, використовуючи зрозумілі для потенційних читачів мовні елементи, що мало зробити зміст пам’ятки доступним для широкого загалу й аж ніяк не надавало пам’ятці книжного характеру, а навпаки, точніше відбивало особливості живого мовлення. Подібне функціонування полонізмів було відоме й іншим пам’яткам XVIII ст., аналогічно в “Практиці... Свідзінського” та “Книзі л҃чебній” [10] уживаються полонізми, частину яких можна кваліфікувати як південно-західні діалектизми, а не як ознаку книжного мовлення [10, 14].

Слід зауважити, що зіставлення окремих фонетичних, правописних та лексичних особливостей, відбитих у кириличній та латинковій частинах стародруку, не лише довели правильність припущення О.Горбача щодо різних діалектних основ цих частин [79, 33], але й дозволили стверджувати, що укладачами двох частин “Книжиці” були різні люди. Окремі невідповідності кириличного тексту його латинській транслітерації спостерігаємо на лексичному, граматичному та фонетичному рівнях.

Морфологічна система стародруку характеризується як окремими архаїчними рисами, так і інноваціями, що взагалі було властивим мові пам’яток

досліджуваного періоду [6; 7; 11]. У “Книжиці” виявляємо такі морфологічні особливості, притаманні сучасній українській літературній мові:

1) В **іменній** словозміні: розрізнення на семантичній основі закінчень *-a* (*-я*) і *-у* (*-ю*) в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду; поширення закінчень *-ові*, *-еві* (граф. *-овh*, *-евh*) у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду; прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини мають флексію *-ий* (граф. *-ѣй*, *-ій*); прикметники середнього роду в називному відмінку однини вживаються із флексією *-g*; прикметники жіночого роду переважно мають у називному відмінку однини флексію *-a* для твердої групи та *-←* (лат. *-ia*) для м’якої; у знахідному відмінку прикметники жіночого роду в однині мають здебільшого флексію *-u*; у множині прикметники за родами, як і в сучасній українській літературній мові, не розрізняються; особливості відмінювання кількісних і порядкових числівників в основному збігаються із їх відмінюванням у сучасній українській літературній мові; послідовне вживання предметно-особових займенників чоловічого й середнього родів із початковим [н] у прийменникових конструкціях, питально-відносний займенник вживається у формі, співвідносній за вимовою із сучасною: *mo* (лат. *szczo*); спостерігається тенденція до вирівнювання відмінюваних неособових родових займенників за зразком прикметникової відміни; пам’ятка фіксує повну втрату форм двоїни займенників.

2) У системі **дієслова**: наявність у 2 особі однини дієслів теперішнього й простого майбутнього часів закінчень *-еш*, *-иш*; наявність (хоч і в невеликій кількості) форм 3 особи однини дієслів I дієвідміни без кінцевого *-т*; уживання в дієсловах 3 особи множини теперішнього часу закінчень *-ут/-ют* і *-ат/-ят* (із діалектно твердим [т]), що цілком збігається з поділом дієслів на дієвідміни в сучасній українській літературній мові; форми минулого часу, за незначним винятком, мають цілком сучасний характер; майбутній час у пам’ятці виражається двома формами: простий майбутній та аналітичні форми з допоміжним дієсловом “бути”; форми умовного й наказового способів

практично не відрізняються від сучасних; недієвідмінювана форма дієслова, інфінітив, представлена в пам'ятці великою кількістю прикладів (558) із суфіксом *-ти*; серед форм дієприкметників сучасний характер має широке вживання пасивних дієприкметників минулого часу в атрибутивній і предикативній функціях; активні дієприкметники теперішнього часу, не властиві сучасній українській літературній мові, меншою мірою представлені в тексті (лише 9 прикладів); форми на *-но* виступають у “Книжиці” присудками в безособових реченнях; давні короткі активні дієприкметники теперішнього й минулого часів на *-чи*, *-ши* цілком оформилися в окрему дієслівну категорію – дієприслівник, і представлені в пам'ятці великою кількістю (185) уживань; афікс “ся” в більшості випадків (77%) уживається в постпозиції аглютиновано з дієсловом.

Серед **діалектних** рис, притаманних сучасним волинсько-подільським говорам південно-західної діалектної групи, у “Книжиці” виявлено такі: уживання в чоловічому роді **іменників**, які в літературній мові вживаються в жіночому роді; наявність закінчення *-ови*, *-еви* (поряд із *-овh*, *-евh*) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду; флексія *-и* в родовому відмінку однини іменників жіночого роду з основою на приголосний; збереження давньої флексії *-е* в іменниках середнього роду, утворених за допомогою суфікса *-ьj(e)*; наявність флексії *-і* після букв на позначення задньоязикового в називному відмінку множини іменників чоловічого роду; уживання старих форм знахідного відмінка множини, тотожних із сучасним називним, для іменників-назв тварин; флексія *-ам'і* в орудному відмінку множини іменників середнього роду. У системі **займенника**: відсутність лабіалізації [е] у предметно-особових займенниках чоловічого й середнього родів; предметно-особовий займенник жіночого роду в знахідному відмінку однини має архаїчну форму *ю*; в орудному відмінку цей займенник один раз ужито без приставного [н], однак двічі засвідчено вже форму *нꙗю*, яка закріпилася в сучасній українській літературній мові; неособові родові займенники жіночого та середнього родів переважають у пам'ятці в

нестягнених формах (приблизно 90%); вказівний займенник середнього роду вжито в нечленній формі *то*. У **прикметниковій** словозміні відбито такі діалектні риси: відсутність розрізнення за групами прикметників чоловічого роду в називному – знахідному відмінках однини; наявність скорочених форм називного-знахідного відмінків однини прикметників чоловічого роду; уживання прикметників середнього роду в називному – знахідному відмінках однини в нестягненій формі; прикметники жіночого роду в називному відмінку однини зрідка вживаються в нестягненій формі (паралельно до стягненої); родовий відмінок однини прикметників жіночого роду характеризується флексією *-ой*; у знахідному відмінку однини значна кількість прикметників жіночого роду виступає з нестягненою флексією *-ию/-юю* – 49% (паралельно вживаються і стягнені форми – 51%); у називному–знахідному відмінках множини значно переважають (97%) нестягнені форми із флексіями *-ïu (-iu)*, *-ïg (-ig)*. Слід також звернути увагу й на певні діалектні особливості в системі **числівників**: уживання числівника на позначення одиниці переважно з початковим [je] (88%); наявність флексій прикметників твердої групи в називному та непрямих відмінках числівника “третій” (у кириличній частині пам’ятки). У **дієслівній** системі пам’ятки спостерігаємо такі діалектні риси: наявність у 3 особі однини та множини дієслів обох дієвідмін теперішнього й майбутнього часів диспалаталізованого [т], властивого подільським говорам; вживання zdeформованих перфектних форм, які й тепер зберігаються в південно-західних говорах, зокрема в подільському; відносно вільне вживання афікса “ся”, який може розміщуватись у препозиції й навіть віддалятися від дієслова іншими словами, такою ж характерною для південно-західних говорів діалектною рисою є вживання “ся” при збігові двох зворотних дієслів у реченні лише при одному з них. Слід зазначити, що діалектні риси, представлені в “Книжиці”, не надають мові пам’ятки вузько діалектного значення, а лише вказують на її зв’язок із подільським та волинським говорами, а також дозволяють судити про походження укладачів стародруку.

Поряд із тим пам'ятка, хоч і меншою мірою, ніж інші тогочасні пам'ятки [3; 6; 10], засвідчує **архаїчні** риси в системі відмінювання іменників: наявність давнього закінчення *-ий* в родовому та флексії *-ми* в орудному відмінках множини іменників колишньої **-i*-основи; збереження форм двоїни окремих іменників колишньої **-a*-основи у сполученні з числівниками “дві”, “три”.

Отже, невелика кількість давніх форм у “Книжиці для господарства” на тлі переважної більшості відмінкових форм, характерних для сучасної української літературної мови й південно-західного діалекту, зокрема волинських і подільських говорів, свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. іменна і дієслівна системи словозміни вже мали цілком сучасний характер.

Порівняльний аналіз частин тексту, писаних латинкою й кирилицею, дозволяє стверджувати, що рівень співвідношення діалектного й загальнономовного в пам'ятці залежить від комунікативного спрямування її тексту та відбиває основні тенденції розвитку фонетики та морфології української мови кінця XVIII ст. Порівняно з пам'ятками XVII ст. в мові “Книжиці” меншою мірою засвідчені архаїчні, книжні елементи, переважно фіксуються типові риси живого народного мовлення, причому визначальними стають загальнономовні риси, такі, що були й залишаються притаманними багатьом говорам української мови, не лише південно-західним, і які згодом закріпилися в українській літературній мові.

Таким чином, маємо підстави зробити загальний висновок, що аналіз фонетичних і морфологічних явищ, зафіксованих у “Книжиці для господарства”, дає право на основі кількісних і якісних показників стверджувати, що фонетична й морфологічна системи української мови наприкінці XVIII ст. вже характеризуються як цілком сформовані на живомовній основі й засвідчують високий ступінь відповідності сучасним літературним нормам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підг. до вид. М.К.Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.
2. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
3. Гаєвський С. “Александрія” в давній українській літературі: Вступ і тексти // 36. ВУАН: Істор.-філол. відділ. – 1929. – Вип.98. – 237 с.
4. Горбачевский Н.И. Словарь древняго актоваго языка С^лверо-западнаго края и Царства Польскаго. – Вильна, 1874 // Specimina philologiae slavicae / Herausgegeben und eingeleitet von O.Horbatsch. – München: Verlag Otto Sagner, 1992. – 398 с.
5. Грамоти XIV ст. / Підг. до вид. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
6. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.
7. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів / Підг. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
8. Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644) / Відп. ред. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 339 с.
9. Лексикон славенороський Памви Беринди / Підг. тексту і вст. стаття В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
10. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1984. – 126с.
11. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підг. до вид. О.М.Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А.Шарпило – К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.
12. Осадца М. Грамматика русского языка. – Львів, 1862. – 167 с.

- 13.Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. – СПб.: Тип. Плавильщикова, 1818. - 114 с.
- 14.Пам'ятки мови, ч.І: Два почаївські стародруки: “Книжиця для господарства” (1788) та “Полїтика свѣцкая” (1790). – Мюнхен: Вид-во Укр. вільн. ун-ту, 1985. – 171 с.
- 15.Приватні листи XVIII ст. / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987. – 289 с.
- 16.Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У 2-х т. / За ред. Л.Л.Гумецької. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1977. – 630 с.; Т.2. – К.: Наук. думка, 1978. – 591 с.
- 17.Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1: А / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; ред. Д.Г.Гринчишин; уклад. О.Захарків, Р.Керста і О.Федик. – Львів: Б.в., 1994. – 151 с.
- 18.Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 2: Б – Богуславець / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; ред. Д.Г.Гринчишин; уклад. Б.Криса, М.Онишкевич і Н.Осташ. – Львів: Б.в., 1994. – 151 с.
- 19.Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 3: Б –В / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; ред. Д.Г.Гринчишин; уклад. М.Онишкевич, Н.Осташ і Л.Полюга. – Львів: Б.в., 1996. – 251 с.
- 20.Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 4: В / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; ред. Д.Г.Гринчишин; уклад. Н.Осташ, О.Федик і М.Чікало. – Львів: Б.в., 1997. – 239 с.
- 21.Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 5: В / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; ред. Д.Г.Гринчишин; уклад. Р.Керста, М.Онишкевич і О.Федик. – Львів: Б.в., 1998. – 257 с.
- 22.Тимченко Є.К. Історичний словник українського язика. – Х. – К.: Держ. видав. України, 1930 – 1932. – Т.1 (А – Жя). – 947 с.
- 23.Ужевич І. Граматика слов'янська / Підг. до друку І.К.Білодід і Є.М.Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970. – 114 с.

24. Українські грамоти XV ст. / Підг. тексту, вступ стаття і коментарі В.М.Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

25. Абраїмова Т.В. Система іменника в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі “Синопису”): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т. – Х., 1999. – 18 с.
26. Азбука и скоропись XVII в. для наглядного изучения. – М.: Тип. Готье, 1875. – 60 с.
27. Андерш Й.Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису // Мовознавство. – 1971. - №1. – С.19 – 24.
28. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербанюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 242 с.
29. Бандрівський Д.Г. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області // Дослідження і матеріали з української мови. – 1960. – Т.3. – С. 3 – 15.
30. Бевзенко С.П. До характеристики відмінностей у вокалізмі української діалектної мови // Українське мовознавство. – 1973. – Вип.1. – С. 94 – 101.
31. Бевзенко С.П. З історії словотвору дієслів української мови // Наукові записки Ужгород. ун-ту. – 1958. – Т.35. – С. 3- 20.
32. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
33. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.
34. Бевзенко С.П. Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія. – К.: Вид-во Київ ун-ту, 1953. - 199 с.
35. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 247 с.

- 36.Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Фонетика. – Одеса: Облполіграфвидав, 1974. – 50 с.
- 37.Бевзенко С.П. Форми давального однини на *-ові* українських іменників на тлі загальнослов'янському // Тези доп. IV Міжвуз. респуб. славістич. конф. – Одеса, 1961. – С. 49 – 51.
- 38.Бевзенко С.П., Назарова Т.В., Закревська Я.В. Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – 200 с.
- 39.Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець – К.: Наук. думка, 1971. – 199 с.
- 40.Бевзо О.А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI – XVIII // Вісник АН УРСР. – 1958. - №2. – С. 23 – 25.
- 41.Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. Історична граматика української мови (Вступ. Фонетика). – К.: Рад. школа, 1957. - 475 с.
- 42.Бесєдіна-Невзорова В.П. До історії складних форм майбутнього часу в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 251 – 257.
- 43.Бесєдіна-Невзорова В.П. До історії форм майбутнього часу з *имамь* і *(и)му* + інфінітив в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1959. – С. 29 – 31.
- 44.Бова (Ковальчук) Л.П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 98 – 114.
- 45.Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот // Вопросы славянского языкознания. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1949. – Кн.2. – С. 5 – 101.
- 46.Брахнов В.М. Деякі особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. – 1960. – Вип.7. – С. 61 – 75.
- 47.Брахнов В.М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області // Діалектологічний бюлетень. – 1951. – Вип.3. – С. 18 – 34.

- 48.Бузук П.О. Коротка історія української мови. Вступ і звучня. - Одеса, 1924. - 60 с.
- 49.Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. – К., 1927. – 96 с.
- 50.Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.2: Українська мова. – 631 с.
- 51.Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. Особові та зворотний займенники // Мовознавство. – 1952. – Т.10. – С. 87 – 94.
- 52.Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Наук. записки Київ. ун-ту. – 1946. – Т.5. – Вип.1. – С. 89 – 111.
- 53.Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Морфологічні залишки двоїни // Мовознавство. – 1952. – Т.10. – С. 94 –97.
- 54.Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Протетичні приголосні // Мовознавство. – 1951. – Т.9. – С. 61 – 70.
- 55.Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини // Наук. записки Київ. ун-ту. – 1946. – Т.5. – Вип.1. – С. 81 – 88.
- 56.Ващенко В.С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 42 – 48.
- 57.Венєвцева Л.В. До характеристики морфологічних особливостей мови молдавських грамот XV ст. // Вісник Харків. ун-ту. - 1965. - №7. – С. 100 – 107.
- 58.Венєвцева Л.В. Молдавські грамоти XIV – XV ст. як джерело вивчення історії української мови (Фонетика. Морфологія): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1966. – 434 с.
- 59.Венєвцева Л.В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV ст. // Учені записки Харків. ун-ту. – 1960. – Т.111. – С. 181 – 196.

60. Венєвцева Л.В. Форми дієслів у молдавських грамотах XV ст. // Вісник Харків. ун-ту. - 1965. - №7. - С. 129 – 135.
61. Верхратський І. Говір батюків // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1912. – Т.14. – 305 с.
62. Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1902. – Т.5. – 489 с.
63. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.). – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 163 с.
64. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. - №1. – С. 25 – 30.
65. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. - 256 с.
66. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів // Мовознавство. – 1991. – №5. – С. 37 – 41.
67. Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р. // Записки НТШ. – 1925. – Т.136-137. – С. 107 – 118.
68. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // Записки НТШ. – 1909. – Т.89., Кн.3. – С. 111 – 143.
69. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // Записки НТШ. – 1910. – Т.98., Кн.6. – С. 75 – 146.
70. Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. (Бібліографічна рідкість) // Записки НТШ. – 1915. – Т.122. – С. 37 – 78.
71. Волох О.Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII ст. (Асиміляція, дисиміляція та спрощення приголосних) // Учені записки Харків. ун-ту. – 1960. - Т.111. – С. 169 – 179.
72. Вул С.М., Свашенко А.О. Исследование украинской письменной речи в целях установления места формирования языковых навыков автора документа // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1984. - №28. – С.67 – 72.

73. Вул С.М., Свашенко А.О. Экспериментальное исследование украинской письменной речи в целях решения вопросов о месте формирования языковых навыков автора документа // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1984. - №29. – С.88 – 94.
74. Гаєвський С. Говірка с. Михиринець, Старокостянтинівського повіту Волинської губернії // Філологічний збірник пам'яті К.Михальчука. – К., 1915. – С. 113 – 149.
75. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та синтаксичні особливості). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 283 с.
76. Геращенко О.М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1996. – 179 с.
77. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 247 с.
78. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Горбач О. Зібрані статті: В 3 т. – Мюнхен, 1993. – Т.3. – С. 5 – 30.
79. Горбач О. До фотопередруку двох почаївських стародруків // Пам'ятки мови, ч.І: Два почаївські стародруки. – Мюнхен, 1985. – С. 33 – 35.
80. Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія). – Мюнхен, 1997. – 113 с.
81. Горобець В.Й. Загальна канцелярська документація XVIII ст. // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 72 – 80.
82. Горобець В.Й. Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV – XVIII ст. // Мовознавство. – 1984. - №3. – С. 57 – 65.
83. Гринчишин Д.Г. Писемні пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів // Українське і слов'янське мовознавство. – Ужгород, 2001. – С. 175 – 181.
84. Гринчишин Д.Г. Спостереження над субстантивацією числівників в українській літературній мові // Дослідження і матеріали з української мови. – 1960. – Т.3. – С. 27 – 36.

- 85.Грищенко А.П. Короткі прикметникові форми в українській мові // Мовознавство. – 1975. - №2. – С. 29 – 36.
- 86.Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
- 87.Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. - №6. – С. 15 – 25.
- 88.Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1977. - №6. – с. 29 – 36.
- 89.Грунський М. Основи нового українського правопису. – К.: Вид авт., 1929. – 44 с.
- 90.Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1981. - №1. – С. 38 – 44.
- 91.Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. - 298 с.
- 92.Гумецька Л.Л. Нариси з історії української мови // Мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т.10. – С. 98 – 119.
- 93.Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV – XV ст. // Питання слов'янського мовознавства. – 1958. – Кн.5. – С. 164 – 172.
- 94.Гумецька Л.Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. – 1976. - №4. – С. 71 – 73.
- 95.Гумецька Л.Л. Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови // Дослідження і матеріали з української мови. – 1962. – Т.5. – С. 53 – 61.
- 96.Гумецька Л.Л., Керницький І.М. Наголос у сучасній українській літературній мові і боротьба з відхиленнями від норми // Укр. мова в школі. – 1954. - №3. – С. 3 – 13.
- 97.Двухсотлетие гражданского шрифта. – М.: Синоид. тип., 1910. – 67 с.
- 98.Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. – К., 1928. – 39 с.

99. Дзендзелівський Й.О. Дарчий напис XVIII ст. з рисами гуцульських говорів // Доп. та повідомл. Ужгород ун-ту: Серія філологічна. – 1958. - №2. – С. 21 – 29.
100. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (ч.І. Фонетика). – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1965. – 125 с.
101. Дзендзелівський Й.О. Особливості словотвору українських говірок нижнього Подністров'я // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Вип.4. – С. 37 – 51.
102. Дзендзелівський Й.О. Про форми умовного способу в південно-західних діалектах української мови // Укр. мова в школі. – 1956. - №4. – С.68 – 70.
103. Дзендзелівський Й.О. Проніміналізація в українській мові // Укр. мова в школі. – 1955. – №1. – С. 14 – 20.
104. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області // Наук. записки Ужгород. ун-ту. – 1955. – Т.14. – С. 7 – 80.
105. Дмитренко Г.М. Дієприкметник у сучасних граматиках української мови (Деякі з нерозв'язаних питань) // Вісник Харків. ун-ту. – 1970. - №50. – Вип.5. – С. 67 – 70.
106. Єдлінська У.Я. До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVIII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – 1961. – Т.4. – С. 52 – 65.
107. Єдлінська У.Я. Із спостережень над формою українських грамот XIV – XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – 1964. – Т.6. – С. 81 – 90.
108. Єдлінська У.Я. “Протокольна книга мукачівського єпископа” – пам'ятка української літературної мови на Закарпатті в другій половині XVIII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – 1960. – Т.3. – С. 52 – 67.
109. Єфремов С. Загальні уваги до історії українського письменства // Укр. мова і літ. в школі. – 1992. - №7-8. – С. 11 – 14.
110. Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172 с.

111. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966. – 308 с.
112. Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Вип.4. – С. 7 – 20.
113. Жилко Ф.Т. Фонологічні особливості вокалізму українських діалектів // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 3 – 13.
114. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки. – К., 1876. – 79 с.
115. Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К.: Ун-тская тип., 1876. – 376 с.
116. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – К., 1889. – 102 с.
117. Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св.Владимира, 1900. – 173 с.
118. Житецький П. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – 327 с.
119. Жовтобрюх М.А. Взаємодія української літературної мови і діалектів // Мовознавство. – 1973. - №1. – С. 3 – 13.
120. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994.- №6. – С. 18 – 22.
121. Жовтобрюх М.А. Из досліджень фонетики української літературної мови першої половини XVIII ст. // Наук. записки Київ. держ. пед. ін-ту.- 1948. – Т.7, №2. – С. 27 – 46.
122. Жовтобрюх М.А. Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 193 – 209.
123. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. - №3. – С. 3 – 12.

124. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
125. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. - №2. – С. 62 – 67.
126. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // Укр. мова і літ. в школі. – 1990. - №6. – С. 50 – 54.
127. Закревська Я.В. Епентетичні звуки в українських говорах // Дослідження і матеріали з української мови. – 1962. – Т.5. – С.62 – 69.
128. Закревська Я.В. Явище протези в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – 1961. – Т.4. – С.66 – 73.
129. Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 156 с.
130. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 50 – 96.
131. Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – 1968. - №5. – С. 25 – 33.
132. Залеський А.М. Замінне подовження голосних в українській мові // Мовознавство. – 1988. - №2. – С. 58 – 64.
133. Залеський А.М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. – 1970. - №3. – С. 39 – 50.
134. Залеський А.М. Про конвергенцію давніх **ы*, **і* в південно-західних говорах української мови // Праці 13 респ. діалектолог. наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 34 – 51.
135. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №6. – С. 55 – 62.
136. Залеський А.М. Частка “ся” у південно-західних говорах української мови // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 94 – 109.

137. Зволінський П. Погляди європейських граматистів XV – XIX ст. на українську та білоруську мову // Мовознавство. – 1969. - №4. – С. 57 – 61.
138. Зінченко С.В. Вчення про ступені порівняння в граматичних працях другої половини XIX ст. // Мовознавство – 2002. - №2 – 3. – С. 41 – 45.
139. Зінченко С.В. Ступені порівняння в працях староукраїнських граматистів // Методика. Досвід. Пошук. – Ніжин, 1994. – Вип. 1. – С. 73 – 76.
140. Івченко М.П. Числівники української мови. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1955. – 144 с.
141. Історична грамати́ка української мови / М.А.Жовтобрюх, О.Т.Волох, С.П.Самійленко, І.І.Слинько. – К.: Вища школа, 1980. – 319 с.
142. Історична грамати́ка української мови / О.П.Безпалько, М.К.Бойчук, М.А.Жовтобрюх, І.Й.Тараненко. – К.: Рад. школа, 1962. – 510 с.
143. Історичний курс української мови. – Х., 1929. - 229 с.
144. Історія української мови: Лексика і фразеологія / Винник В.О., Горобець В.Й., Карпова В.Л., Коломієць Л.І., Масенко Л.Т., Німчук В.В., Паламарчук Л.С., Передрієнко В.А., Русанівський В.М., Чепіга І.П., Чучка П.П., Чучка Пв. Пв. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
145. Історія української мови: Морфологія / Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
146. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. - №5. – С. 3 – 8.
147. Карпенко Ю.О. Фонологічна історія українського вокалізму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 1998. – №2-3. – С. 78 – 91.
148. Карский Е.Ф. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век. – Варшава: Тип. окр. штаба, 1912. - 89 с.
149. Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – М.: Наука, 1979. - 494 с.

150. Керницький І.М. Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток XVI ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т.3. – С. 73 – 92.
151. Керницький І.М. Морфологічні особливості мови “Війтівських книг” XVI – XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т.5. – С. 90 – 110.
152. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. - 288 с.
153. Керницький І.М. Фонетичні особливості мови “Війтівських книг” XVI – XVII ст. с. Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – 1961. – Т.4. – С. 83 – 106.
154. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – К.: Рад. школа, 1960. – 276 с.
155. Кобилянський Б.В. Залишки коротких прикметникових форм у сучасній мові // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. - №6. – С. 83 – 84.
156. Кобилянський Б.В. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови // Укр. мова в школі. – 1953. - №3. – С. 69 – 71.
157. Ковалик І.І. Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1956. – Кн.1. – С. 3 – 14.
158. Коломієць В.Г. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських // Мовознавство. – 1992. - №5. – С. 3 – 11.
159. Коломієць Л.І. До питання про формування категорії дієприслівника в українській мові // Учені записки Харків. ун-ту. – 1958. – Т.99. – С. 201 – 213.
160. Коломієць Л.І. З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ові* // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 210 – 216.

161. Коломієць Л.І. Мова українських грамот XIV – XV ст. (деякі особливості): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1953. – 343 с.
162. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови. – К.: Вид-во Київ ун-ту, 1959. – 22 с.
163. Кондор М. Питання фонетики, орфоепії, графіки, орфографії в закарпатських граматах другої половини XVIII – XIX ст. // Українське і слов'янське мовознавство. – Ужгород, 2001. – С. 262 – 266.
164. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 163 с.
165. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII в.в. – К., 1924. – С. 87 – 198.
166. Крымский А.Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М.: Тип. В.А.Гатцук, 1907. – Т.1. – Вып.1. – Т.2. – Вып. 1. – 144 с.
167. Кульбакин С.М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. – Х.: Тип. печат. дело, 1919. - 104 с.
168. Курило О. Спроба пояснити процес заміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів // Зб. ВУАН: Істор.-філол. відділ. – 1928. - №80. – Вип.2. – 87 с.
169. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – 519 с.
170. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч.2. - 159 с.
171. Лесів М.Я. Відміна прикметників у західноукраїнських драмах XVII – поч. XVIII ст. // Вісник Київ. ун-ту. Серія філол. та журн. – 1962. - №5. – Вип.2. – С. 79 – 90.

172. Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. – 1956. – Вип.6. – С. 30 – 45.
173. Лисенко П.С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини // Середньонаддніпрянські говори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22 – 43.
174. Лисенко П.С. Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської області // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Вип.4. – С. 21 – 36.
175. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 32 – 43.
176. Люблинская А.Д. Латинская палеография. – М.: Высш. школа, 1961. – 192 с.
177. Малишко Г.І. Історична довідка при вивченні займенника // Українське мовознавство. – 1975. – Вип.3. – С. 116 – 124.
178. Маліневська Н.П. Фонетична система української мови XVII - початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Київ. нац. ун-т. – К., 2000. - 12 с.
179. Марчило Л.М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Нац. пед. ун-т. ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 19 с.
180. Марчук Н.Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 80 – 94.
181. Марчук Н.Й. Форми 3-ої особи дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 168 – 177.
182. Маслов С. Етюди з історії стародруків. I – VIII. – К., 1925. – 84 с.

183. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст. // Культура слова. – 1996. – Вип. 48/49. – С. 11 – 28.
184. Матвіяс І.Г. Деякі особливості синтаксису особових займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст. // Укр. мова в школі. – 1955. – №5. – С. 8 – 16.
185. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. школа, 1973. – 184с.
186. Матвіяс І.Г. Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників I відміни // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 64 – 79.
187. Матвіяс І.Г. Орудний відмінок іменників I відміни в українській мові // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 16 – 31.
188. Матвіяс І.Г. Поширення деяких морфологічних явищ у середньонаддніпрянських говорах // Середньонаддніпрянські говори. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 156 - 164.
189. Матвіяс І.Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні генезису іменникових форм // Мовознавство. – 1973. - №2. – С. 19 – 27.
190. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
191. Матвіяс І.Г. Синтаксичні особливості питально-відносних займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст. // Мовознавство. – 1959. – Т.15. – С. 40 – 54.
192. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 165 с.
193. Маштабей О.М. Діалектні морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст. // Середньонаддніпрянські говори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 184 – 203.
194. Медведєв Ф.П. Дещо з історичного коментаря до українського правопису // Укр. мова в школі. – 1956. - №3. – С. 27 – 34.
195. Медведєв Ф.П. Звукові процеси завершального періоду формування мови української народності та відбиття їх в українських грамотах XIV – XV століть // Учені записки Харків. ун-ту. – 1960. – Т.111. – С. 122 – 144.

196. Медведєв Ф.П. Історична грамати́ка української мови. Короткий нарис. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1955. – 215 с.
197. Медведєв Ф.П. Нариси з української історичної граматики. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1964 – 247 с.
198. Медведєв Ф.П. Українські грамоти XIV-XV ст. як джерело вивчення української мови // О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 13 – 26.
199. Мельничук О.С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень // Мовознавство. – 1986. – №1. – С. 3 – 11.
200. Мельничук О.С. Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови // Мовознавство. – 1991. – №3. – С. 3 – 11.
201. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки // Діалектологічний бюлетень. – 1951. – Вип.3. – С. 44 – 68.
202. Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции. – СПб., 1877. – С. 452 - 512.
203. Мойсієнко В. Рефлекси давнього *ѣ в актових книгах житомирського городського уряду кінця XVI – початку XVII ст. // Українське і слов'янське мовознавство. – Ужгород, 2001. – С. 358 – 360.
204. Москаленко А.А. Нарис історії української діалектології. – Одеса: Вид-во Одеськ. ун-ту, 1962. – 125 с.
205. Назарова Т.В. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень // Мовознавство. – 1975. – №6. – С. 22 – 31.
206. Назарова Т.В. Іменникові -h-закінчення в північноукраїнських говорах // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 50 – 63.
207. Назарова Т.В. К характеристике украинского волинско-полесского вокализма // Общеславянский лингвистический атлас. – М.: Наука, 1972. – С. 40 – 63.

208. Назарова Т.В. Розвиток рефлексів **h*, **o*, **e* в українських говорах // Мовознавство. – 1972. - №1. – С. 13 – 27.
209. Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 125 – 165.
210. Непийвода Ф.Л. Лексика актових книг Стародубського міського уряду другої половини XVII ст. // Дослідження з мовознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 57 – 76.
211. Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.
212. Німчук В.В. Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 69 – 83.
213. Німчук В.В. Граматика М.Смотрицького – перлина давнього мовознавства // Мелетій Смотрицький. Граматика. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 14 – 15.
214. Німчук В.В. Історія дзвінких аффрикат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. – 1992. - №2. – С. 7 – 13.
215. Німчук В.В. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство. – 1976. – 35. – С. 43 – 55.
216. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. - №6. – С. 3 – 14.
217. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1998. - №1. – С. 3 – 12.
218. Німчук В.В. Проблеми українського правопису // Український правопис: Проєкт найновішої редакції. – К.: Наук. думка, 1999. – С. 242 – 333.
219. Німчук В.В. Словотвір займенників у говірках району р. Боржави // Наукові записки Ужгород ун-ту. – 1957. – Т.26. – Вип.2. – С. 195 – 199.
220. Німчук В.В. Українська мова – священна мова (До історії української писемності) // Людина і світ. – 1992. - №11-12. – С. 28 – 32.

221. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М.: Наука, 1973, 318 с.
222. Огієнко І. Граматика української мови О.Павловського 1818 р. – К., 1918. – 114 с.
223. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
224. Огієнко І. Наголос як метод означення місця виходу староукраїнських книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії // Записки НТШ. – 1925. – Т.136-137. – С. 197 – 224.
225. Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису. – Варшава, 1927. – 216 с.
226. Огієнко І. Про українські приголосні // Мовознавство. – 1990. - №1. – С. 67 –70.
227. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. – Варшава, 1930.
228. Огоновский Е. Граматика русского языка для школ средних. – Львів: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1889. - 288 с.
229. Омельченко З.Л. Родовий відмінок іменників у східностепових говорах // Українське мовознавство. – 1983. - №11. – С. 135 – 144.
230. Онишкевич М.М. Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії // Дослідження і матеріали з української мови. – 1964. – Т.6. – С. 37 – 51.
231. Онишкевич М.М. Форми вказівного займенника “цей”, “ця”, “це” і “той”, “та”, “то” в західних говорах УРСР (семантична диференціація) // Дослідження і матеріали з української мови. – 1962. – Т.5. – С. 126 – 134.
232. Панькевич І. Нарис історії закарпатських говорів. Ч.1 // Acta Univ. carol. Philologica, I. – Прага, 1958. – 131 с.
233. Передрієнко В.А. Лексична співвідносність нової і давньої української літературної мови XVIII ст. // Мовознавство. – 1972. - №3. – С. 63 – 75.
234. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 143 с.

235. Перетятко М.М. Морфологічні риси говірок Дубенського району, Ровенської області // Діалектологічний бюлетень. – 1960. – Вип.7. – С. 76 – 86.
236. Петегирич О. Морфологічні особливості українського розмовника кінця XVI ст. // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Ч.2.– Львів: Світ, 1999. – С. 52 – 55.
237. Пещак М.М. Дослідження з історичної фонетики, граматики і лексикології // Мовознавство на Україні за 50 років. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 145 – 161.
238. Пещак М.М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. – К.: Українознавство, 1994. – 270 с.
239. Пещак М.М. Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові // Укр. мова в школі. – 1958. - №3. – С. 10 – 15.
240. Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст.: Структура тексту. – К.: Наук. думка, 1978. – 268 с.
241. Пещак М.М. Типи українських грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості // Мовознавство. – 1970. – №6. – С. 58 – 65.
242. Півторак Г.П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов // Мовознавство. – 1998. - №2-3. – С. 3 – 14.
243. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. - №8. – С. 23 – 29.
244. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.
245. Плющ П.П. Русская “простая мова” на Украине в XVI – XVIII веках // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961. – С. 219 – 237.
246. Полюга Л.М. Із спостережень над абстрактною лексикою української актової мови XIV – XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – 1964. – Т.6. – С. 109 – 120.

247. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1991. – 238 с.
248. Потебня А.А. Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871. – 134 с.
249. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Ч.1. Введение. – Воронеж: Тип. Гольдштейна, 1874. – 157 с.
250. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Ч.2. – Х.: Тип. ун-та, 1889. – 540 с.
251. Потебня А.А. К истории звуков русского языка. – Воронеж: Тип. Исаева, 1876. – 243 с.
252. Потебня А.А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина. – 1890. - №38. – С. 1 – 59.
253. Потебня А.А. О звуковых особенностях русских наречий // Филологические записки. – Воронеж, 1865. – Вип. 1. – С. 49 – 91.
254. Приймак І.І. Консонантизм говірок південно-західних районів Сумської обл. // Діалектологічний бюлетень. – 1960. – Вип. 7. – С. 34 – 43.
255. Прилипка Н.П. До характеристики діалектних прикметникових флексій // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 152 – 158.
256. Прилипка Н.П. Нечленні (якісні) прикметники в діалектах української мови // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 44 – 51.
257. Прилипка Н.П. Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови // Українська лінгвістична географія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 103 – 110.
258. Приступа П.І. Говірки Брюховицького району Львівської області. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. - 135 с.
259. Приступа П.І. М'які приголосні перед голосними *а, е, и, о, у* в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – 1959. – Т.1. – С. 121 – 126.

260. Приступа П.І. Рефлекси давнього наголошеного [ʎ] на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т.4. – С. 145 – 153.
261. Приступа П.І. Рефлекси давнього наголошеного [o] в нових закритих складах на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т.5. – С. 135 – 142.
262. Пронштейн А.П., Овчинникова В.С. Развитие графики кирилловского письма. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – 111 с.
263. Рогаль М.С. Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст. // Мовознавство. – 1968. - №3. – С. 34 – 40.
264. Розов В. Значение грамот XIV и XV в.в. для истории малороссийского языка. – К., 1907. – 20 с.
265. Ройзензон Л.И. Заметки о глаголах с вторичными приставками в староукраинском языке XV – XVIII ст. // Труды Самарск. ун-та. – 1962. – Вип.118. – С. 191 – 206.
266. Русанівський В.М. Питання про взаємозв'язки дієслівних категорій виду і часу в лінгвістичній літературі XVII – першої половини XIX ст. // Вісник Київ. ун-ту: Сер. філології та журналістики. – 1958. – №1. – Вип.2. – С. 106 – 111.
267. Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI – XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // Славістичний збірник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 86 – 96.
268. Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. – 1997. - №1. – С. 3 – 11.
269. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 316 с.

270. Савченко А.Н. Изменения *о, е* в закрытых слогах в украинском языке // Научные доклады высшей школы: Филол. науки. – 1973. - №4. – С. 58 – 70.
271. Сазонова Л.И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (особенности литературной формы) // Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – М.: Наука, 1981. – С. 153 – 187.
272. Самійленко Л.О. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II половини XVII ст. // Праці Одеськ. ун-ту: Серія філол. – 1961. – Т.15. – В.10. – С. 89 – 104.
273. Самійленко С.П. З історичних коментарів до української мови. Займенник // Укр. мова в школі. – 1955. – №6. – С. 16 – 30.
274. Самійленко С.П. З історичних коментарів до української мови. Прикметник // Укр. мова в школі. – 1953. – №3. – С. 22 – 31.
275. Самійленко С.П. З історичних коментарів до української мови. Числівник // Укр. мова в школі. – 1954. – №4. – С. 3 – 14.
276. Самійленко С.П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській та українській мовах // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 228 - 250.
277. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.1. – К.: Рад. школа, 1964. – 234 с.
278. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.2 – К.: Вища школа, 1970. – 200 с.
279. Самійленко С.П. Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах // Середньонаддніпрянські говори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 143 – 155.
280. Самійленко С.П. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. - №1. – С. 30 – 40.
281. Самійленко С.П. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II пол. XVII ст. // Праці Одеськ. ун-ту. – 1961. – Т.15.- Вип.10. – С. 89 – 104.

282. Свашенко А.А. Глагольные формы в “Кролевецкой ратушной книге” XVII – первой половины XVIII века // Вестник Харьков. ун-та. – 1965. – Вып.2: Серия филологическая. – №12. – С. 66 – 72.
283. Свашенко А.О. Из спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Кролевецьких ратушних книг XVII – XVIII ст. // Записки НТШ. – 1997. – Т.234: Праці філологічної секції. – С.281 – 296.
284. Свашенко А.О. Мова “Кролевецької ратушної книги” другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (Фонетика. Морфологія). Дис...канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1968. – 435 с.
285. Свашенко А.О. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду XVII – XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харків. ун-ту. – 1965. – №7. – С. 108 – 115.
286. Свенціцький І.С. Бойківський говір села Бітля // Записки НТШ. – 1913. – Т.114. – С. 117 – 153.
287. Свенціцький І.С. Елементи живої народної мови в пам’ятках української літературної мови у XIV – XVII ст. // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958 – Кн.3. – С. 5 – 13.
288. Свенціцький І.С. Мова Галицько-Волинського літопису // Вопросы славянского языкознания. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1949. – Кн.2. – С. 123 – 135.
289. Свенціцький І.С. Нариси з історії української мови. – Львів, 1920. – 100 с.
290. Сич В.Ф. Заперечні займенники // Укр. мова і літ. в школі. – 1980. – №3. – С. 24 – 30.
291. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // Укр. мова і літ. в школі. – 1976. – №4. – С. 29 – 38.
292. Сич В.Ф. Розряди прикметників за значенням і їх стилістичні функції // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. - №6. – С. 22 – 27.
293. Сімович В. Українське “що” (ščo) // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. –1928. - №766. – Т.ІІ. – С. 150 –155.

294. Складенко В.Г. Акцентологічна проблематика форми родового відмінка множини іменників // Мовознавство. – 1975. - №6. – С. 33 – 41.
295. Складенко В.Г. З історії акцентування іменників при числівниках *два (дві), три*, чотири в українській мові // Мовознавство. – 1983. - №1. – С. 60 – 67.
296. Складенко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. – К.: Наук. думка, 1983. – 239 с.
297. Скоропада О.А. Сполучні слова “який” і “котрий” у підрядному означальному реченні // Укр. мова в школі. – 1951. – №1. – С. 68 – 70.
298. Слинько І.І. З історії знахідного відмінка від назв живих істот в українській мові // Наук. записки Чернів. ун-ту. – 1961. – Т.47. – Вип.14. – С. 57 – 85.
299. Слинько І.І. Історія знахідного непрямого об’єкта в українській мові за пам’ятками XIV – XVIII ст. // Наук. записки Чернів. ун-ту. – 1963. – Т.57. – Вип.18. – С. 50 – 69.
300. Слинько І.І. Історія орудного предикативного і другого називного від прикметникових форм (За пам’ятками XIV – XVIII ст.) // Мовознавство. – 1969. - №5. – С. 48 – 57.
301. Слинько І.І. Історія родового відмінка при інфінітивах мети за свідченням пам’яток XIV – XVIII ст. // Наук. записки Чернів. ун-ту. – 1963. – Т.57. – Вип.18. – С. 70 – 86.
302. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – К.: Унив. тип., 1888. – 216 с.
303. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. – К., 1884. – Ч.1. – 156 с.
304. Соколова И.Г. К истории формы “буду + прилагательное на –ль” в русском и украинском языках // Труды Ташкент. ун-та. – 1967. – Вып.317. – С. 59 – 68.
305. Софронова Л.А. Польские старопечатные предисловия XVI – XVII вв. (литературные и филологические функции) // Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – М.: Наука, 1981. – С. 100 – 128.

306. Станівський М.Ф. Дещо в справі друкування давніх пам'яток // Наук. записки Чернів. ун-ту. – 1961. – Т.42. – Вип.2. – С. 167 – 179.
307. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. – Львів: вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 470 с.
308. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 436 с.
309. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
310. Тимошенко П.Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 180 – 192.
311. Тимошенко П.Д. Займенники “цей” – “сей” у мові нової української літератури // Мовознавство. – 1975. – №2. – С. 37 – 43.
312. Тимченко Є.К. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. – К.: Держ. вид-во України, 1927. – 170 с.
313. Тимченко Є.К. Одна діалектна особливість вживання морфеми *ся* // Мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1948. – Т.6. – С. 74 – 75 .
314. Тимченко Є.К. Українська грамати́ка. – К., 1907. – Ч.1. – 180 с.
315. Титов Ф.И. Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк. – К., 1916. – 384 с.
316. Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – 546 с.
317. Ткач Ф.Є. До питання про характер української літературної мови XIV – XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – С. 65 – 75.
318. Ткач Ф.Є. Народна основа лексики ділових документів канцелярії Б. Хмельницького // Укр. мова в школі. – 1957. - №1. – С. 7 – 13.

319. Ткач Ф.Є. Суспільно – економічна лексика мови українських ділових документів першої половини XVII ст. // Праці Одеськ. ун-ту. – 1958. – т. 148. Сер. філол. наук, вип. 9. – С. 227 – 237.
320. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – №2-3. – С. 14 – 25.
321. Тоцька Н.І. До питання про артикуляційну та акустичну класифікацію голосних української мови // Мовознавство. – 1976. - №6. – С. 5 – 10.
322. Тоцька Н.І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство. – 1983. - №5. – С. 16 – 23.
323. Тронь К.Л. Нестягнені форми прикметників в українській мові // Українська мова і література в школі. – 1972. - №7. – С. 33 – 35.
324. Трусевич Я.И. Изборник 1905 года: Свод 260 азбук и образцов кириллицы из снимков рукописи X – XVIII веков русско- и юго-славянских. – СПб., 1905. – 22 с.
325. Тулов М. О малорусском правописании. – Воронеж: тип. Исаева, 1879. – 30 с.
326. Українська мова: Історія і стилі / Відп. ред. І.В.Муромцев. – Х.: Основа, 1992. – 175 с.
327. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – М.: Наука, 1972. – 655 с.
328. Філіппова Г.І. Із спостережень над морфологією імен говірок Прилуччини, Чернігівської області // Наук. записки Харків. держ. пед. ін-ту. – 1960. – Т.35. – С. 143 – 164.
329. Худаш М.Л. Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – початку XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т.3. – С. 121 – 139.
330. Царук О.В. Кілька концептуальних зауважень до проблеми українського глотогенезу // Мовознавство. – 1998. - №4 – 5. – С. 43 – 48.
331. Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.

332. Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. // Мовознавство. – 1992. - №6. – С. 3 – 11.
333. Чепіга І.П. Передмови й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії літературної мови // Мовознавство. – 1988. - №5. – С. 16 – 25.
334. Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Гос. изд-во политич. лит., 1956. – 616 с.
335. Чернецький В.К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові // Українське мовознавство. – 1975. - №3. – С. 45 – 51.
336. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – СПб., 1915. – Вып. 2. – 369 с.
337. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. – К.: Друкар, 1922. – 183 с.
338. Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
339. Шевельов Ю.В. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Мовознавство. – 1995. - №2-3. – С. 3 – 9.
340. Шевельов Ю.В. Спірантизація *g // Мовознавство. – 1994. - №1. – С. 3 – 14.
341. Шевельов Ю.В. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постання української мови. – К.: ВД “КМ Академія”, 1994. – 30 с.
342. Шеремета Н.П. Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя (за матеріалами тваринницької лексики): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т. ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 19 с.
343. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957. – 254 с.
344. Шило Г.Ф. Факультативні фонemi в бойківських говорах // Тези доп. VIII звітної наук. Конф. Дрогобицьк. пед. ін-ту. Серія філол. та музикознавча. – Дрогобич, 1966. – С. 7 – 8.

345. Шило Г.Ф. Явище протези в слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1949. – Кн.2. – С. 229 – 247.
346. Ющук І. Про походження української мови // Дивослово. – 1995. - №1. – С. 27 – 33.
347. Ягич И.В. Критические заметки по истории русского языка. – СПб., 1889. – 171 с.
348. Ярещенко А.П. Наказовий спосіб дієслова в мові української народності /На матеріалі пам'яток XIV – XVII ст.: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 1971. – 222 с.
349. Ярещенко А.П. Формування синтетичних імперативних форм дієслова в українській мові (на матеріалі пам'яток XIV – XVII ст.) // Мовознавство. – 1972. - №2. – С. 75 – 81.
350. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв. // 36. комісії для дослідження історії української мови. – Т.1. – К., 1931. – С. 247 – 338.
351. Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. – Wrocław, 1957. – 164 s.
352. Horbatsch O. Die ukrainische Sprache im Počajiver Druck “Książka lekarstw końskich” aus dem Jahre 1788 // Горбач О. Зібрані статті. – Т.3: Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 193 – 207.
353. Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache. – Lemberg: Ruthenischen Ševčenko-Vereins, 1880. - 244 s.
354. Słownik ukraińsko-polski / Pod red. S.Hrabca i P.Zwolinskiego. – Warszawa: PWN, 1957. – 832 s.
355. Stieber Z. Dwa problemy fonologii słowiańskiej // Lingua Posnaniensis. – 1. – Poznań, 1949. – s. 83 – 86.
356. Zwoliński P. Stosunek fonemy y do i w historii języków słowiańskich // Z polskich studiów sławistycznych. – Warszawa, 1958. – S. 52 – 60.